

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ
ΠΑΠΑΪΩΑΚΕΙΜ ΠΕΣΜΑΤΖΟΓΛΟΥ

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

(Από την πατρίδα μου Σπάρτη Μ. Ασίας)

επιμέλεια έκδοσης, εισαγωγή, σημειώσεις
ΧΑΡΗΣ ΣΑΠΟΥΝΤΖΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ
ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ
1990

**ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ
ΠΑΠΑ·Ι·ΩΑΚΕΙΜ ΠΕΣΜΑΤΖΟΓΛΟΥ**

**ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΜΟΥ
ΣΠΑΡΤΗ Μ. ΑΣΙΑΣ**

**Επιμέλεια έκδοσης - εισαγωγή - σημειώσεις
Χάρης Σαπουντζάκης**

**ΕΚΔΟΣΗ ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΠΑΡΤΗΣ
Μ. ΑΣΙΑΣ
1990**

Ο Πρωτοπρεσβύτερος Παπα Ιωακείμ Πεσματζόγλου.

*Αφιερώνεται
εις τα αγαπημένα μου τέκνα και εις τον ευδο-
κίμως λειτουργούντα εν Νέα Ιωνία Σύλλο-
γον των αγαπητών μου συμπατριωτών: Έ-
νωσις Σπάρτης Μ. Ασίας*

Ν. Ιωνία, 1953

Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε από την Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, όταν η διοίκηση του Συλλόγου είχε την παρακάτω σύνθεση:

Πρόεδρος: Χάρης Σαπουντζάκης
Αντιπρόεδρος: Ηλίας Μωραλόγλου
Γ. Γραμματέας: Κίμων Ελμαλόγλου
Ειδ. Γραμματέας: Πηνελόπη Δουρμούσογλου
Ταμίας: Χρήστος Παπαγερασίμου
Μέλη: Σαλώμη Δομνάκη, Γιώργος Κοκκινίδης,
Ρούλα Αιγυπτιάδου, Νίκος Χατόγλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ιστορικό της έκδοσης

Το ευρύ κοινό για πρώτη φορά ήρθε σ' επαφή με τ' «Απομνημονεύματα» ή τις «Αναμνήσεις» του Παπα - Ιωακείμ Πεσματζόγλου στις 11 Νοεμβρίου 1962, όταν στο Πνευματικό Κέντρο της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας, γνωστό τότε ως «Οίκος Σπάρτης», είχε οργανωθεί ειδική τιμητική εκδήλωση από το Διοικ. Συμβούλιο του Συλλόγου σε αναγνώριση της μεγάλης προσφοράς του και στη μικρασιατική πατρίδα, τη Σπάρτη Πισιδίας και στην Ελλαδική τη Νέα Ιωνία Αττικής.

Μετά από σύντομη εισήγηση του αιμνήστου τότε προέδρου της Ενώσεως Κοσμά Νικολαΐδη, είχε ανεβεί στο βήμα ο αιμνήστος και αυτός γεν. γραμματέας Φώτης Ουλκέρογλου, ως κεντρικός ομιλητής, ο οποίος και παρουσίασε ευρύτατη περίληψη του ανέκδοτου έργου του τιμωμένου, όπου φαινόταν η τεράστια συμβολή του ως αρχιερατικού επιτρόπου Σπάρτης στη διευθέτηση των κρίσιμων κι επικίνδυνων προβλημάτων που είχαν δημιουργηθεί εκεί στα χρόνια μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και τη Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή, με κορύφωση την ανάληψη της ευθύνης για την μέσω Ατταλείας διεκπεραίωση όλων των γυναικοπαίδων στην Ελλάδα τον Οκτώβριο - Νοέμβριο του 1922.

Η ομιλία αυτή είχε δημοσιευθεί μετά, σε συνέχειες, στις εφημερίδες «Προσφυγικός Κόσμος» και «Θάρρος της Ιωνίας».

Βέβαια οι ακροατές κι οι αναγνώστες είχαν αντιληφθεί ότι επρόκειτο για το έργο που, λίγο ως πολύ, γνώριζαν ότι έγραφε, χρόνια ολόκληρα, ο Παπα Ιωακείμ, παρότι σαφής αναφορά γι' αυτό δεν είχε γίνει από τον ομιλητή, ο οποίος είχε δώσει με τη δική του πέννα ευρύτατη περίληψη του υλικού σαν να μιλούσε ο ίδιος ως βιώσας άλλωστε τα γεγονότα κι ως αναγνωρίζων την προσφορά του τιμωμένου.

Στη συνέχεια πολλές φωνές (ανάμεσα σ' αυτές και του σπουδαίου μικρασιαλόγου μας Νίκου Μηλιώρη) απηύθυναν εκκλήσεις για την έκδοση των «Απομνημονευμάτων» ενώ το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών του Οκταβίου και της Μέλπως Μερλιέ τα είχε κιόλας καταγράψει στο αρχείο του. Μάλιστα, πολύ καθυστερημένα, το 1982, όταν εκδόθηκε ο β' τόμος της «Εξόδου» του Κ.Μ.Σ. περιλήφθηκε ένα απόσπασμα του έργου (το κομμάτι της αναχώρησης από τη Σπάρτη έως την άφιξη στον Πειραιά) με τον τίτλο «Ποτέ, ποτέ στην Ιστορία δεν ξεριζώθηκε τόσοσ πολύς κόσμος από τη χώρα του».

Το απόσπασμα αυτό είχε παρουσιαστεί ως καταγραφή μαρτυρίας. Επρόκειτο ωστόσο για μια ωραία λογοτεχνική απόδοση, στη δημοτική γλώσσα, των «Απομνημονευμάτων», που έγινε δεκτή με ικανοποίηση.

Στο μεταξύ στις τοπικές εφημερίδες της Ν. Ιωνίας («Ιωνική» και «Ιωνική Ένωση») είχαν κιόλας, με την ευγενική φροντίδα του φίλου και συμπατριώτη συγγραφέα Βασίλη Βογιατζόγλου, δημοσιευθεί ορισμένα αποσπάσματα του έργου στην αρχική τους μορφή.

Από το 1978, όταν άρχισε η μεγάλη εκδοτική προσπάθεια της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας που στόχευε στην προβολή της άγνωστης στον πολύ κόσμο Ιστορίας και του Πολιτισμού της αλησμόνητης Σπάρτης αλλά και της Πισιδίας, ο Παπα Ιωακείμ Πεσματζόγλου στάθηκε συχνά σημείο αναφοράς και στήριξης των συγγραφέων που είχαν αναλάβει αυτό το έργο: του Βασίλη Βογιατζόγλου δηλαδή και της ταπεινότητάς μου. Οι ίδιοι αυτοί συγγραφείς και

σε βιβλία τους, που δεν εκδόθηκαν από την Ένωση (Β. Βογιατζόγλου: Παρουσίες, 1979, - Χ. Σαπουντζάκης: «Η Νέα Ιωνία του χτες και του σήμερα» 1980), πάλι αναφέρονται στα «Απομνημονεύματα» (έτσι επικρατούσε τότε να λέγονται οι «Αναμνήσεις») του Παπα - Ιωακείμ.

Είναι φανερό λοιπόν ότι μέσα στα τελευταία 30 χρόνια ο Παπα Ιωακείμ και το έργο του, ανέκδοτο ουσιαστικά στη συνολική του μορφή, έμεναν πάντα στην επικαιρότητα με την ευχή να πραγματοποιηθεί κάποτε η ολοκληρωμένη έκδοσή του.

Να λοιπόν που, έστω και τόσο αργά, σήμανε κι αυτή η ώρα. Κι είναι σημαδιακή, γιατί εφέτος (1990) είναι η επέτειος της συμπλήρωσης 25 χρόνων από το θάνατό του.

Η δυνατότητα δόθηκε όταν η οικογένειά του, εκπροσωπούμενη από το γιο του κ. Ιωάννη - Καλυβίτη Πεσματζόγλου, μου εμπιστεύθηκε τα πολύτιμα χειρόγραφα, με το αίτημα της έκδοσής τους, που απηύθυνε μέσω εμού, ως πρόεδρου της Ενώσεως, προς το Διοικ. Συμβούλιό της.

Ήταν καιρός να δοθεί, επί τέλους, η ολοκληρωμένη εικόνα για να μπορέσουν όλοι οι συμπατριώτες μας της πρώτης γενιάς, αλλά, ας μου επιτρέψουν οι σεβαστοί μου φίλοι, να πω, ιδιαίτερα αυτοί της δεύτερης και τρίτης γενιάς, να μελετήσουν ένα μοναδικό υλικό που θα τους βοηθήσει, 70 χρόνια μετά την καταστροφή, να κατανοήσουν καλύτερα το ποιοι ακριβώς ήταν και τι έκαναν οι πρόγονοί τους. Να λουστούν σ' ένα εξαγνιστικό λουτρό αυτογνωσίας κι αναγνώρισης της ταυτότητας.

Όμως δεν είναι μόνο οι συμπατριώτες Σπαρταλήδες των τριών γενεών (πλησιάζει ήδη η τέταρτη) που καλούνται σ' αυτό το προσκλητήριο της επαφής με τις ρίζες.

Είναι κι όλοι οι άλλοι, μικρασιάτες και μη μικρασιάτες, που μπορούν διαβάζοντας αυτές τις σελίδες να πληροφορηθούν για την ύπαρξη και τη λαμπρή ιστορία μιας σπουδαίας πλην όχι, δυστυχώς ακόμη και σήμερα, πολύ γνωστής, ελληνικής κοινότητας, χωμένης βαθιά στον κορμό της μικρασιατικής ενδοχώρας, της Σπάρτης Πισιδίας.

Για το χατήρι αυτών ακριβώς των αναγνωστών έγινε, υπό το βάρος της ανάγκης, και η μικρή διασκευή των κειμένων για την οποία αναλυτικότερος λόγος θα γίνει παρακάτω.

Η δομή και το περιεχόμενο του έργου

Ο Παπα Ιωακείμ Πεσματζόγλου άρχισε να γράφει τις «Αναμνήσεις» του, όπως φαίνεται από τα χειρόγραφα, το 1923 και τις τέλειωσε το 1953. Μια συγγραφή δηλαδή που κράτησε 30 χρόνια. Μια συγγραφή που εκτείνεται σε 331 πυκνογραμμένες κόλλες αναφοράς.

Άρχισε όταν ακόμα λαμπάδιαζαν οι φλόγες της καταστροφής κι ολοκληρώθηκε όταν ήδη οι ξεθεμελιωμένοι άρχιζαν τα ταξίδια - προσκυνήματα στις αλησμόνητες πατρίδες με τη νοσταλγία της αναγνώρισης των τόπων που είχαν ζήσει αλλά και με την ηρεμία ότι ήδη είχαν αρχίσει ν' ανθίζουν οι βίαια μεταφυτευμένοι κορμοί τους στην καινούργια πατρίδα.

Μια συγγραφή που άρχισε σε άπταιστη καθαρεύουσα κι από ένα σημείο και πέρα (από το κεφάλαιο «Έξοδος») συνεχίστηκε σε πιο απλή γλώσσα (όμως είναι φανερό ότι απ' εκεί κι ύστερα ο Παπα Ιωακείμ υπαγορεύει δε γράφει). Μια συγγραφή που διατηρεί από την αρχή ως το τέλος την εγκυρότητά της, που πιστοποιείται από τις επανειλημμένες αναγνώσεις και διορθώσεις (με τρεμάμενο πια το χέρι του συγγραφέα) και τις υπογραφές του στην αρχή και το τέλος.

Σ' όλη την έκταση του έργου είναι φανερό ότι έχει συμμετοχή και συνεργασία κι ο γιος του Ιωάννης - Καλυβίτης, ο οποίος καθώς άκουε και ξανάκουε τις διηγήσεις του πατέρα του και καθώς είχε ζήσει κι ο ίδιος τα γεγονότα (κυρίως βέβαια της δεύτερης περιόδου) από τόσο κοντά, κάνει ορισμένες διασαφηνίσεις, με την άδεια, πιστεύω, του πατέρα του.

Για να μην παρερμηνευτούν τα παραπάνω σπεύδω να δηλώσω ότι ο Ιωάννης Καλυβίτης σεβάστηκε ως το τελευταίο κόμμα τα γραφόμενα του πατέρα του. Επεξεργαζόμενος όμως πάλι και πάλι τα γραφτά μαζί του είχε επισημάνει κάποια

σημεία στα οποία, με δεύτερη σκέψη, ο Παπα Ιωακείμ επιθυμούσε να γίνουν κάποιες μικρές περικοπές ή διορθώσεις ή αναπτύξεις. Μάλιστα αυτά τα σημεία τα είχε ο ίδιος ο συγγραφέας τονίσει με χαρακτηριστικές τελείες ή σταυρούς.

Έτσι μου χορήγησε σημειώματα να τα έχω υπόψη μου ώστε, εφόσον δεν επρόκειτο για επέμβαση στο έργο, αλλά για μια αναγκαία διασαφήνιση, να τα χρησιμοποιήσω.

Ας γυρίσουμε στο έργο. Τα κείμενα έχουν μια συνεχή ροή (πέραν βέβαια του Α' μέρους). Αν εξαιρέσει κανείς κάποια προσπάθεια υποτιτλισμού στην αρχή μετά, θα έλεγα, ότι ο συγγραφέας παρασύρεται από τα γεγονότα και την καταιγιστική τους εναλλαγή και λησμονεί πια να χωρίσει κεφάλαια και μέρη. Λησμονεί σχεδόν ακόμη να χωρίσει παραγράφους και να βάλει τελείες...

Όμως για τον προσεκτικό αναγνώστη είναι φανερή μια φυσική υποδιαίρεση σε 4 μέρη.

Παρακάτω βέβαια προκύπτει η ανάγκη για το χωρισμό κάθε μέρους σε ενότητες (κεφάλαια) που θα βοηθούν τον αναγνώστη στην κατανόηση αυτών που διαβάσει και στην οργανική τους σύνδεση. Μέρη και κεφάλαια χωρίστηκαν από εμένα. Και φυσικά μπήκαν οι σχετικοί τίτλοι. Ας δούμε λοιπόν το περιεχόμενο, σε συντομία και κατά τα μέρη.

Στο Α' μέρος («Γενικά για τη Σπάρτη Πισιδίας») ο συγγραφέας κρίνει ότι πρέπει να δώσει μια γενική ενημέρωση στον αναγνώστη για τη Σπάρτη, την ιστορία της, τον πολιτισμό της, την οικονομία της, τη γεωφυσική της θέση, τις ασχολίες των κατοίκων της.

Οι πληροφορίες που δίνονται, ιδιαίτερα στον τομέα των εκκλησιών και των θησαυρών τους, όπου έχουμε μιαν αυθεντική και μοναδική καταγραφή κι εκτίμηση ιερών σκευών κι αντικειμένων είναι πραγματικά πολύτιμες.

Αλλά ο Παπα Ιωακείμ, όπως ο ίδιος ομολογεί άλλωστε, δεν είχε καμιά επαφή με βιβλιογραφία όλα αυτά τα χρόνια που έγραφε (1923 - 1953). Πολύ περισσότερο δεν μπορούσε να έχει στην εποχή, την πριν το 1922, στη Σπάρτη. Και βέβαια δεν υπήρχε, έτσι κι αλλιώς, καμιά πλούσια βιβλιογρα-

φία, αντιθέτως. Εξαίρεση θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποτελούσαν ένα - δυο μελετήματα του γυμνασιάρχη Γ. Σακκάρη από το Αϊβαλί, που είχε χρηματίσει πολύ επιτυχημένα, διευθυντής του Αρρεναγωγείου Σπάρτης (1893 - 1895), δημοσιευμένα στο περιοδικό «Ξενοφάνης» (1897 - 1906) και κάποιες σκόρπιες πληροφορίες από κλασικά έργα: του Τρ. Ευαγγελίδη (για την Παιδεία στη Μικρασία), του Κλ. Σκαλιέρη, κάποιες Γεωγραφίες της εποχής λίγο πριν το 1922 (του Αντωνοπούλου, του Κοντογιάννη κ.ά.).

Και βέβαια ορισμένα συγγράμματα ή ταξιδιωτικές εντυπώσεις ξένων (του LanKoronski, του Deschamps, του Dietrich κ.ά.) που όμως κύρια αναφέρονται στην αρχαία ή τη μεσαιωνική Πισιδία.

Βέβαια υπήρχαν αξιόλογες μελέτες, σε ανέκδοτη όμως μορφή (του Αντώνη Σαπουντζάκη το κλασικό έργο: «Η Πισιδία και η Σπάρτη», του Φιλ. Νικολαΐδη - Τσενέογλου: η «Ιστορία της Σπάρτης Μ. Ασίας», του Ελεήμονα Δαμιανίδη, του Ευσταθίου Καραγιαννόπουλου, του Στέφανου Παπαχαρίτωνος), στις οποίες δεν φαίνεται να είχε πρόσβαση ο συγγραφέας.

Παραμένω με την ισχυρή εντύπωση ότι ό,τι εκθέτει ο Παπα Ιωακείμ δεν είναι παρά καταγραφή πληροφοριών που είχε προσποριστεί από τη στοματική παράδοση. Κι αυτό έχει τη σημασία του.

Έτσι θα μπορούσε κανείς να πει ότι το Α' μέρος θα έπρεπε ν' αποτελέσει μια ξεχωριστή μελέτη, αποχωριζόμενο από το υπόλοιπο έργο, που έχει την καθαρή μορφή της μαρτυρίας. Ο σεβασμός όμως στη σκέψη του συγγραφέα μου επέβαλε να μην το μετακινήσω, έστω κι αν στο ύφος και το περιεχόμενο δε δένει με τ' άλλα 3 μέρη.

Σε κάθε περίπτωση όμως να ξαναπώ ότι ο αναγνώστης, για πληρέστερη πληροφόρηση, θα πρέπει ν' ανατρέξει στα άλλα ειδικότερα έργα που παρατίθενται στη βοηθητική βιβλιογραφία (Ειδική Βιβλιογραφία).

Όμως έρχονται μετά το Β' και το Γ' μέρος, που αποζημιώνουν απόλυτα τον αναγνώστη («Το λυκόφως της Ελ-

ληνικής Παρουσίας στη Σπάρτη» - «Η Έξοδος»), που ενδιαφέρεται για μαρτυρίες επάνω σε δρώμενα.

Ναι· εδώ πια έχουμε μιαν καταιγιστική ροή δραματικών γεγονότων, τα οποία περιγράφονται ως την τελευταία λεπτομέρεια από τον Παπα Ιωακείμ, καθώς ο ίδιος, λόγω της θέσεώς του, βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων μεταξύ 1908 - 1922, που πήγαιναν από κορύφωση σε λύση κι από λύση σε νέα κορύφωση.

Χρονικογράφος, με κριτική ματιά, ο Παπα Ιωακείμ δεν παραμένει σε μια ουδέτερη εξιστόρηση των γεγονότων αποστασιοποιούμενος. Δε διστάζει να πάρει θέση - και φαίνεται πως δεν την παίρνει εκ των υστέρων, την είχε ήδη παρμένη κατά τη διάρκεια των γεγονότων και δεν την αλλάζει ή την εξωραΐζει ξανακοιτάζοντας τα πράγματα καθώς γράφει σε κάποια χρονική απόσταση απ' αυτά. Αυτή είναι μια διαπίστωση, η οποία επικουρούμενη από το γεγονός ότι αναφέρεται, σε καθημερινή σχεδόν βάση, σε λεπτομέρειες χαρακτηριστικές (ακριβής ώρα, τόπος, ήρωες, συμπεριφορές της στιγμής κ.λπ.) μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι θα πρέπει να τηρούσε ημερολόγιο - μνημόνιο όλα αυτά τα χρόνια, πράγμα που δεν ήταν άγνωστο ή σπάνιο τότε (υπάρχει στο Μουσείο της Ενώσεως μικρό σημειωματάριο - αντζέντα της οικογένειας Χατζηδουρμούσογλου, που αφιέρωσε στο Σύλλογο η κ. Καλλιόπη Παπαθεοδώρου, όπου καταγράφονται σε μεγάλη συντομία, σημαντικά οικογενειακά συμβάντα από το 1821 έως το 1940, στην αρχή στην καραμανλήδικη γραφή και μετά στην ελληνική).

Δε διστάζει λοιπόν να πάρει θέση, να κριτικάρει και να στηλιτεύσει ακόμα. Κι αυτό όχι μόνο προς την πλευρά των Τούρκων (θα ήταν φυσικό άλλωστε) αλλά και προς την πλευρά των συμπατριωτών του. Όπου χρειάζεται μιλάει για τις αρετές τους, την ευσέβειά τους, την αυστηρότητα των ηθών τους, τη φιλανθρωπία τους (Ελλήνων και Τούρκων). Αλλά δε διστάζει και να ψέξει, να ειρωνευτεί, να κατακεραυνώσει, να εκφράσει την απαρέσκειά του (για Έλληνες και Τούρκους).

Στο στόχο του ιδιαίτερα κάποιοι Τούρκοι επίσημοι και

φυσικά όλοι οι αρχιτέτες, πλην του Κιέλ Μαχμούτ, τον οποίο εμφανίζει περίπου ως σωτήρα της πόλης για Τούρκους κι Έλληνες. Βασικά διορισμένοι ξενοτοπίτες και κεμαλικοί (ένας μουτασαρίφης, ένας διευθυντής αστυνομίας, ένας φανατικός κεμαλικός βουλευτής) είναι οι αντίπαλοι. Και δεν τους χαρίζεται καθόλου.

Αλλά είναι πολύ σκληρός και με τους πλούσιους συμπατριώτες του, ομογενείς κι ομοδόξους του, ιδιαίτερα μάλιστα όταν κατέχουν και πόστα στη διοίκηση της Κοινότητας (δημογέροντες, έφοροι κ.λπ.) και όταν αυτοί δεν ανταποκρίνονται στις εκκλήσεις για συγκέντρωση λύτρων προκειμένου ν' αποφευχθούν δεινά, ή φροντίζουν για τη δική τους μόνο σωτηρία.

Ο αναγνώστης που θα μελετήσει τα δυο αυτά μέρη του βιβλίου, τα οποία πραγματικά είναι και τα πιο δυνατά, θα διαπιστώσει ότι ο συγγραφέας τους δεν είναι μόνο μια προσωπικότητα, που κατέχοντας ένα υπεύθυνο πόστο, διαχειρίστηκε, με το λιγότερο δυνατό ρίσκο, μια κρίσιμη περίοδο. Όχι. Ο Παπα Ιωακείμ φανερώνεται σαν μια ρωμαλέα ηγετική μορφή που διάβαζε γρήγορα τα προβλήματα, αναγνώριζε τις πτυχές τους, διέκρινε με ωριμότητα και σωφροσύνη τις προοπτικές και το σπουδαιότερο έπαιρνε την κατάλληλη στιγμή τις κρίσιμες αποφάσεις κι έφτανε στο αποτέλεσμα, διάβαζε: τη σωτηρία της Κοινότητας, μετερχόμενος τότε την κολακεία, τότε τη δωροδοκία, τότε την υπόσχεση, τότε την επίκληση της λογικής και του επιχειρήματος και τότε ακόμη και την απειλή...

Όμηρος ουσιαστικά ο ίδιος κι η Κοινότητά του (1 Έλληνας προς 5 Τούρκους μέσα στη Σπάρτη η αναλογία, έξω παντού τούρκοι· πέρα από μερικές κοινότητες όπου, σε μειοψηφία, υπήρχαν Έλληνες: Βουρδούρι, Ουλούμπορλου, Κετσίμπορλου κ.λπ. και το αμιγές ελληνικό, αλλά πολύ μικρό, Νησί) δεν είχαν παρά να ελπίζουν σε μια προσεκτική και ψύχραιμη πολιτική επίδειξη νομιμοφροσύνης, η οποία ίσως φαίνεται μερικές φορές να εγγίζει τα όρια της υποταγής, καθώς κολακεύονται πρόσωπα που ουσιαστικά δολοφονούν

και ληστεύουν (οι αρχιτσέτες, κυρίως). Όμως δυνατότητα επιλογών δεν υπήρχε, όταν οι ίδιες οι τουρκικές αρχές φαίνεται πως είχαν αποδεχθεί τη λογική της αναγνώρισης της βίας και της τρομοκρατίας ως πηγής εξουσίας.

Οι ώρες ήταν μόνιμα κρίσιμες. Όλα κρεμόντουσαν από μια κλωστή (ιδιαίτερα από τον Ιούνιο του 1919 και μετά, όταν κατελήφθη η Σμύρνη από τον ελληνικό στρατό). Από ένα καπρίτσιο, μian εμπάθεια, μια στάση επίδειξης δύναμης ενός αρχιτσέτη εξαρτιόταν η ζωή και η περιουσία των χριστιανών. Έπρεπε να κερδηθεί ο χρόνος, ώσπου να υπάρξουν εξελίξεις, καθώς ο ελληνικός στρατός βρισκόταν σ' απόσταση αναπνοής από τη Σπάρτη (στο Τσιβρίλ), καθώς γίνονταν συνεχή διαβήματα για προέλαση στο χώρο της Πισιδίας και καθώς από την άλλη μεριά συλλαμβάνονταν κι εξορίζονταν όλοι οι άνδρες στα βάθη της Ανατολίας ενταγμένοι στα περιβόητα ανθρωποβόρα Τάγματα Εργασίας.

Μερικοί ίσως όντας μακριά από τα πραγματικά γεγονότα και το βάρος των ευθυνών, θα μπορούσαν να πουν ότι ο Παπα Ιωακείμ υπήρξε «ενδοτικός». Άλλωστε και τότε, όπως ομολογεί, τον «πίεζαν» για δυναμικότερες στάσεις (τουλάχιστον την πρώτη περίοδο μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και την κατάληψη - απελευθέρωση της Σμύρνης) ορισμένοι ορμητικοί συμπατριώτες του (Κυριάκος Τσακίρης κ.ά.). Ο ίδιος είχε ζήσει για λίγο το τι σήμαινε ελευθερία στη Σμύρνη και βέβαια επιθυμούσε, όσο κανείς άλλος και τη λευτεριά της Σπάρτης. Αλλά παράλληλα είχε περάσει, στο γυρισμό του από τη Σμύρνη, του κόσμου τις περιπέτειες, είχε μάθει για τις σφαγές στο Αϊδίνι, στο Ναζλή, στο Δενιζλή, στο Άππα. Ήδη έφταναν κατά χιλιάδες οι εξαθλιωμένοι εξόριστοι (κυρίως γυναικόπαιδα) στη Σπάρτη και στο Νησί. Και οι διαταγές όριζαν στο τέλος να εξοριστούν και τ' αγόρια των 14 χρόνων...

Ο Παπα Ιωακείμ είναι ιερέας αλλά εκτελεί και καθήκοντα πολιτικού: είναι ο σύνδεσμος της χριστιανικής κοινότητας με την τουρκική διοίκηση. Απαιτείται να συνδυάσει τις δυο αυτές, σχεδόν διαμετρικά αντίθετες, ιδιότητες.

Παράλληλα ως χαρακτήρας είναι μάλλον ορμητικός κι επίμονος. Έχει την τάση να ερευνά να καταλογίζει ευθύνες, να μην ανέχεται την όποια παρανομία, να γίνεται δυσάρεστος σ' όποιους (Έλληνες κυρίως) ενοχλούνται απ' αυτή του τη δραστηριότητα. Είναι ένας άτυπος εισαγγελέας.

Φαίνεται να είχε ισχυρά ερείσματα στο χώρο των προεστών (ελλήνων και τούρκων), αλλά η δύναμή του ήταν κύρια ο λαός και ξεχωριστά οι γυναίκες, οι δυναμικές και πολύ θρησκευόμενες Σπαρταλιές με τις οποίες συνεργάστηκε θαυμάσια κατά την «Έξοδο».

Στις σελίδες του Β' και Γ' μέρους παρελαύνουν σκιαγραφούμενοι από τις πράξεις τους δεκάδες επώνυμοι Σπαρταλήδες. Ο ίδιος δε δείχνει να έχει κάποια ξεχωριστή συμπάθεια, κάποιο δέσιμο. Οπωσδήποτε φαίνεται ότι συνεργάζεται αρμονικά με το Χαράλαμπο Χρηστίδη, πρόεδρο της Δημογεροντίας και τον Παναγιώτη Σεραφετίνογλου, που μετείχε κάποιο διάστημα και στο Δημοτικό συμβούλιο της πόλεως και διακρινόταν για τη σωφροσύνη του (άλλωστε ήταν υπερήλικας) και την αρχοντιά του.

Καλά λόγια έχει να πει και για τον «ομόλογό» του Τούρκο ιερέα, το μουφτή της πόλεως Σακίρ, τον πρόεδρο του κακουργοδικείου Ζουχτή βέη και τον αρχιτσέτη Κιέλ Μαχμούτ.

Όπως λέγεται κι αλλού δε δίσταζε να κοντράρει με ορισμένους πλούσιους συμπατριώτες του για τη μη συμμετοχή τους στην κοινή αγωνία και για έναν - δυο τουλάχιστον, δεν κρύβει κάποια έντονη αγανάκτηση.

Στο επίκεντρο, θα έλεγε κανείς, του Β' μέρους βρίσκεται η «μάχη» του με τον αρχιτσέτη Δεμιρτζή. Η φήμη του Δεμιρτζή είναι τρομερή, οι σφαγές κι οι λεηλασίες που έχει διαπράξει μεγιστοποιούν τον κίνδυνο επανάληψης και για τη Σπάρτη. Όμως - με εξαίρεση τη θανάτωση του άτυχου Δαμιανού Καχραμάνογλου, μερικές φυλακίσεις, κάποιους ξυλοδαρμούς και βέβαια τη γενική αγωνία και την οικονομική αφαίμαξη - δε φαίνεται τελικά η χριστιανική

κοινότητα της Σπάρτης να πλήρωσε, όπως άλλες κοινότητες, πολύ βαριά το φόρο της τρομοκρατίας του.

Να υποθέσουμε ότι το χρωστάει στους ευφυείς διπλωματικούς χειρισμούς του Παπα Ιωακείμ; Ως ένα βαθμό ναι, αν δεν αδικούσαμε έτσι και την ψυχραιμη στάση και συμπεριφορά κι άλλων προσωπικοτήτων (του γιατρού Ταρακτζόγλου π.χ.).

Οι λεπτομέρειες στις περιγραφές των σκηνών είναι μοναδικές. Είναι τόσο το υλικό που δίνει ο συγγραφέας, ώστε θα μπορούσε άνετα να κινηθεί ένας σκηνοθέτης στην αυθεντική αναπαράσταση.

Ο Παπα Ιωακείμ, τόσο χαρακτηριστικό της απόλυτης αφοσίωσης του στο έργο του, αφήνει σχεδόν εντελώς απέξω από τις διηγήσεις του την οικογένειά του. Μόλις και μετά βίας μαθαίνουμε για το θάνατο της συζύγου του Ευλαλίας, λίγο πριν την αναχώρησή του για τη Σμύρνη (εξ ου κι η δυνατότητά του να ονομαστεί από το μητροπολίτη Χρυσόστομο αρχιμανδρίτης). Δεν λέει πουθενά πόσα ήταν τ' ανήλικα παιδιά του (ήταν 6) που όφειλε να φροντίζει. Λίγα λόγια μας λέει για το μεγαλύτερο, το Χρίστο, όσο αυτός είχε μια συμμετοχή στην προσπάθειά του ν' αποφύγει τη σύλληψη.

Πολύ σπουδαία κεφάλαια του Β' μέρους είναι «Η τραγική ημέρα των Φώτων του 1920», το «Ταξίδι στη Σμύρνη» και «η Παραμονή στη Σμύρνη». Ο συγγραφέας διηγείται με τρόπο γλαφυρό κι αφηγηματικό περιστατικά που έζησε ο ίδιος. Τα δίνει χωρίς καθόλου να κουράζει, και με πολιτιστικά στοιχεία που τον αναδεικνύουν κι ως αξιόλογο ηθογράφο.

Οι λεπτομέρειες του ξεσηκωμού των πληθυσμών όλων των ενδιαμέσων σταθμών του τρένου από Σπάρτη σε Σμύρνη είναι πραγματικά συγκλονιστικές. Ίσως δεν ξαναέχει δει το φως της δημοσιότητας τέτοιο κείμενο.

Οι πληροφορίες ακόμη που δίνει ο συγγραφέας για τις πρώτες ημέρες της λευτεριάς (αλίμονο της τόσο σύντομης) της πρωτοπολιτείας της Ανατολής, της Σμύρνης, αξίζει να

μελετηθούν από ειδικούς, όσο αξίζει να τονιστεί και η σπουδαία δράση της Σπαρταλήδικης παροικίας σ' αυτήν την πόλη, που δίκαια είχε επονομαστεί «Γκιαούρ Ιζμύρ».

Ευτύχησε να συναντηθεί με τον αρχηγό της ελληνικής κατοχής, το συνταγματάρχη Ζαφειρίου, και να γίνει ο πρώτος διερμηνέας του, με τον εθνομάρτυρα Χρυσόστομο και νάναι ο πρώτος ιερέας που με το «Ευλογητός» ξεκίνησε την πρώτη λειτουργία στην Αγία Φωτεινή της ελεύθερης Σμύρνης, ν' ανεβεί με τον Πατάρων Μελέτιο επάνω στο «Λήμνος» να κουβεντιάσει με την αφρόκρεμα του δημοσιογραφικού κόσμου της Σμύρνης στο πιο αριστοκρατικό κέντρο της προκυμαίας της το «Σπόρτιγκ κλαμπ»... Έτσι ώστε δίκαια να υπερηφανεύεται και περίπου να λέει «ναι, ήμουν κι εγώ εκεί».

Το Γ' μέρος είναι κι αυτό πολύ δυνατό, συναρπαστικό. Αρχίζει με το κεφάλαιο «Η φοβερή είδηση». Εδώ ο συγγραφέας περιγράφει το πως πάρθηκε η μεγάλη απόφαση: όχι στην προτεινόμενη από τους Τούρκους έξοδο μέσω Κουσάντασι (Νέας Εφέσου). Σημαίνει τον όλεθρο. Το λυντάρισμα των γυναικοπαίδων. Τον αποδεκατισμό μέσα από περιοχές που είναι ακόμη χοχλακιστό το μίσος κατά των Ελλήνων. Να γίνει μέσω Αττάλειας. Μπορεί στο δρόμο να υπάρχουν ληστές, μα η απόσταση είναι μικρή, ο χώρος οικείος, ο ίδιος μπορεί ακόμη να επιβληθεί, να ελέγξει τα πράγματα, γνωρίζει και τον γνωρίζουν κι ως τις 31 Οκτωβρίου 1922 θα τον αναγνωρίζουν.

Αλήθεια, είναι δυνατό να υπολογίσει κανείς σήμερα ξεετάζοντας ψυχρά τα πράγματα, αν δεν αντιδρούσε τότε ο Παπα Ιωακείμ, αν δεν έπαιρνε την πρωτοβουλία να προτείνει την Αττάλεια, αν δεν έπαιρνε επάνω του αυτήν την ευθύνη, τι θα γινόταν; Μέσω Αττάλειας τελικά χάθηκε ένα παιδί (έμεινε στο δρόμο, μετά το μάζεψαν Τούρκοι, εξισλαμίστηκε, έκανε οικογένεια), χάθηκαν κάποια χρήματα ίσως και κάποιες χρυσές λίρες ή άλλα κοσμήματα (από τα ελάχιστα που μπόρεσαν κάπου να κρύψουν φεύγοντας), αλλά 5.000 και πλέον γυναικόπαιδα διεκπεραιώθηκαν σώα

και αβλαβή στην Ελλάδα. Έχει εκτιμηθεί, αλήθεια, στις σωστές της διαστάσεις αυτή η πρωτοβουλία του Παπα Ιωακείμ;

Δραματική πλοκή έχουν και τα υπόλοιπα κεφάλαια ως το τελευταίο που μιλάει για την άφιξη στον Πειραιά. Ο συγγραφέας διηγείται τα περιστατικά, χωρίς ιδιαίτερες αναφορές στα προσωπικά του συναισθήματα, ουδέτερα και φυσικότατα σαν να είναι κάτι το πολύ συνηθισμένο. Οι τόνοι έχουν πέσει, ίσως γιατί δεν αλλάζει πια τίποτε, δεν υπάρχει γυρισμός, αναζητείται η καινούργια ελπίδα αλλά και ίσως γιατί στα μάτια του οι κίνδυνοι που περνάει τώρα δεν έχουν την ίδια πια ένταση μ' αυτούς που είχε περάσει νωρίτερα.

Ανήσυχος κι ασυμβίβαστος, όταν έχει ν' αντιμετωπίσει την αδικία και την απάτη κι όταν μπορεί να την πολεμήσει, δε διστάζει να τα βάλει με το γεροκαπετάνιο του πλοίου για τις εις βάρος τους ενέργειές του και περίπου να προκαλέσει ανταρσία στη μέση του φουρτουνιασμένου Αιγαίου. Παντού και πάντα και μάλιστα σε τόσο δραματικές στιγμές να μη θέλει να παραμερίσει κανείς την τάση της εκμετάλλευσης του άλλου; Είναι κάτι που το ζωγραφίζει με μελανά χρώματα ο Παπα Ιωακείμ προχωρώντας και στις πρώτες πολύ δυσμενείς του κρίσεις για τη διαφορετική νοοτροπία αλλά και τη συμπεριφορά των ανθρώπων της μητροπολιτικής Ελλάδας (απέναντι στους πρόσφυγες).

Στο Δ' μέρος («Η ίδρυση της Νέας Ιωνίας») ο Παπα Ιωακείμ αφηγείται τα της ιδρύσεως της Ν. Ιωνίας και του πρώτου ναού της, του ναού των Αγίων Αναργύρων από τον ίδιο. Παραπέρα προχωρεί και στις προσπάθειες για ίδρυση κοινότητας ροδελαιοπαραγωγών Σπαρταλήδων στη Μακεδονία και το ταξίδι του σε Θεσσαλονίκη, Έδεσσα και ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα.

Για φανταστείτε, σε μια εποχή που βέβαια τα ταξίδια ήταν ακόμη πολύ δύσκολα για έναν στεριανό, ο Παπα Ιωακείμ έχει βρεθεί να έχει ταξιδέψει 120 τόσα χιλιόμετρα ως

την Αττάλεια, απ' εκεί να έχει περάσει με το πλοίο στη Ρόδο, την Πάρο, τη Μύκονο, το μισό Αιγαίο δηλαδή, να έχει φτάσει στον Πειραιά, να έχει προχωρήσει στη Νέα Ιωνία κι απ' εκεί να έχει ανεβεί 700 τόσα χιλιόμετρα στη Μακεδονία. Όλα αυτά μέσα σε λίγους μήνες, χωρίς φυσικά να υπολογίζουμε το πριν από 2 - 3 χρόνια μόλις ταξίδι του στη Σμύρνη και την επιστροφή, που σήμαινε περίπου 1.000 χιλιόμετρα.

Στο Δ' μέρος έχουμε και πάλι πολύτιμες μαρτυρίες για τις πρώτες ημέρες του καινούργιου συνοικισμού κι άγνωστα στοιχεία για την μάλλον αποτυχημένη προσπάθεια ίδρυσης και δεύτερου οικισμού στη Μακεδονία.

Όμως είναι φανερό ότι τα στοιχεία τώρα πια και λίγα είναι και μονομερή, γιατί περιορίζονται, ιδιαίτερα στις τελευταίες σελίδες, σχεδόν αποκλειστικά στις θρησκευτικές εξελίξεις (ιδρύσεις ναών). Τώρα πια ο ίδιος μπορεί να έχει τον επίσημο τίτλο του ιδρυτή της Νέας Ιωνίας (του τον αναγνωρίζει άλλωστε ο Δήμος Ν. Ιωνίας με την ανάρτηση της φωτογραφίας του στο γραφείο του δημάρχου και την αναφορά σ' αυτόν ως ιδρυτή της πόλης) και του ιδρυτή του ναού των Αγίων Αναργύρων (καθεδρικού ναού), αλλά άλλος τώρα πια προΐσταται στα θρησκευτικά πράγματα (ο Σπαρτάλης μητροπολίτης Πατάρων Μελέτιος) και άλλοι αποτελούν τις δημοτικές και λοιπές αρχές.

Παρόλα αυτά όμως μένουμε με την απορία γιατί περιορίσε τόσο πολύ την εμβέλεια του φακού του; Γιατί δε θέλησε να παρακολουθήσει την εξέλιξη της πόλεως, καταγράφοντας έστω και πολύ περιληπτικά τα πιο σημαντικά γεγονότα; Θα ήταν ένα πρώτης τάξεως βοήθημα για την ιστορία της Νέας Ιωνίας. Δικαιούμαι να το πω αυτό, αφού όταν ο ίδιος καταπιάστηκα να γράψω το βιβλίο μου γι' αυτήν («Η Νέα Ιωνία του χτες και του σήμερα») διαπίστωνα με λύπη πόσο λίγα στοιχεία υπήρχαν, ιδιαίτερα για την περίοδο 1923 - 1940. Μήπως πίστευε ότι αυτό ήταν άλλων έργου; Ίσως. Να όμως που δεν είχε συμβεί. Και δεν θα πείραζε σε τίποτε φυσικά, αν είχε συμβεί, κι αν παράλληλα υ-

πήρχε κι η μαρτυρία του ιδρυτή. Κρίμα.

Ας είναι όμως. Και μόνο το ότι μαθαίνουμε πως στο θεμέλιο λίθο ο Νικόλαος Πλαστήρας ζήτησε να τροποποιήσουν την πρότασή του κι από «Νέα Σπάρτη» να γραφεί «Νέα Πισιδία» και παρά ταύτα ο συνοικισμός, τόσο αδόκιμα και τόσο άδικα για τους ιδρυτές του να επικρατήσει να λέγεται «Νέα Ιωνία», είναι αρκετό.

Η διασκευή - Οι σημειώσεις - Τα σχόλια

Τελειώνοντας νομίζω ότι θα έπρεπε να μιλήσω και για τη διασκευή του κειμένου που αποτόλμησα και για τα σχόλια και τις σημειώσεις μου.

Να πω πρώτα ότι η διασκευή ήταν και αίτημα της οικογένειας ωστόσο έχω την ευθύνη γι' αυτήν την «επέμβαση». Έκρινα ότι σήμερα πια, τόσα χρόνια μετά από τη συγγραφή και πολύ περισσότερο από τη Μικρασιατική καταστροφή, η έκδοση των «Αναμνήσεων» δεν θα μπορούσε, δεν θα έπρεπε να γίνει με την αυτούσια μορφή των χειρογράφων, αν επιθυμούσαμε να μην αποτύχουμε στο βασικότερο στόχο μας: να ευαισθητοποιήσουμε αλλά και να κερδίσουμε το λιγότερο (για διάφορους λόγους) ευαισθητοποιημένο σύγχρονο αναγνώστη. Θα μου πείτε: ώστε ο σκοπός αγιάζει τα μέσα; Όχι ασφαλώς. Αλλά στην περίπτωση μας τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Ας προσπαθήσουμε να δώσουμε εξηγήσεις.

Το προέχον στοιχείο των κειμένων δεν είναι το γλωσσικό ιδίωμα και η σπουδή του, που θα έπρεπε ως αυτοσκοπός ξεχωριστά να προσεχθεί. Όχι. Είναι το περιεχόμενο. Τα γεγονότα. Ο Παπα Ιωακείμ δεν είναι βέβαια ούτε Μακρυγιάννης, ούτε Παπαδιαμάντης, ούτε Κόντογλου. Δε γράφει στο ποντιακό ιδίωμα, το φαρασιώτικο, το σμυρνέικο ίσως. Γράφει στην «καθαρεύουσα» τη λόγια εκείνη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν, με επιτυχία ομολογουμένως, όσοι μικρασιάτες τουρκόφωνοι (και οι Σπαρταλήδες) την είχαν διδαχτεί στα σχολεία τους ως δεύτερη «μητρι-

κή» γλώσσα, αφού αναγκαστικά δεν είχαν επαφή με την απλούστερη μορφή της, που ιδιαίτερα στον προφορικό λόγο χρησιμοποιούσαν οι «παλιοελλαδίτες», αυτή που εξελίχθηκε στη λεγόμενη «δημοτική» ή «νεοελληνική».

Όμως με μια τέτοια γλώσσα σήμερα πια δεν μπορείς να επικοινωνήσεις άνετα, ούτε να διαβαστείς ευχάριστα και να γίνεις απόλυτα κατανοητός. Και πάντως δε βοηθιέται η ανάγνωση όχι βέβαια πραγματειών ή μελετών αλλά ολοζώντανων μαρτυριών, όπως αυτές που μας δίνει ο Παπα Ιωακείμ.

Αλλά και στα ίδια τα κείμενα υπάρχει, από ένα σημείο κι ύστερα (από τότε που υπαγορεύει ο συγγραφέας) μια χαρακτηριστική «έκπτωση» προς μιαν απλούστερη διατύπωση.

Η γλώσσα λοιπόν και για να είναι εγγύτερα στο σημερινό αναγνώστη αλλά και για λόγους ενιαίας έκφρασης προσαρμόστηκε σ' ένα μέσο επίπεδο. Ακολουθεί το σημερινό τυπικό της δημοτικής, για πλήρη συνεννόηση, όμως δεν εγκαταλείπει το συγγραφέα στο λεξιλόγιό του, αφού κρατάει όλες εκείνες τις λέξεις που έχουν κάποιο ειδικό βάρος για το έργο και δεν θα 'πρεπε να μεταφραστούν. Φυσικά γίνεται και μια δραστική χρήση σημείων στίξης, ώστε ν' αναδειχτούν λογικές ενότητες (μέρη, κεφάλαια, παράγραφοι κ.λπ.) και το υλικό μας να γίνει αναγνώσιμο, αφομοιώσιμο και εμφανίσιμο.

Αλλά δεν είναι μόνο η γλώσσα που απαιτούσε τη διασκευή. Ο συγγραφέας δεν μπορούσε ή δεν ήθελε ν' αξιολογήσει κατά πόσο τα κείμενά του είναι δημοσιεύσιμα αυτούσια. Ίσως δεν ενδιαφερόταν και πολύ γι αυτό. Τον έφτανε να μάθαιναν την ιστορία του τα παιδιά του. Έτσι επιμένει, σ' ορισμένα σημεία, εξαντλητικά σε λεπτομέρειες κινήσεων και πράξεών του, που αναγκαστικά δίνουν κουραστικό μάκρος στην εξιστόρηση, χωρίς να προσκομίζουν κάποιο χρήσιμο στοιχείο στην πλοκή ή τη διαγραφή των χαρακτήρων ή την εθιμογραφία και ηθογραφία ή τον πολιτισμό και την ιστορία. Απαιτείτο να γίνουν συντομεύσεις.

Ακόμη ένας κώδικας δεοντολογίας, αφού η δημοσίευση γίνεται μετά θάνατον, απαιτεί να προσεχθούν κάποιες προσωπικές αιχμές, που θα μπορούσαν να προκαλέσουν αντιδράσεις, χωρίς όμως και τη δυνατότητα αντιλόγου.

Έτσι με πολλή προσοχή απαιτήθηκε να γίνουν κι έγιναν, ελάχιστες πάντως, συντομεύσεις και παρασιωπήσεις, τις οποίες όπως διαβεβαιώνει και ο κ. Ιωάννης Καλυβίτης Πεσματζόγλου και, όπως ήδη είπαμε, θα επιθυμούσε κι ο ίδιος να κάνει, αν ζούσε κι αν έβλεπε ότι το έργο του παίρνει το δρόμο της έκδοσης.

Και για να ολοκληρώσω: με όλα όσα εκτέθηκαν δεν πρέπει να περάσει η εντύπωση ότι έγινε προσπάθεια να εξωραϊστεί το κείμενο. Όχι. Μπορώ να πω όμως ότι «ξαναδουλεύτηκε» λέξη προς λέξη, στίχο προς στίχο με στόχο, όπως ειπώθηκε, να ξεπεραστούν οι δυσκολίες ανάγνωσης, χωρίς να πειραχθεί η αυθεντικότητα κι η εγκυρότητα. Μια δουλειά που κράτησε ενάμιση χρόνο κι έγινε με αγάπη, με σεβασμό κι επιτρέψτε μου με συναίσθημα ευθύνης και μεράκι. Μια δουλειά που επιθυμεί να αναδείξει την ουσία, τη μαρτυρία, το στοιχείο, τη δράση, το γεγονός που ασφαλώς και είναι το πρώτο ζητούμενο.

Μια γεύση ωστόσο της γλώσσας και του ύφους του συγγραφέα κρατούμε δίνοντας αυτούσια το δικό του πρόλογο στις «Αναμνήσεις» του.

Και δυο λόγια για τα σχόλια και τις σημειώσεις μου. Ίσως για πολλούς αναγνώστες κριθούν ως υπερβολικές οι διασαφηνίσεις, επεξηγήσεις, λεπτομερείς αναφορές και ειδικά σχόλια σε σημεία του κειμένου, και σε αριθμό και σε έκταση λόγου. Υπήρξε ένας έντονος προβληματισμός. Θα μπορούσε κανείς για κάθε σχεδόν αράδα του Παπα Ιωακείμ να δώσει παραπομπή για σημείωση ή σχόλιο. Έτσι όμως φοβάμαι θα κουράζαμε τον αναγνώστη, ενώ θα υπερκαλύπταμε άδικα και το έργο του ίδιου του συγγραφέα. Μπροστά στο πλήθος των ορολογιών, ονομασιών αξιωμάτων, τοπωνυμίων κ.λπ. θα έπρεπε να γίνει μια επιλογή, ώστε να δοθούν απαραίτητα χρήσιμα στοιχεία που θα ανα-

δείκνυαν και θα φώτιζαν πτυχές των δρωμένων.

Εδώ μια παρατήρηση: ο Παπα Ιωακείμ αναφέρεται σε δεκάδες επώνυμους, Έλληνες και Τούρκους. Θα έπρεπε να βιογραφηθούν όλοι; Αυτό δυστυχώς ήταν αδύνατο. Επιλέχθηκαν για μια σύντομη βιογράφηση εκείνες οι προσωπικότητες, που πολυποίκιλα προβάλλονται από το κείμενο κι η σύνολη δράση τους στη Μικρασία και την Ελλάδα απαιτούσε μιαν ιδιαίτερη αναφορά, χωρίς κατανάγκη αυτό να σημαίνει αξιολόγηση προσφοράς και κύρους μεταξύ όλων όσων επώνυμα παρουσιάζονται.

Κι από αυτή τη θέση και με την ευθύνη που μου δημιουργεί η ιδιότητά μου στο Διοικ. Συμβούλιο της Ενώσεως πρέπει να πω ότι μέσα στους προσεχείς στόχους μας είναι κι η έκδοση ενός τόμου βιογραφιών των επιφανέστερων Σπαρταλήδων με τη δράση τους εκείθεν κι εντεύθεν του Αιγαίου. Υπάρχουν δεκάδες συμπατριώτες και συμπατριώτισσες (εκατοντάδες ίσως) στα τελευταία 200 χρόνια, που έχουν πολλά σε πολλούς τομείς προσφέρει και θα άξιζε να βιογραφηθούν για να φανεί το τεράστιο δυναμικό αυτής της Κοινότητας.

Υποχρέωσή μου πριν κλείσει αυτή η Εισαγωγή είναι να ευχαριστήσω θερμά το Διοικητικό Συμβούλιο και τη Γενική Συνέλευση των μελών της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας όσο και τον κ. Ιωάννη Καλυβίτη Πεσματζόγλου και τα άλλα μέλη της οικογένειας του Πρωτοπρεσβυτέρου Παπα Ιωακείμ Πεσματζόγλου για την ευκαιρία που μου έδωσαν να πραγματοποιήσω ένα όνειρό μου, αφότου ασχολήθηκα με τη διοίκηση της Ενώσεως, να βοηθήσω, δηλαδή, στην έκδοση των «Αναμνήσεων» του Μωυσή των Πισιδών, μιας προσωπικότητας που θεωρώ ότι σφράγισε με το έργο της την ιστορία των Σπαρταλήδων στο μεταίχμιο των δυο ζωών που έζησαν, μιας στην αλησμόνητη πατρίδα, εκείθεν του Αιγαίου και μιας εδώ στον Ελλαδικό χώρο.

Όμως θερμές ευχαριστίες χρωστούνται ακόμη στην κυρία Αθηνά Κοσμά Νικολαΐδη, τον κύριο Γεώργιο Περτσεμλίδη και την οικογένεια ΠαπαΙωακείμ Πεσματζόγλου

γιατί με τις μεγάλες δωρεές τους προς την Ένωση βοήθησαν και υλικά στο να γίνει δυνατή αυτή η έκδοση.

Νέα Ιωνία Αττικής
Ιούλιος 1990.
Χάρης Σαπουντζάκης

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ

Ο Παπα Ιωακείμ Πεσματζόγλου γεννήθηκε το 1874 στη Σπάρτη Πισιδίας. Από μικρός έμεινε ορφανός κι η μητέρα του τον μεγάλωσε με κόπο.

Όταν τέλειωσε τις βασικές του σπουδές (το 7/τάξιο τότε Αρρεναγωγείο Σπάρτης) πήγε στο Ντινέρ, όπου κι ασχολήθηκε, επί πολλά χρόνια και με επιτυχία, με το εμπόριο δημητριακών.

Το 1913 κλήθηκε από τους συμπατριώτες του να γυρίσει στη Σπάρτη και να περιβληθεί το ιερατικό σχήμα, γιατί οι ώρες ήταν δύσκολες και χρειάζονταν πολλοί και ικανοί ιερείς. Παλιά απόφαση της Δημογεροντίας ήταν να μη κρίνονται ιερείς όσοι δεν είχαν τουλάχιστον απολυτήριο Γυμνασίου! Αυτό το τυπικό προσόν δεν το είχε ο Παπα Ιωακείμ κι απαιτήθηκε να συγκροτηθεί ειδική εξεταστική επιτροπή για να κρίνει αν τελικά είχε τα προσόντα. Και τον έκρινε ως ικανό.

Έτσι χειροτονήθηκε από τον τότε βοηθό επίσκοπο Πισιδίας Μελέτιο (το Σπάρταλη) ιερέας. Ήταν η πρώτη χειροτονία του Πατάρων Μελετίου. Παράλληλα ορίσθηκε, και αυτό είναι το σημαντικό, Αρχιερατικός Επίτροπος στη Σπάρτη. Καθήκον μεγάλο κι ευθύνη φοβερή εκείνες τις πολυτάραχες ημέρες.

Για το έργο του ως Αρχιερατικού Επιτρόπου στη Σπάρτη και για τη δράση του σ' ολόκληρη την κρίσιμη περίοδο πριν και μετά την Καταστροφή αρχικά στην αλησμόνητη πατρίδα και μετά στην Ν. Ιωνία της Αττικής, την οποία ίδρυσε το 1923, μιλάει βέβαια το ως ένα βαθμό αυτοβιογραφικό Χρονικό του, οι «Αναμνήσεις».

Ο Παπα Ιωακείμ υπήρξε κι ο ιδρυτής του, κατοπινά καθηδρικού, ναού των Αγίων Αναργύρων της Ν. Ιωνίας. Στο ναό

αυτού διακόνησε επί τριάντα περίπου χρόνια, ως το 1952, οπότε παραιτήθηκε, αφού λίγο πριν είχε τιμηθεί με τον ανώτερο, για εγγάμους κληρικούς τίτλο του Σταυροφόρου της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών.

Η Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, το σωματείο των συμπατριωτών του, που τόσο αγάπησε κι εβοήθησε, τον ετίμησε, όσο ζούσε, σε μια μεγάλη εκδήλωση, στις 11 Νοεμβρίου 1962, όπου και του απονεμήθηκε από τον τότε Πρόεδρο, αείμνηστο Κοσμά Νικολαΐδη ιερατική βακτηρία με ασημένια χειρολαβή για να συμβολίζει την απaráμιλλη ικανότητά του στο να ποιμαίνει.

Και μετά θάνατον η Ένωση, στις 22 Μαΐου 1988, τον ετίμησε απονέμοντάς του δια του προέδρου της κ. Χάρη Σαπουντζάκη το ειδικό μετάλλιο του Συλλόγου και περγαμηνή, εύσημα που παρέλαβε ο γιός του κ. Ιωάννης Καλυβίτης Πεσματζόγλου.

Όταν εξεδήμησε εις Κύριον και κηδεύτηκε, στις 9 Ιανουαρίου 1965, από τον ιερό ναό των Αγίων Αναργύρων μια ολόκληρη πόλη τον έκλαψε. Έφευγε με πάλλευκη μορφή κληρικού και αγωνιστού ηγέτη που είχε γλιτώσει, ως άλλος Μωυσής, το λαό του και τον είχε οδηγήσει στη σωτηρία.

Υστερα από κοινή αξίωση κλήρου και λαού, ενταφιάστηκε πίσω από το Ιερό Βήμα του ναού που ίδρυσε, του ναού των Αγίων Αναργύρων.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ*

Όλοι οι άνθρωποι επιθυμούν να γνωρίσουν την ιστορίαν της πατρίδος των, της γενέτειρας, την γένεσιν, την εξέλιξιν αυτής εις κοινότητα, την επίδοσιν των κατοίκων της εις την επιστήμην, εις τα γράμματα, εις την τέχνην, εις το εμπόριον κ.λ.π. Αφού ο πόθος αυτός είναι έμφυτος εις τον άνθρωπον, πόσον μάλλον θα είναι διακαής η επιθυμία του, να γνωρίση τα τυχόν άγνωστα αυτώ γεγονότα εν τη γενέτειρά του, εις την σύγχρονόν του εποχήν.

Υπό τοιούτων σκέψεων κινούμενος, επιθύμησα να φέρω εις γνώσιν τα διάφορα δραματικά γεγονότα άτινα εξελίχθησαν εν τη γενετείρα μου Σπάρτη, από της ανακηρύξεως του Τουρκικού Συντάγματος 1908, ιδίως δε από της κηρύξεως του Παγκοσμίου Πολέμου 1914, μέχρι της εις την μητέρα πατρίδα την Ελλάδα απελάσεώς μας, υπό της Κεμαλικής ληστρικής Κυβερνήσεως της Τουρκίας το 1922.

Δυστυχώς εμπερίστατην Ιστορίαν της γενετείρας μας Σπάρτης δεν είχομεν, μόνον μερικές γνώσεις ηρανιζόμεθα από τους γεροντοτέρους εκ παραδόσεως και αυτάς ασαφείς, όμως δια να τας μεταδώσω και εγώ εις τους μεταγενεστέρους και να μη ριφθή και η παράδοσις αυτή, είτε σαφής, είτε ασαφής εις τον βυθόν της άγνοιας, έκαμα αρχήν του έργου μου (συμπεριλαμβανων και ολίγα τινα από την παράδοσιν αυτήν) από την σύγχρονον Κοινοτικήν δράσιν της Σπάρτης, εξιστορών την ευσέβειαν των προς την θρησκείαν και την ορθόδοξον πίστιν του Χρι-

*Αυτούσιο το προλογικό κείμενο που ο Παπα Ιωακείμ προέταξε στο έργο του. Προσαρμόστηκαν μόνο στο σημερινό τυπικό ο τονισμός κι η στίξη.

στού, την επίδοσίν της εις τα γράμματα, εις τας τέχνας, εις το εμπόριον κ.λ.π.

Αναγνωρίζω ότι το τάλαντόν μου είναι πολύ πενιχρόν, μη έχων επαρκή μόρφωσιν δια να περιλάβω εις τούτο το έργον όλα τα διαδραματισθέντα, αλλά έχων πείραν τινά των γραμμάτων και του κόσμου και πρωτοστατήσας εις την ιδιαιτέραν μου πατρίδα κατά τα τελευταία τραγικά έτη από το 1914-1922 ως αρχιερατικός επίτροπος της Ελληνικής ορθοδόξου Κοινότητος της Σπάρτης της Πισσιδίας και ως μεσάζων μεταξύ της επιτοπίου Κυβερνήσεως και της Κοινότητός μου εγενόμην αυτόπτης μάρτυς όλων των τελευταίων δραματικών γεγονότων και μεταδίδω μερικά εξ αυτών δια του πενιχρού μου καλάμου, εις τα τέκνα μου και εις τους μεταγενεστέρους συμπατριώτας μου και ζητώ συγγνώμην δια τυχόν λάθη μου εις την σύνταξιν και την ορθογραφίαν.

Εν Νέα Ιωνία Αθηνών 1923

Έγραφον τω 1923 και εντεύθεν

Ο εκπονήσας τέως αρχιερατικός Επίτροπος του Αγίου Πισσιδίας της Μητροπόλεως αυτής Ιωακείμ.

Ο Παπα Ιωακείμ είχε συμπεριλάβει στα κείμενά του, γράμμα του λυκειάρχη Αντώνη Σαπουντζάκη (και ιστορικού της Σπάρτης), το οποίο και δημοσιεύουμε αυτούσιο.

«Με συγκίνησιν, το ανέγνωσα πλειστάκις. Πολλάκις δε διερωτούμην: τι να πρωτοθαυμάσω; τον εθνικόν σου παλμόν; την ευλαβεστάτην σου πίστιν ή την αγάπην σου δια το ποίμνιόν σου και ομαδικώς και μεμονωμένως; Πόσον θα ήμουν ευτυχής εάν ημπορούσα να τα φέρω εις το φως της δημοσιότητος!

Εγώ ένας από τους θαυμαστάς συμπολίτες σου, ολόθερμα παπά μου δι' όλα αυτά, σε συγχαίρω».

Αντ. Χ. Σαπουντζάκης

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΠΑΡΤΗ ΠΙΣΙΔΙΑΣ

ΘΕΣΗ - ΠΡΟΪΟΝΤΑ - ΑΣΧΟΛΙΕΣ

Η Σπάρτη Πισιδίας, πολιτεία της Μικράς Ασίας με πληθυσμό 35.000 κατοίκων, αποτελούσε πριν από το 1922 ανεξάρτητη διοίκηση που υπαγόταν στο νομό Ικονίου.¹

Εκκλησιαστικά ήταν έδρα επισκόπου.²

Το κλίμα της ήταν ψυχρό, εύκρατο. Είχε νερά πηγαία, δροσερά, άφθονα.

Είχε τακτική σιδηροδρομική συγκοινωνία με τη Σμύρνη από το σταθμό Κουλέ - ιογού, που απείχε 12 χιλιόμετρα από την πόλη. Με το σταθμό τη Σπάρτη συνέδεε αμαξιτή οδός.

Η γεωγραφική της θέση ήταν (και είναι) προς Β. της Αττάλειας, από την οποία απέχει περίπου 100 χιλιόμετρα. Είναι κτισμένη σε υψόμετρο 939 μέτρων.³

Τα προϊόντα της: σιτάρι, κριθάρι, όπιο, αφιονόσπορος, φασόλια, ψιλά μαυρομάτικα και λευκά (λόπια), σίκαλη, αμύγδαλα, βούτυρα, μελισσοκέρια, δέρματα. Τα προϊόντα αυτά πέραν της εντοπίας καταναλώσεως επήγαιναν στην αγορά της Σμύρνης για εξαγωγή.

Το εμπόριο ήταν ξεχωριστά αναπτυγμένο. Το ίδιο και η βιοτεχνία, η οποία είχε τρεις κυρίως κλάδους: α) τη **βυρσοδεψία**, ιδίως των ψιλών, χρωματιστών, κατηργασμένων δερμάτων, β) τη **ροδελαιοπαραγωγή** που προχωρούσε σε συσκευασία κι εξαγωγή και 500 χιλιογράμμων ροδελαίου στην Ευρώπη. Χιλιάδες στρέμματα γης εκάλυπταν οι ροδώνες γύρω από την Σπάρτη, γ) την **ταπητουργική**, που α-

πασχολούσε σχεδόν ολόκληρο τον πληθυσμό της περιοχής (Έλληνες και Τούρκους). Η εκμετάλλευσή της βρισκόταν στα χέρια των Ελλήνων. 4.000 περίπου εργαλεία εδούλευαν στη Σπάρτη και τα περίχωρά της.

Αναλυτικά τα εργαλεία αυτά κατανέμονταν ως εξής:

1) Εταιρεία Ανατολικών Ταπήτων (Ευρωπαϊκή), εργαλεία 750.

2) Προδρόμου Γρηγοριάδη και αδελφών Στύλογλου, εργαλεία 750.

3) Δουρμπέογλου - Παπάζογλου, εργαλεία 400.

4) Δανοπούλου - Παγιασλόγλου, εργαλεία 350.

5) Αδ/φών Δ.Φ.Σ. Καχραμάνογλου, εργαλεία 300.

6) Νικόλα Σουζλόγλου, εργαλεία 250.

7) Μηνά Κεχαγιόγλου, εργαλεία 200.

Εκτός από τα 3.000 αυτά εργαλεία που ανήκαν στις 7 μεγάλες εταιρείες υπήρχαν κι άλλα 1.000 περίπου διασκορπισμένα μεταξύ μικροεπιχειρηματιών Ελλήνων.

Υπολογίζεται ότι, κατά μήνα, εισερχόταν από τη Σμύρνη συνάλλαγμα αξίας 12.000 χρυσών τουρκικών λιρών.

Οι Έλληνες κάτοικοι της πόλης υπολογίζονταν στις 8.000 περίπου.

Παρά το γεγονός όμως ότι οι Έλληνες αποτελούσαν τη μειοψηφία υπερτερούσαν των συνοίκων τους Τούρκων στην επιστήμη, στο εμπόριο και τη βιοτεχνία. Όπως εκθέσαμε προηγουμένως η Ταπητουργία ήταν εξολοκλήρου σχεδόν στα χέρια των Ελλήνων. Αλλά οι Έλληνες είχαν, θα λεγε κανείς, και το μονοπώλιο στην επίσημη. Έλληνες γιατροί υπήρχαν 8 και φαρμακοποιοί 5, ενώ 1 μόνο Τούρκος γιατρός υπήρχε κι αυτός δημαρχιακός, που ερχόταν από την Κων/πολη.⁴

Στη Σπάρτη υπήρχαν και 2.000 αρμένιοι Γρηγοριανοί που κύρια ασχολία είχαν το εμπόριο και τις πρακτικές τέχνες (ραπτική κλπ).

Οι Σπαρταλήδες ήταν προσηλωμένοι στην πάτρια ορθόδοξο Χριστιανική πίστη, ήταν φιλοπάτριδες, αγαπούσαν

τα γράμματα και διακρίνονταν για τη φιλοξενία τους και την εργατικότητά τους.

Ο προσηλυτισμός σε ξένα δόγματα, που εκείνον τον καιρό βρισκόταν σε μεγάλη έξαρση, είχε πτωχά αποτελέσματα στη Σπάρτη, αν δεν είχε εντελώς αποτύχει. Μόνο 2 οικογένειες αγράμματες είχαν προσηλυτιστεί στην Ευαγγελική Εκκλησία.⁵

ΟΙ ΙΕΡΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΟΥΣ

Αν και η πατρίδα μας, η Σπάρτη, βρισκόταν 400 τόσο χιλιόμετρα μακριά από τον τηλαυγέστατο αστέρα της Μικράς Ασίας, τη Σμύρνη, δεν υπολείπεται αυτής στον πολιτισμό και την ελληνικότητα. Αυτά τα οφείλουμε στους αείμνηστους πάππους και προπάππους μας, οι οποίοι παρά την καταπίεση του βάρβαρου κατακτητή, παρότι έμεναν βαθιά στην Ανατολή, χωρίς εύκολη επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη (ιδιαίτερα στους χρόνους πριν από την επέκταση του σιδηροδρόμου Σμύρνης - Αϊδινίου), μπόρεσαν να διατηρήσουν ακέραιο το ελληνικό τους φρόνημα και να μας το κληροδοτήσουν ακμαίο. Αυτό το φρόνημα οι πατέρες μας κι εμείς όχι μόνο το διατηρήσαμε αλώβητο, αλλά το πλουτίσαμε ακόμη περισσότερο.

Είχαμε κοινοτικά καθιδρύματα, εκκλησίες και σχολεία προικισμένα με αληθινά κειμήλια αξίας πολλών δεκάδων χιλιάδων λιρών, που αλίμονο! ήταν πεπρωμένο να τα εγκαταλείψουμε στο βάρβαρο Τούρκο, εξαιτίας των πολιτικών αμαρτημάτων των μεγάλων κεφαλών της Μητέρας Πατρίδας!

Οι πατέρες μας άφησαν 8 εκκλησίες, από τις οποίες οι 6 λιθόκτιστες και οι 2 ξύλινες, κατανεμημένες σε 4 ενορίες, ως εξής.⁶

1) **Ενορία Μητροπόλεως:** Ήταν στο κέντρο της χριστιανικής συνοικίας. Τουρκιστί ονομαζόταν «Κεμέρ μα-

χιλλεσί». Εδώ ανήκε η Εκκλησία των Γενεθλίων της Θεοτόκου, λιθόκτιστη, με εξαίρετο καμπαναριό ύψους 30 μέτρων που στηριζόταν επάνω σε λίθινα δοκάρια μονοκόμματα από το γειτονικό μας βουνό και είχε 3 θόλους. Ήταν δημιούργημα χριστιανών τεχνιτών ντόπιων. Η εκκλησία αυτή προωριζόταν για τις καλοκαιρινές λειτουργίες, ενώ για τις χειμερινές υπήρχε η μικρότερη ξύλινη εκκλησία του Αγίου Φιλίππου.

2) **Ενορία των Ταξιαρχών** (Θεμέλ μαχιλλεσί). Εδώ είχαμε 3 εκκλησίες: **Των Ταξιαρχών**, τη φθινοπωρινή εποχή, του Αγίου Νικολάου, για τη χειμερινή (εκκλησία βυζαντινού ρυθμού που πιστευόταν ότι είχε ζωή 1.200 χρόνων) και του Αγίου Ευσταθίου, για την καλοκαιρινή.

Κατά τα τελευταία χρόνια οι δυο αυτές ενορίες είχαν συγχωνευθεί, χάριν οικονομίας της κοινότητας, σε μιαν.

3) **Ενορία των Εισοδίων** (Τζαβούς μαχιλλεσί). Σ' αυτήν ανήκαν: η εκκλησία των **Εισοδίων της Θεοτόκου**, με το εξαίσιο επί της προσόψεως, ωρολογοστάσιο της, ύψους 18 μέτρων, λιθόκτιστη, για τις καλοκαιρινές λειτουργίες, και η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, επίσης λιθόκτιστη, αλλά υπόγεια, αυγοειδής, 150 χρόνων, για τις χειμερινές λειτουργίες.

4) **Ενορία Κοιμήσεως Θεοτόκου** (Εμρ μαχιλλεσί) με τις εκκλησίες: της **Κοιμήσεως της Θεοτόκου**, λιθόκτιστη βυζαντινού ρυθμού εκκλησία, με θόλο διαμέτρου 15 μέτρων, για τη θερινή περίοδο και του Αγίου Παντελεήμονος, υπόγεια κάτω από το ιερό βήμα της Κοιμήσεως για τη χειμερινή. Εκτός των ναών αυτών υπήρχαν και πολλά εξωκκλήσια. Ένα εξ αυτών ήταν των Αγ. Αναργύρων, στο οποίο κάθε χρόνο την 1η Ιουλίου από το βράδυ της παραμονής και ανήμερα ετελείτο το μεγαλοπρεπές πανηγύρι με αρχιερατική λειτουργία, υπέρ των σχολείων.

Όπως προανέφερα οι πατέρες μας είχαν προικοδοτήσει τις εκκλησίες μας με κειμήλια ανυπολόγιστης αξίας. Παραθέτω τα κειμήλια αυτά, κατά εκκλησία, και την αξία τους, κατά ένα πρόχειρο υπολογισμό:

1) Ναός της Μητροπόλεως (Γενέθλιον της Θεοτόκου)

1 πολυέλαιος αργυρός 38 οκάδων με 28 κανδήλες και 28 κηροπήγια αργυρά καλά επεξεργασμένα.

1 πολυέλαιος αργυρός με 5 κανδήλες και 5 κηροπήγια.

5 δισκοπότηρα αργυρά ή επίχρυσα.

7 δίσκοι αργυροί.

2 κηροπήγια μεγάλα 20 οκάδων, αργυρά με καλήν επεξεργασία.

30 οκάδων αργυρά διάφορα (στέφανα επικεφαλής εικόνων, μικρά κηροπήγια, 2 μανουάλια, 5 ευαγγέλια εκ των οποίων το ένα επίχρυσο).

12 εικόνες τέμπλου ρωσικής προελεύσεως, καθώς λεγόταν, μεγάλης αρχαιολογικής αξίας (ένας Δανός πρίγκηπας που ήταν αρχαιολόγος, σε μια περιοδεία του λέγεται ότι είχε έρθει στη Σπάρτη κι είχε εκτιμήσει κάθε μια των εικόνων αυτών σε 500 χρυσές λίρες Τουρκίας).

Το Τέμπλο του ναού, θαύμα ξυλογλυφικής και λεπτουργίας, εφάμιλλο του οποίου δύσκολα βρισκόταν στην Ανατολή. Η αξία του κτιρίου και των κειμηλίων υπολογιζόταν σε 30.000 χρυσές λίρες Τουρκίας.⁷

2) Ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου

5 δίσκοι αργυροί.

2 κηροπήγια αργυρά.

3 πολυέλαιοι υάλινοι με 24 κηροπήγια καθένας.

1 πολυέλαιος υάλινος πολυτελείας με 18 κηροπήγια.

Στέφανα αργυρά επί κεφαλής εικόνων.

2 ευαγγέλια επάργυρα.

2 δισκοπότηρα αργυρά (το ένα επίχρυσο).

Το κτίριο, μαζί με το ωρολόγι και τα κειμήλια υπολογιζόνταν ότι άξιζε 15.000 χρυσές λίρες Τουρκίας.

3) Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

8 αργυροί δίσκοι, 4 κηροπήγια αργυρά, 3 υάλινοι πολυέλαιοι.

3 δισκοπότηρα αργυρά.

Πολλά ιερά σκεύη.

1 χρυσός σταυρός διακοσμημένος με πολύτιμες πέτρες αξίας 2 1/2 οκάδων, ανεκτίμητης αξίας.

1 σεντόνι επιταφίου θρήνου χρυσοκέντητο, μεγάλης αρχαιολογικής αξίας.

Το κτίριο, μαζί με τα κειμήλια, υπολογίζονταν ότι άξιζε 25.000 τουρκικές χρυσές λίρες.

4) Ναός των Ταξιαρχών

1 πολυέλειος αργυρός, βάρους 80 οκάδων με 42 κανδήλες και 42 κηροπήγια αργυρά μεγάλης επεξεργασίας.

7 δισκοπότηρα αργυρά - επίχρυσα.

5 δίσκοι αργυροί.

40 οκάδες διάφορα αργυρά ιερά σκεύη.

4 Ευαγγέλια επάργυρα.

Τέμπλο αρχαιολογικής αξίας.

Κτίριο, τέμπλο και κειμήλια πρέπει να άξιζαν 20.000 χρυσές λίρες Τουρκίας.

5) Ναός Αγίου Νικολάου

68 αργυρές κανδήλες αρχαιολογικής αξίας.

25 οκάδες αργυρά ιερά σκεύη.

6 δίσκοι αργυροί.

2 δισκοπότηρα αργυρά - επίχρυσα.

Το κτίριο ήταν βυζαντινού ρυθμού κι όπως λεγόταν αριθμούσε ζωή 1.200 χρόνων. Τέμπλο αρχαιολογικής αξίας.

Αξία συνολική: 5.000 χρυσών λιρών.

6) Ναός Αγίου Γεωργίου

1 πολυέλαιος αργυρός, βάρους 72 σκάδων με 30 κανδήλες και 30 κηροπήγια αρχαιολογικής αξίας.

2 αργυρά μανουάλια.

5 αργυροί δίσκοι.

1 κηροπήγιο χρυσό 75 δραμιών.

20 οκάδες διάφορα ιερά σκεύη, αργυρά επικεφαλής εικόνων.

2 ευαγγέλια επάργυρα

Τέμπλο.

Δεσποτικός θρόνος, μεγάλης αξίας.

Συνολική αξία: 20.000 χρυσές λίρες Τουρκίας.

Παρέλειψα ν' αναφέρω ότι δεσποτικοί θρόνοι, μεγάλης αξίας, βρίσκονταν και στις εκκλησίες της Μητροπόλεως των Ταξιαρχών και του αγίου Νικολάου.

7) Υπόλοιποι ναοί

Τα έπιπλα και τα ιερά σκεύη των ιερών ναών: Αγίου Ευσταθίου, Αγίου Φιλίππου και Αγίων Αναργύρων, παραλείπω ν' αναφέρω, επειδή υπολογίζονταν κάτω των 5.000 λιρών.

Εδώ όμως εξεχείλισε η συγκίνησή μου, καθώς εξιστορώ και περιγράφω τα πολύτιμα κειμήλια των ιερών ναών μας, τα οποία εξαιτίας της εθνοβλαβέστατης πολιτείας της μητρός πατρίδος αφενός, αλλά και της ακόρεστης συμφεροντολογίας της χριστιανικής, λεγομένης, Ευρώπης αφετέρου, ήταν πεπρωμένο, δυστυχώς, με την Καταστροφή της αθώας μικρασιατικής χριστιανοσύνης να πέσουν στα χέρια ως το «*χρυσόμαλλον δέρας*», των, υπό αυτής ευνοουμένων «*βαρβάρων της Ανατολής*», των Τούρκων.

Τίνος η καρδιά, όσο κι αν είναι σκληρή, γρανιτένια, δε θα λιώσει σαν κερί, αν θυμηθεί τις τρεις μεγάλες γιορτές του έτους, που κατά τον κοινοτικό κανονισμό, εορτάζονταν σε Μονοκκλησιά:⁸ τις γιορτές των Θεοφανείων, της

Αναστάσεως και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, όταν συναθροίζονταν σε μιαν εκκλησία όλα τα ιερά σκεύη, τα κοσμήματα, τα κειμήλια και κρεμιόντουσαν σ' έναν σολέαν απαστράπτοντα από χρυσάφι κι άργυρο κάτω από το άπλετο φως εκατοντάδων κανδηλιών;

Ποιος μπορεί να περιγράψει τη μυστηριώδη συγκίνηση που μας καταλάμβανε όλους τους εκκλησιαζόμενους, όταν σιγά μικροί και μεγάλοι, κληρικοί και κοσμικοί, έχυναν δάκρυα και ανέπεμπαν μια μόνην ευχή: την ένωση με την μητέρα πατρίδα, καθώς αυτή η λαμπρότητα κι η μεγαλοπρέπεια, αυτή η θρησκευτική κατάνυξη κι ευλάβεια εστερέωναν τα αισθήματά μας και προς την πίστη και προς την πατρίδα;

Όπως οι Ισραηλίτες της Αγ. Γραφής εκάθισαν επί του ποταμού Βαβυλώνας και *«έκλαυσαν εν τω μνησθήναι αυτούς την Σιών»* έτσι κι εγώ ο ταπεινός στην περιγραφή των κειμηλίων των ιερών εκκλησιών μας, ενθυμήθηκα τη θρησκευτική μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα των Εκκλησιών μας και μου στάθηκε αδύνατο να μη χύσω δάκρυα και να μην αναστενάξω: *«ανάθεμα στους υπαίτιους της ολοκληρωτικής καταστροφής και της εκριζώσεως από τις προαιώνιες εστίες του ανθούντος κι εημερούντος Ελληνισμού της Μ. Ασίας»*.

Η ΕΟΡΤΗ ΤΩΝ ΘΕΟΦΑΝΕΙΩΝ

Αν επρόκειτο να εκθέσω τη λαμπρότητα και τη μεγαλοπρέπεια και την τάξη των εκκλησιαστικών μας τελετών δεν θα μου αρκούσαν δεκάδες σελίδων. Γι' αυτό περιορίζομαι να περιγράψω μόνο μια για την οποία και οι ξένοι που περνούσαν αλλά και οι συμπολίτες μας μουσουλμάνοι εξέφραζαν τον θαυμασμό τους. Πρόκειται για την εορτή των Θεοφανείων.

Από τρεις ημέρες ενωρίτερα οι νεωκόροι των εκκλησιών μετέφεραν όλους τους θησαυρούς, τα κειμήλια, τους πολυελαίους, τα κηροπήγια, τις κανδήλες και τους αναρτούσαν στο ναό των Γενεθλίων της Θεοτόκου. Το μητροπολιτικό ναό μας δηλαδή που απείχε 50 μέτρα μόνο από το χείμαρο που διέσχιζε την πόλη μας, τον Τσάι, παραπόταμο του Κέστρου.

Στο ναό καθώς ήταν έτσι στολισμένος μαζευόταν ολόκληρη η Κοινότητα σε μονοκκλησία στις 2 μετά τα μεσάνυχτα κι άρχιζε να ψάλλεται ο όρθρος μέχρι τις 6 το πρωί από αγγελόφωνους βυζαντινούς ψάλτες.⁹ Η ψυχή των εκκλησιαζομένων υψωνόταν προς τα ουράνια, όταν κι από τους δυο χορούς των ψαλτών εψαλλόταν το «Δούλοι Κύριον» του Βυζαντινού Πέτρου Πρωτοψάλτου. Με κρατήματα οι ψαλτάδες, που εναλλάσσονταν στους υψηλούς φθόγγους, μπορούσαν να το αποδίδουν επί 1 1/2 ώρα συνεχώς. Κατά τα ξημερώματα πια μετά το τέλος του όρθρου, όταν μόλις υπέφωσκε η αυγή, ολόκληρο το εκκλησίασμα, χι-

λιάδες ανδρών, γυναικών και παιδιών κρατώντας στο χέρι αναμμένες λαμπάδες, που πουλούσαν οι έφοροι των σχολείων για την ενίσχυση της εφορίας των, προπορευομένων των εκκλησιαστικών λαβάρων, εξαπτέρυγων και φανών όλων των εκκλησιών προχωρούσαν σε παράταξη λιτανείας, με τους ιερείς και τους ψάλτες επικεφαλής, προς τη γέφυρα του χειμάρου, που ήταν στολισμένη με μυρσίνες και έφερε ειδική εξέδρα επάνω στην οποία ήταν το δοχείο του Αγιασμού. Μπροστά από τη γέφυρα απόσπασμα Τούρκων χωροφυλάκων, που γι' αυτό το σκοπό απέστελλε η Διοίκηση, απέδιδε τις κανονικές τιμές (μια παρένθεση: οι τιμές αυτές αποδίδονταν προ της ανακηρύξεως του τουρκικού συντάγματος. Μετά την ανακήρυξή του, όταν από τα στόματα όλων των Τούρκων ακουόταν το «Ελευθερία - Ισότης - Δικαιοσύνη» δεν αποδίδονταν πια οι τιμές αυτές στη θρησκευτική μας τελετή. Ιδού η αξία του τουρκικού συντάγματος!).

Και στις δύο όχθες του χειμάρου και στους εξώστες των γειτονικών σπιτικών κοσμοπλημμύρα. Όλοι κρατούν αναμμένες λαμπάδες και περιμένουν. Πότε; Μέσα στην καρδιά του χειμώνα, όταν τα νερά αλλά και το έδαφος είναι παγωμένα, όταν παντού είναι στοιβαγμένα χιόνια, όταν η θερμοκρασία φτάνει στους 12 - 15 κάτω από το μηδέν!

Πριν από την ανατολή του ήλιου γινόταν η κατάδυση του Σταυρού στο χείμαρο και πολλοί χριστιανοί αλλά και Τούρκοι έπεφταν ολόγυμνοι μέσα σ' αυτό το ψύχος στα νερά. Διακόσια μέτρα πιο κάτω μαζεύονταν οι Τουρκάλες για να πάρουν από το αγιασμένο νερό και οι βυρσοδέψες Τούρκοι οι οποίοι είχαν την αντίληψη ότι εάν δεν έπαιρναν νερό από το χείμαρο εκείνη τη στιγμή για να το ρίξουν στον πίθο της κατεργασίας, θα βρωμούσαν τα δέρματά τους.

Μετά από την τέλεση του μικρού Αγιασμού και την κατάδυση του Τιμίου Σταυρού σχηματιζόταν πάλι η ίδια πομπή που κατέληγε στο ναό των Ταξιαρχών. Στο σολέα της

εκκλησίας ετοποθετείτο αναβρυτήριο και ετελείτο ο Μέ-
γας Αγιασμός και ύστερα ακολουθούσε η λειτουργία στην
οποία έπαιρναν μέρος και οι 6 ιερείς της Κοινότητας.

ΠΩΣ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ, ΚΑΤΟΙΚΗΘΗΚΕ Η ΣΠΑΡΤΗ

Στο σημείο αυτό, σαν παρένθεση, παραθέτω ένα ιστορικό, όπως έχει φτάσει εκ παραδόσεως, για την ίδρυση της γειτονιάς του Εμριού (Εμρ μαχιλεσσί).

Δυστυχώς δεν είχαμε ιστορία της γενέτειράς μας Σπάρτης, διότι ουδείς εκ των τόσων επιστημόνων και καθηγητών μας φαίνεται να εξερεύνησε και να εξακρίβωσε την εγκατάσταση των πατέρων μας σ' αυτήν. Ελέγετο λοιπόν ότι παλαιά οι πρόγονοί μας είχαν μεταναστεύσει από την Σπάρτη της Πελοποννήσου¹⁰ και είχαν συνοικήσει το μέρος της πόλεως όπου τώρα βρίσκεται η δημοτική αγορά, γύρω από την οποία μέχρι σήμερα σώζονταν μνημεία χριστιανικά, δηλαδή επιτύμβιες πλάκες με καθαρά ελληνικούς χαρακτήρες και εκκλησίες που μεταβλήθηκαν σε τζαμιά, όπως το Μεβλεβί Τεκκεσί στην οδό από την αγορά προς τα βυρσοδεψεία (Ταπάκ Χανέ). Ελέγετο ότι ήταν η εκκλησία του Αγίου Παύλου. Στη θύρα του Τεκκέ υπήρχε ένας επιτύμβιος μαρμάρινος στύλος με ελληνικούς χαρακτήρες δυσανάγνωστους, επειδή οι Τούρκοι με πέτρες τους κατέστρεψαν. Το τζαμί που υπάρχει στο «Τζαμί αυλησί» ήταν εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, όπου ως πριν από 20 χρόνια σωζόταν συλλογή διαφόρων εκκλησιαστικών βιβλίων, άλλων τυπωμένων επί μεμβράνης κι άλλων επί παλαιών χοντρών χαρτιών με παλαιούς χαρακτήρες και συντομευμένες τις λέξεις. Τα βιβλία αυτά διατηρούνταν σε ι-

διαίτερο λίθινο δωμάτιο, ήταν δε απαγορευμένο σε χριστιανό να τα δει, μόνον δε ο ελληνοδιδάσκαλος των σχολών μας, ο αείμνηστος σχολάρχης Αντώνιος Καραντώνης (1897-1902), ο οποίος ήταν μονόχειρας από την Κάλυμνο και είχε νυμφευθεί στη Σπάρτη (απεβίωσε πριν από 20 χρόνια), κατάφερε, να τα δει. Πριν να μεταφερθούν στην Κων/πολη τα βιβλία από τον τότε δραστήριο και φανατικό διοικητή Χουσνή Βέη (τον «αρμενοκτόνο» όπως λεγόταν, γιατί είχε πρωτοστατήσει στις σφαγές των Αρμενίων στην Κων/πολη), κατάφερε (ο Καραντώνης) να δωροδοκήσει το φύλακα του δωματίου και μια νύκτα μπήκε μέσα κρυφά και τα εξέτασε, «πήρε» δε φεύγοντας ένα μικρό βιβλίο περί Ιατρικής μόνο, γιατί τα άλλα που ήταν γραμμένα επί μεμβράνης ήταν μεγάλα. Στην «επίσκεψή» του αυτή μπόρεσε να δει σημεία του τοίχου του ιερού βήματος εκκλησίας, που πιθανώς να ήταν της Αγίας Σοφίας.

Με αυτά που ειπώθηκαν φαίνεται πως μέσα στην πόλη παλαιά υπήρχαν χριστιανοί. Όταν όμως αυτή κατακτήθηκε από τους βαρβάρους Τούρκους, όσοι χριστιανοί απέμειναν μετά από τις σφαγές και λεηλασίες μαζί με όσους απέμειναν κι από τα γειτονικά χωριά (Ισλάμκιοϊ, Κουτουρλού, Κωνέν κ.λπ.) διατάχθηκαν να μεταφερθούν σε άλλο σημείο της πόλεως το οποίο ήταν απόκεντρο και έρημο. Άφησαν λοιπόν τις οικίες και τα προσκυνήματά τους στους κατακτητές και εγκαταστάθηκαν στην τωρινή συνοικία Έμιρ, η οποία ονομάστηκε «Έμιρ μαχιλλεσι» (δηλαδή, συνοικία διαταγής).¹¹

Από εκεί σιγά σιγά αυξήθηκαν και προχώρησαν πέραν του χειμάρου, ο οποίος διατέμνει έτσι τη χριστιανική κοινότητα σε δύο τμήματα. Ο υπολογισμός των κατακτητών ν' αφήσουν τους χριστιανούς σε απόκεντρο και έρημο σημείο της πόλεως βγήκε λανθασμένος, γιατί αυτοί με τον πολιτισμό και την εργατικότητά τους ύστερα από καιρούς και χρόνους έκαναν τη συνοικία τους το κέντρο της πόλεως και τη διαίρεσαν σε 4 ενορίες από τις οποίες οι 3 είναι από την πλευρά της παλαιάς πόλεως και η 1 μόνο και η αρ-

χική από την πλευρά που αρχικά έμεναν οι Έλληνες (Εμρ). Κι όχι μόνο αυτό. Στόλισαν τις ενορίες τους με ωραιότατα κοινοτικά και ιδιωτικά κτίρια, κυρίως δε στις πλευρές του χειμάρου που είναι κοντά στη Μητρόπολη, όπου βρισκόταν το αξιόλογο καφενείο της κοινότητας «*η Σπάρτη*», που ήταν κτισμένο σε περίοπτη θέση για να δέχεται όλους τους προύχοντες, ύστερα από το τέλος της εργασίας τους χάριν αναψυχής. Σ' αυτό το καφενείο κατέληγαν κι οι Τούρκοι δημόσιοι υπάλληλοι, μ' αποτέλεσμα να υπάρχουν έσοδα 1.000 και περισσοτέρων χάρτινων λιρών Τουρκίας το χρόνο υπέρ της Κοινότητας.

Παραπλεύρως του καφενείου ήταν το θαυμάσιο κτίριο του λουτρώνος της Κοινότητας, κτισμένο με την τελευταία λέξη της αρχιτεκτονικής, καθαρότατο και υγιεινότατο, προορισμένο ν' αποτρέψει τις ελληνοπούλες από του να πηγαίνουν στους όχι καθαρούς τούρκικους λουτρώνες. Γι αυτό το κτίριο η Χατζησοφία Κεχαγιόγλου είχε δωρήσει 400 χρυσές λίρες Τουρκίας, ενώ είχαν ξοδευθεί συνολικά 3.000 λίρες.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Από πολλά έτη πριν και έως το 1885 η Κοινότητά μας για την πνευματική ανάπτυξη των τέκνων της είχε μία τακτική, ιδιόρρυθμη και αρχέγονη εκπαίδευση.¹² Υπήρχε, δηλαδή, ένας δημοδιδάσκαλος με ένα βοηθό, για 6 τάξεις Δημοτικού μαζί, ενώ κάθε μια τάξη αποτελείτο από 70 και 80 μαθητές, (οι κατώτερες έφθαναν και τους 100). Ενθυμούμαι, γιατί κι εγώ ο ταπεινός συγγραφέας αυτού του πονηματίου σ' αυτό το σχολείο εφοίτησα. Από κάθε τάξη ξεχώριζαν 7 ή 8 μαθητές οι επιμελέστεροι, και καθένας χωριστά σε κύκλο από 10 - 12 συμμαθητές άκουε το μάθημα απ' αυτούς και βαθμολογούσε. Ο δημοδιδάσκαλος, όταν ευκαιρούσε, εξέταζε δύο ή τρεις εκ των βαθμολογηθέντων. Σαν δεν προλάβαινε προχωρούσε στην παράδοση. Το σύστημα αυτό επεκράτησε επί 8 - 10 έτη.¹³ Δημοδιδάσκαλος ήταν τότε ο αείμνηστος Γρηγόριος Δημητριάδης, βοηθός δε αυτού ο Κυριάκος Γαβρ. Τσακίρογλου, ο οποίος επί πολλά έτη εξασκώντας συνεχώς το διδασκαλικό επάγγελμα, ως βοηθός, έλαβε στο τέλος ως τιμητικό προσωνύμιο το επίθετο «Βοηθός». Για τα κορίτσια υπήρχε Παρθεναγωγείο με μια διδασκάλισσα, την Χατζηπολυτίμη Καχραμάνογλου, η οποία δίδαξε επί 30 χρόνια.

Μετά από λίγα χρόνια προσκλήθηκε ως διευθυντής των σχολών από την Αθήνα ένας Καλύμνιος, ο σχολάρχης Αντώνιος Καραντώνης, ο μονόχειρας, για τον οποίο έχω μιλήσει. Αυτός διοργάνωσε εν μέρει την εκπαίδευση, ίδρυ-

σε τέλειο σχολαρχείο¹⁴ μαζί με τους προαναφερθέντες δασκάλους και μετά του βοηθού και του συμπολίτου μας Γρηγορίου Στεφανάκη, τελειόφοιτου της Νομικής του Εθνικού Πανεπιστημίου.

Μετά απ' αυτούς η Κοινότητά μας επιθυμώντας να προαγάγει όσο το δυνατόν περισσότερο τη μόρφωση των τέκνων της προσκάλεσε από την Αθήνα πολλούς σχολάρχες και γυμνασιάρχες, μεταξύ των οποίων διακρίνονταν για την επιστημονική τους κατάρτιση οι Ιωάννης Καραμανλής, Γεώργιος Τσακίρης, Γεώργιος Σακκάρης, ο και θαυμάσιος γυμνασιάρχης και πολλοί άλλοι. Τότε και η Κοινότητά μας έφτασε σε ζηλευτή θέση για τα σχολεία της και την εκπαίδευσή της στην Ανατολή. Μπορώ να καυχηθώ ότι ως προς την κοινοτική οργάνωση και ως προς τα σχολεία της η Σπάρτη διακρινόταν. Ερχόταν μετά τη Σμύρνη και τις Κυδωνίες. Μόνον η σχολή του μοναστηριού του Ζενζίντερε της Καισαρείας υπερείχε των σχολών μας.

Επί των ημερών των αναφερθέντων γυμνασιαρχών και σχολαρχών και της διευθύνσεως του γυμνασιάρχου Πέτρου Σεραφετινίδη τα σχολεία μας είχαν οργανωθεί ως εξής: Νηπιαγωγείο με 2 τμήματα, κατά το γερμανικό φραιμπελιανό σύστημα,¹⁵ κοινό και για τα 2 φύλα, 6 τάξεις Δημοτικού, τέλειο σχολαρχείο με 3 γυμνασιακές τάξεις και 6 τάξεις Παρθεναγωγείου.

Κατά την εποχή αυτή οι πατέρες και οι κηδεμόνες μας αμιλλώντο πως ο καθένας θα μπορέσει ν' αναδείξει το παιδί του είτε ως επιστήμονα, είτε ως παράγοντα κοινωφελή, για να εξαλειφθεί η λεγομένη μητρική βάρβαρος τουρκική γλώσσα και ν' αντικατασταθεί με την ιερά γλώσσα των πατέρων μας.

Έτσι είχε γίνει κανονισμός του σχολείου, κατά τον οποίο ο ομιλών τουρκικά να καταγγέλλεται ως τουρκιστής στο διευθυντή του σχολείου. Στην πρώτη καταγγελία επιβαλλόταν πρόστιμο, υπέρ του Ταμείου των σχολείων. Στη δεύτερη και τρίτη καταγγελία, μαζί με το πρόστιμο υπήρχε

και ιδιαιτέρα τιμωρία. Εαν δε καταγγελλόταν συνεχώς, τότε η τιμωρία ήταν αποβολή.¹⁶

Κατά την εποχή αυτή αναδείχθησαν πλείστοι επιστήμονες: ιατροί, θεολόγοι, καθηγητές, δάσκαλοι, φαρμακοποιοί, γεωπόνοι, έμποροι, όλοι εντόπιοι.

Ιατροί πτυχιούχοι του Εθνικού μας Πανεπιστημίου και του Παν/μίου Παρισίων ήταν οι: Δαμιανός Σπυρίδης, Ευστάθιος Δανόπουλος, Ελεήμων Δαμιανίδης. Πτυχιούχοι του Παν/μίου Αθηνών ήταν οι: Δαμιανός Βασιλειάδης, Κυριάκος Ουλκέρογλου, Νικόλαος Δαμιανίδης, Νικόλαος Ταρακτσόγλου, Κυριάκος Λεοντιάδης, Μιχαήλ Γαβριηλίδης, Θεόδωρος Μαλλίδης, ο τελευταίος πτυχιούχος του Τουρκικού Πανεπιστημίου. Θεολόγος, πτυχιούχος της εν Χάλκη Θεολογικής σχολής ήταν ο Μελέτιος Χρηστίδης μετέπειτα θεοφιλέστατος Άγιος Πατάρων, ο και πολυπαθής αρχιερέύς μας, κατά τις αντίξοες περιστάσεις του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Θα ξαναμιλήσω παρακάτω για τον Άγιο Πατάρων και τη δράση του. Θεολόγος ήταν και ο Χρυσόστομος Παπαθεοδώρου.

Καθηγητές ήταν: των Μαθηματικών ο Λουκάς Παυλίδης, της Φιλολογίας ο Πέτρος Σεραφετινίδης, της Νομικής ο Νικόδημος Γεωργιάδης. Διδάσκαλοι οι: ΠαπαΝικόλαος Παπανδρέου, Νικόλαος Σταυρίδης, Ιορδάνης Δημητριάδης, Στέφανος Παπαχαρίτωνος, Νικόλαος Δημητριάδης, Μουράτιος Χατζηιορδάνου, Χρήστος Κυλλέκογλου, Γαβριήλ Τσακίρογλου, Σταύρος Σεραφετινίδης, Αντώνιος Χ. Σαπουντζάκης, ο αργότερα λυκειάρχης στη Ν. Ιωνία κ.α.

Αρσακειάδες ήταν οι: Μελπομένη Σεραφετινίδου, Ευθαλία Κ. Ουλκέρογλου, Νηπιαγωγοί οι: Σάρρα Ιωαννίδου, Κατίνα Ιωακειμίδου, Μαρία Βασιλειάδου, Γεθσημανή Εσόγλου, Σοφία Π. Καχραμάνου.

Φαρμακοποιοί, πτυχιούχοι της φαρμακευτικής σχολής της Κων/πόλεως ήταν οι: Ιερεμίας Μωραλίδης, Θεόδωρος Ουλκέρογλου, Γεράσιμος Λεοντιάδης, Γρηγόριος Μαλλίδης, Νικόλαος Δημητριάδης κ.α.

Δικηγόροι: Χαράλαμπος Χρηστίδης, Φίλιππος Νικολαΐδης. Επίσης πολλοί έμποροι απόφοιτοι εμπορικής σχολής, άλλοι απόφοιτοι ιδιωτικών σχολών.

Τα σχολεία μας με τη βοήθεια όλων αυτών των παραγόντων είχαν φτάσει στον κολοφώνα της προόδου τους κατά τα έτη 1893 - 1913.

Ο προϋπολογισμός των σχολών μας ξεπερνούσε τις 1.500 χρυσές λίρες Τουρκίας, το χρόνο. Τα χρήματα αυτά προέρχονταν από την εργατικότητα των εφόρων από τη γενναιοδωρία τους και την άμιλλά τους για τα καλά έργα.

Για την ηθική ικανοποίηση όσων βοηθούσαν είχαν στηθεί στη μεγάλη αίθουσα του, κατά κακή τύχη και σε μια ώρα μόνο, αποτεφρωθέντος Μεγάλου Σχολείου μας, που ήταν το σέμνυμα της Κοινότητας, 4 μαρμάρινες πλάκες ύψους 1.50 μ. και πλάτος 1 μ. με τα ονόματα των δωρητών. Επάνω από τις πλάκες είχαν λαξευθεί χρυσά γράμματα που έλεγαν:

*«Σπάρτη πατρίς έθηκεν
αγάκλητον ούνομα τώνδε,
Μουσών γαρ Ναοίς
ετύγχανον ολβοδόται».*

Φράση του σπουδαίου γυμνασιάρχη μας Γ. Σακκάρη.

Στις μαρμάρινες αυτές πλάκες γράφονταν με χρυσά γράμματα όσοι δώριζαν 301 χρυσές λίρες και άνω και ελέγοντο *«Μεγάλοι Ευεργέται»*. Των ίδιων οι φωτογραφίες υπήρχαν στην αίθουσα της σχολής.¹⁶ Με χρυσά πάλι γράμματα, αλλά χωρίς οι φωτογραφίες τους ν' αναρτηθούν, εγράφονταν όσοι έδιναν 151 χρυσές λίρες και αυτοί ονομάζονταν *«Μεγάλοι Ευεργέται»*. Με κόκκινα γράμματα εγράφονταν όσοι πρόσφεραν περισσότερες από 101 χρυσές λίρες· αυτοί ονομάζονταν απλώς *«Ευεργέται»*. Με μαύρα τέλος γράμματα εγράφονταν τα ονόματα όσων πρόσφεραν 50 χρυσές λίρες· αυτοί ονομάζονταν *«Δωρηταί»*.

Τα ονόματα των δωρητών και ευεργετών εμνημονεύονταν, κάθε χρόνο κατά την ημέρα της Κυριακής του Αντίπασχα (Κυριακή του Θωμά) σε μεγάλη επιμνημόσυνη Πα-

νήγυρη, που λεγόταν «εορτή των σχολών».

Κατά την ημέρα αυτή γινόταν με μονοκκλησιά, συλλειτουργούντων όλων των ιερέων της Κοινότητας, μεγαλοπρεπής λειτουργία εναλλάξ, σε μια από τις εκκλησίες των 4 ενοριών, που γιαυτό το σκοπό στολιζόταν ξεχωριστά.

Μαθητές και μαθήτριες κατάλληλα ντυμένοι, οι διευθύνοντες τις τύχες της Κοινότητας Κεντρικοί, Δημογέροντες, Έφοροι,¹⁷ διδάσκαλοι και διδασκάλισσες συναθροίζονταν στην αίθουσα της σχολής και μετά την κωδωνοκρουσία της δοξολογίας με παράταξη κατευθύνονταν στην εκκλησία. Εις τα άγια εμνημονεύοντο όλοι: μεγάλοι ευεργέτες, ευεργέτες και δωρητές. Ύστερα από την απόλυση σχηματιζόταν παράταξη, στην οποία προηγούνταν τα λάβαρα των εκκλησιών και τα εξαπτέρυγα και ακολουθούσαν οι μαθητές και οι μαθήτριες με λευκή περιβολή κρατώντας μεγαλοπρεπείς στεφάνους από φυσικά ή τεχνητά άνθη της Κεντρικής Επιτροπής, της Δημογεροντίας, της Εφορείας, της φιλοπτώχου αδελφότητας, του διδασκαλικού σωματείου και ιδιωτών, με κατεύθυνση το Μεγάλο Σχολείο. Στη μέση της παράταξης υπήρχε μεγαλοπρεπής δίσκος κολύβων και δίπλα δυο μαθήτριες με πελώριες λαμπάδες από δυο οκάδες καθαρό μελισσοκέρι, η κάθε μια, στολισμένες με άνθη και κορδέλλες. Τα χρώματα των κορδελλών αυτών ήταν 4: γαλάζιο, λευκό, μαύρο και κόκκινο. Επειδή δεν μπορούσαμε να εξωτερικεύσουμε τα αγνά ελληνικά αισθήματά μας επιδεικνύοντας την κυανόλευκη σημαία μας, εβάζαμε μαζί με το κυανόλευκο και τα δυο άλλα χρώματα: το μαύρο και το ερυθρό. Για όποιον τυχόν ζητούσε εξηγήσεις για τα χρώματα εδίναμε την εξής ερμηνεία: το μαύρο και το ερυθρό συμβολίζουν εμάς τους επιζώντες, οι οποίοι μαυροφορεμένοι εξαιτίας του θανάτου των προσφιλών μας χύνουμε δάκρυα με ματωμένη την καρδιά μας· το λευκό και το γαλάζιο συμβολίζουν τη λευκή ψυχή των τεθνεώτων για την οποία δεόμεθα στον Ύψιστο ν' αγάλλεται στα επουράνια. Οι πελώριες λαμπάδες θέλουν να πουν ότι οι ευχές μας ελπίζουμε να κατευθύνονται ίσια προς τον θεό.

Μετά από το δίσκο και τους στεφάνους ακολουθούσαν οι ιερείς με τα λειτουργικά τους άμφια και ύστερα ολόκληρο το εκκλησίασμα, ενώ ο χορός έψαλλε το χαρμόσυνο «*αναστάσεως ημέρα*» και το «*Χριστός Ανέστη*».

Η πομπή έφθανε μπροστά στη μεγάλη αίθουσα, όπου είχαν τοποθετηθεί δίσκοι εράνου. Τους κρατούσαν από 2 μέλη της Κεντρικής Επιτροπής, της Δημογεροντίας και της Εφορείας των σχολείων. Οι δίσκοι εγέμιζαν με χρυσές λίρες, αργυρά μετζίτια και κερμάτια με τα οποία η Κοινότητα κάλυπτε ένα μεγάλο μέρος του προϋπολογισμού των σχολείων.

Στη μεγάλη αίθουσα ήδη είχαν συναθροιστεί όλες οι οικογένειες, που είχαν προσκληθεί με επιστολές κι ο συνωστισμός ήταν αφάνταστος, όταν έφτανε κι η πομπή. Παρόλα αυτά ετελείτο πάλι επιμνημόσυνη δέηση επί των κολύβων και εμνημονεύονταν τα ονόματα των ευεργετών και δωρητών.

Μετά το μνημόσυνο ακολουθούσαν λόγοι πατριωτικοί, ενώ από τους μαθητές και τις μαθήτριες ψάλλονταν εθνικά άσματα και χορεύονταν ελληνικοί χοροί και προπάντων ο συγκινητικός χορός του Ζαλόγγου που καταλήγει στο κύκνειο άσμα των γυναικών. Εκεί 3 - 4 ώρες το κοινό συμεριζόταν μυστικά και συμετείχε στην εθνική μυσταγωγία, έστω κι αν είχε αλληγορικό χαρακτήρα. Μετά έφευγε συγκινημένο αναμένοντας με θρησκευτική εγκαρτέρηση και υπομονή την ανατολή του εθνικού ήλιου και την εκπλήρωση των προαιωνίων ονείρων.

Η Κοινότητα για την κάλυψη του σχολικού προϋπολογισμού είχε εισοδήματα από ενοίκια του κοινοτικού καφενείου, που προανέφερα, που έφταναν στις 200 χρ. λίρες ετησίως, είχε 1 μαγαζί στη Σμύρνη (στο Πογιούκ Βεζίρ χάνι) που έφερε εισόδημα 100 χρυσών λιρών, 2 μαγαζιά στη δημοτική αγορά της Σπάρτης, το ενοίκιο του κοινοτικού λουτρώνα, τα επιδόματα των ενοριακών εκκλησιών που έφταναν τις 500 χρ. λίρες το χρόνο, τα εισιτήρια¹⁹ των μαθητών και μαθητριών, που υπολογίζονταν σε 500 λίρες, τα

έσοδα από τις πωλήσεις κεριών κατά τις μονοκκλησιές, από το ετήσιο πανηγύρι του εξωκκλησιού των Αγίων Αναργύρων την 1η Ιουλίου, κι από το Μετόχι της Παναγίας του Κύκκου, που βρισκόταν παραπλεύρως του Ιερού ναού Αγίου Γεωργίου, το οποίο ήταν αφιερωμένο στα σχολεία.

Οι παράγοντες της Κοινότητας θέλοντας να προοδεύσει η εκπαίδευση στη Σπάρτη επεδίωξαν να την καταστήσουν κέντρο γυμνασιακών σπουδών όλης της Επαρχίας. Για το σκοπό αυτό άρχισαν να μεγαθύνουν και να επιδιορθώνουν το Μεγάλο Σχολείο (που μετά δυστυχώς αποτεφρώθηκε), ώστε να γίνει τέλειο Γυμνάσιο. Είχαν έρθει σ' επαφή κι είχαν ζητήσει την αρωγή του εδρεύοντος στην Αθήνα Μικρασιατικού Συλλόγου «η Ανατολή» του οποίου προήδρευε ο επιστήμονας Ευαγγελινός Μαργαρίτης. Ο πολύ γνωστός στο πανελλήνιο Μαργαρίτης είχε εκφραστεί με κολακευτικά λόγια για την πατρίδα μας λέγοντας ότι στο μέλλον κέντρα του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία θα είναι πρώτα η Καισάρεια κι ύστερα η Σπάρτη. Αλίμονο όμως! Ήταν πεπρωμένο επερχομένου του καταστρεπτικού Α' Παγκοσμίου Πολέμου και των μετέπειτα δεινών του έθνους μας να διαλυθούν όλες αυτές οι σκέψεις κι οι ενέργειες και τα όνειρα να διαψευσθούν!

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**ΤΟ ΛΥΚΟΦΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ**

ΤΑ ΔΕΙΝΑ ΤΟΥ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΕΙΣΜΟΥ

Με λίγα λόγια εξιστόρησα την αίγλη και τη δόξα της ελληνικής ορθόδοξης Κοινότητάς μας Σπάρτης της Πισιδίας, δόξα που επικράτησε κυρίως επί 20 έτη, από το 1893 έως το 1913. Τώρα συγκινημένος θ' αρχίσω να εξιστορώ τα δεινά τα οποία υπέστη η Κοινότητά μας κατά το γενικό Πόλεμο, λίγα μεν πριν απ' αυτόν, αναρίθμητα δε μετά απ' αυτόν.

Στις 11 Ιουλίου 1908 ανεκήρύχθη το επάρατο για το χριστιανικό ελληνισμό της Μ. Ασίας Τουρκικό Σύνταγμα. Αυτό καθιέρωνε τη στρατολογία και των μη μωαμεθανών. Πολλοί των τότε ομογενών βουλευτών μας στο Τουρκικό Κοινοβούλιο δεν έλαβαν υπόψη την Τουρκική κακοπιστία κι εψήφισαν τον περί στρατολογίας νόμο των μη μωαμεθανών, παρ' όλο ότι η δοκιμασμένη πείρα κι η πολύτιμη γνώμη του αιμνήστου Παναγιωτάτου Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ΄ άλλα συμβούλευε.

Έτσι ψηφίστηκε ο νόμος αυτός, που εστάθηκε απαίσιος σάρακας της ζωής των νέων μας.²⁰

Κατά το βαλκανικό πόλεμο το 1912 περί τους 800 νέοι της κοινότητάς μας στρατολογήθηκαν. Απ' αυτούς επέστρεψαν οι 500 και οι υπόλοιποι 300 εφονεύθηκαν ή εξαφανίσθηκαν.

Μετά την ειρήνη, όταν επέστρεψαν οι νέοι μας, αντί α-

μοιβής για τις υπηρεσίες τους, οργανώθηκε παντού εμπορικός αποκλεισμός κατά των Χριστιανών. Σ' αυτόν πρωτοστατούσαν οι από τη Μακεδονία εκπατρισθέντες κι εγκατασταθέντες στη Μ. Ασία, ιδίως όμως οι Νεότουρκοι, και μάλιστα οι μορφωμένοι οι οποίοι συγκαταλέγοντο στο απαίσιο Κομιτάτο «*Ένωσις και Πρόοδος*». Πρόγραμμα του κομιτάτου ήταν το «*Μισάκ μελλί*» δηλαδή το εθνικό συμβόλαιο, που περιλάμβανε τον εμπορικό αποκλεισμό και την τέλεια εξόντωση του χριστιανικού στοιχείου.

Ο εμπορικός αποκλεισμός (μπούκοτάζ) εισχώρησε στην πατρίδα μας Σπάρτη σε πολύ στενό και μυστικό κύκλο, γιατί το εμπόριο, η βιομηχανία των ταπήτων ως και η επιστήμη ευρίσκοντο στα χέρια μας κι αναγκαστικά υποχωρούσαν απέναντί μας οι Τούρκοι.

Εν τω μεταξύ στα παράλια της Ιωνίας (Σμύρνη και Κυδωνίες) αλλά και στα ενδότερα (Βαλούκισερ, Μαγνησία, Φώκαια κλπ) εκτοπίζονταν ύστερα από μύριες θηριωδίες οι χριστιανοί κάτοικοι.

Σφαγές, ληστείες, λεηλασίες...

Ενώ έτσι είχαν τα πράγματα εξερράγη ο απαίσιος πανευρωπαϊκός ο και Αος Παγκόσμιος αποκληθείς πόλεμος στις 14/27 Ιουλίου 1914.

Σ' αυτόν έλαβαν μέρος σχεδόν όλα τα κράτη της Ευρώπης χωρισμένα σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Η Γερμανία μαζί με την Αυστρία στην οποία προσκολλήθηκαν στις 19 Σεπτεμβρίου 1914 η Τουρκία με τη Βουλγαρία. Όλα τα λοιπά κράτη εκτός από την Ισπανία, Ελβετία, Δανία, Σουηδία και Νορβηγία, που έμειναν ουδέτερες συμμάχησαν κατά της Γερμανίας και Αυστρίας. Μαζί με τους συμμάχους πολέμησαν και η Αμερική, Ιαπωνία και Κίνα. Τελευταία δε έδωσε την πολύτιμη συνδρομή της και η μικρή μεν, αλλά αποτελεσματικά δράσασα, για τη λήξη του πολύνεκρου τούτου πολέμου, στο πλευρό των μεγάλων συμμάχων της, Ελλάς.

Οι συνέπειες από την κήρυξη του Παγκόσμιου Πολέμου για την πατρίδα μας Σπάρτη ήταν ολέθριες. Την 19η

Ιουλίου, μεσάνυχτα ακριβώς, θορυβώδης διαδήλωση των Τούρκων με νταβούλια, σάλπιγγες και τύμπανα και ζουρνάδες σε όλες τις συνοικίες της Σπάρτης και τις χριστιανικές και τις τουρκικές μάς θορύβησε και μάς κατατάραξε όλους, ανεξαιρέτως φυλής και θρησκεύματος. Γυμνοί και ανυπόδητοι, όλος ο λαός, ερωτούσε τους επικεφαλής της διαδηλώσεως που κρατούσαν κόκκινες και μαύρες σημαίες, τι συνέβαινε. Εκείνοι αποκρίνονταν αγέρωχα ότι κηρύχθηκε Γενική επιστράτευση (σεφερ περλίκ ιλάν ετιλτή) και ότι μετά από τρεις ημέρες θ' ανοιχτεί ο κλειστός φάκελος (μουχουρλού ζαρφ αντζελατζάκ). Όντως μετά από τρεις ημέρες ανοίχθηκε ο κλειστός λεγόμενος φάκελος του τότε υπουργού των Στρατιωτικών Εμβέρ Πασά, που ήταν εκ των κορυφαίων του κομιτάτου « Ένωσις και Πρόοδος» και πρώτος υπέρμαχος της εξοντώσεως του χριστιανικού στοιχείου.

Την 27 Ιουλίου 1914 ήλθε διαταγή του στρατιωτικού διοικητού της πόλεώς μας να παρουσιαστούν εντός 5 ημερών όλοι οι στρατεύσιμοι χριστιανοί από 21 έως 50 ετών. Σκοτάδι ζοφερό χύθηκε στις καρδιές μας. Νέοι αλλά και άνδρες οικογενειάρχες κι ακόμη μεγαλύτεροι, μη συνηθισμένοι στη στρατιωτική ζωή, επιστρατεύονταν.

Έτσι μέσα σ' ένα μήνα στρατολογήθηκαν περισσότεροι από 1.600 νέοι και άνδρες της κοινότητάς μας και εστάλθηκαν στα εργατικά τάγματα (αμελέ ταμπουρού) λεγόμενα στα οποία υπέφεραν ανήκουστα βάσανα από πλευράς των αξιωματικών Τούρκων. Σκοπός των εργατικών ταγμάτων ήταν η εξόντωση των χριστιανών κάτω από το πρόσχημα της στρατολογίας. Έτσι κι έγινε άλλωστε. Αφού μετά από 4 χρόνια, όταν τέλειωσε ο Πόλεμος, μόλις οι μισοί από τους στρατολογηθέντες νέους και άνδρες μας επέστρεψαν.

Σαν να μην έφταναν αυτά συνέβη στην πόλη μας και κάτι το τρομακτικό. Μία πρωτοφανής θεομηνία. Την εικοστή Σεπτεμβρίου 1914, μεσάνυχτα ακριβώς, νύκτα Κυριακής έγινε ο μεγάλος, τρομακτικός, καταστρεπτικός σεισμός. Οι συνοικίες που υπέστησαν τις πιο μεγάλες κατα-

στροφές ήταν οι χριστιανικές. Στις ενορίες των Εισοδίων και του Αγίου Γεωργίου γκρεμίστηκαν το 90 % των σπιτιών, ενώ σκοτώθηκαν 200 χριστιανοί. Στην ενορία των Ταξιαρχών γκρεμίστηκε το 60 % των σπιτιών κι έμειναν κάτω από τα ερείπια 58. Η ενορία της Μητροπόλεως έπαθε λιγότερη ζημιά: έπεσε το 40 % των σπιτιών και καταπλακώθηκαν 42 άτομα. Η μόνη συνοικία που δεν έπαθε σχεδόν τίποτε ήταν του Εμριού. Έτσι συνολικά τα μισά σχεδόν σπίτια καταστράφηκαν και κάτω από τα ερείπιά τους τάφηκαν 300 συμπολίτες μας. Αλλά η καταστροφή ήταν μεγάλη και στα ευαγή καταστήματά μας. Οι εκκλησίες των Εισοδίων, της Μητροπόλεως, των Ταξιαρχών, του Αγ. Νικολάου, του Αγ. Φιλίππου καταστράφηκαν. Έμειναν οι εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου, ωοειδούς σχήματος, του Αγ. Ευσταθίου (ξύλινη) και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Ο θόλος της εκκλησίας αυτής, αν και λίθινος, δεν έπαθε τίποτε, μόνον ο θολίσκος του ιερού βήματος σχίστηκε.

Μετά από την θεομηνία αυτή η ακμάζουσα κι ανθούσα στο εμπόριο, την παιδεία και τη βιοτεχνία ελληνική χριστιανική κοινότητα της αγαπημένης μας πατρίδας Σπάρτης άρχισε να παρακμάζει. Ο μισός σχεδόν πληθυσμός την εγκατέλειψε και εκπατρίστηκε. Πολλοί πήγαν στη Σμύρνη, άλλοι στο Αϊδίνι, το Ναζλή, την Αττάλεια κι αλλού. Εμείς μέيناμε μόλις 700-800 οικογένειες. Και σαν να μην έφτανε αυτό οι συμπολίτες μας Τούρκοι σιωπηρά άρχισαν να εφαρμόζουν το μπούκοτάζ. Οικογένειες των στρατολογημένων λιμοκτονούσαν. Εκποιούσαν ό,τι κοσμήματα αξίας είχαν, έπιπλα κλπ. για να ζήσουν οι ίδιοι και για να στείλουν χρήματα στους άνδρες τους.

Κι ακόμη ενέσκηψε μεγάλη κρίση στην Ταπητουργία και γενική χαλάρωση στο εμπόριο. Τα γεννήματα της περιφέρειας επιτάχθηκαν από την Τούρκικη Κυβέρνηση για να σταλούν στο γερμανικό στρατό. Έτσι το πολίτικο κοιλό του σιταριού (20-23 οκάδες), ενώ έκανε, ανάλογα με την ποιότητά του, 25 - 30 γρόσια, τώρα αυξήθηκε απότομα κι έφτασε στα 300 - 400 γρόσια. Στις αρχές του 1916 απο-

σύρθηκαν τα χρυσά και τ' αργυρά νομίσματα (λίρες και μετζίτια) και τα κλάσματα αυτών και κυκλοφόρησαν χαρτονομίσματα, λεγόμενα «παγκανότ». Οι τιμές όλων των ειδών πρώτης ανάγκης δεκαπλασιάσθηκαν ή και εικοσαπλασιάσθηκαν. Η ζάχαρη, ο καφές, το πετρέλαιο εκατονταπλασιάσθηκαν ή και διακοσαπλασιάσθηκαν! Γενική απελπισία και φτώχεια!

Φυσικά και η πνευματική ανάπτυξη των παιδιών μας μηδενίστηκε, αφού όλοι οι δάσκαλοι (εκτός των διδασκαλισσών) στρατολογήθηκαν. Από το 1914 έως το 1918 η δεκάτη τάξη υποβιβάστηκε σέ Έκτη. Μόνο δε το 1917 - 1918, ύστερα από πολλές θυσίες προστέθηκε Εβδόμη τάξη. Αλλά, το θυμούμαι πάλι εδώ, ήταν πεπρωμένο σε μια και μόνον ώρα, ακριβώς με τη δύση του ήλιου, στις 19 Ιανουαρίου 1920, το μεγάλο Σχολείο μας, που προοριζόταν για τέλειο Γυμνάσιο, να γίνει παρανάλωμα του πυρός! Πως λοιπόν να μην εκμηδενιστεί η εκπαίδευση;

Επί τέλους! Μετά από τόσες ταλαιπωρίες και τόσην απόγνωση τεσσάρων ετών ανέτειλε για την κοινότητά μας η χαρμόσυνη ημέρα της Ανακωχής! Ήταν η 23η Οκτωβρίου 1918, όταν ήλθε η διαταγή στην επιτόπια διοίκηση να απολυθούν όλοι οι στρατολογημένοι. Και ώ του θαύματος! Μέσα σε μια νύχτα εμφανίστηκαν και όσοι εκούσια κι αναγκαστικά είχαν κρυφτεί στα υπερώα των σπιτιών ή σε άλλα κρυφά μέρη (ταβάν ταμπουρού, όπως έλεγε ο κόσμος), οι ανυπότακτοι, τους οποίους με τόσους κινδύνους προφύλαγαμε εμείς, αλλά κι οι αστυνομικοί, αφού βέβαια τακτικά εδωροδοκούντο!

Την 26η Οκτωβρίου, εορτή του Αγίου Δημητρίου, ετελέσαμε πανηγυρική Δοξολογία στην εκκλησία του Αγίου Ευσταθίου προς χάριν αυτών, αρκετοί των οποίων και παρευρέθηκαν.

ΕΝΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΟ ΠΡΩΤΟΦΑΝΕΣ: ΣΥΛΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ Ο ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ!

Πριν να προχωρήσω στην εξιστόρηση των γεγονότων της ολιγόμηνης πρόσκαιρης αγαλλίασής μας και αυτών των τρεισήμισι ετών της πιο ζοφεράς περιόδου, που έζησε η πατρίδα μας αμέσως μετά, εγώ ο Ιωακείμ Πεσματζόγλου, εφημέριος της Μητροπόλεως και αρχιερατικός επίτροπος της Κοινότητας, ο οποίος ευρέθηκε στο κέντρο αυτών των γεγονότων, λόγω της θέσεώς του, θα ήθελα να εξιστορήσω ένα επεισόδιο που μου συνέβη και τότε είχε φανεί πρωτοφανές για μας, αλλά αργότερα αποδείχθηκε μπροστά στα φρικωδέστατα που ακολούθησαν, ασήμαντο.

Όπως έχω πει, κατά το σεισμό γκρεμίστηκαν οι εκκλησιές και τα σχολεία μας. Επειδή όμως τότε ήταν αρχή του σχολικού έτους 1914 - 1915 η Κοινότητά μας αποφάσισε πρόχειρα να επιδιορθώσει ένα εκ των σχολείων, το δημοτικό,²¹ ώστε να μη μένουν αργόσχολα τα παιδιά και παράλληλα στην εκκλησία των Ταξιαρχών να κατασκευάσει ένα παράπηγμα για να προφυλαχθούν τα ιερά κειμήλια από τη βροχή και τον καιρό.

Μετά το σεισμό όμως η Κυβέρνηση μελετούσε νέο σχέδιο για την πόλη, ν' ανοίξει δρόμους και πλατείες, να την εξευρωπαϊσει. Έτσι είχε δώσει διαταγή να μη γίνουν ούτε ανεγέρσεις σπιτιών αλλ' ούτε και επιδιορθώσεις.

Την 10η Δεκεμβρίου 1914, ημέρα Τετάρτη, μετά από τη λειτουργία στην εκκλησία του Αγίου Ευσταθίου, μόλις έφτασα στο σπίτι μου (είχα κτίσει στην αυλή μια πρόχειρη ξύλινη παράγκα), βλέπω δυο αστυνομικούς να ζητούν εμένα και τη διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Μελλομένη Σεραφετινίδου, διότι δήθεν πρωτοστατήσαμε εγώ μεν στην επιδιόρθωση της εκκλησίας, η Μελλομένη δε στην επιδιόρθωση του σχολείου. Την προηγούμενη ημέρα μάλιστα είχαν πιάσει κι είχαν φυλακίσει πέντε κτίστες, που είχαν εργαστεί μαζί μας. Οι αστυνομικοί λοιπόν μας πήραν και μας οδήγησαν στην εισαγγελία. Εισαγγελέας ήταν ένας φανατικός Τούρκος ελληνομαθής από τα Ιωάννινα. Αυτός με σκαιό ύφος μας μίλησε και μας είπε ότι η Κοινότητα παρέβη τη διαταγή κι επιδιόρθωσε μια εκκλησία και ένα σχολείο. Έτσι καταδίκασαν εμένα μεν ως αρχιερατικό επίτροπο για την εκκλησία, τη Μελλομένη δε ως διευθύντρια για το σχολείο σε πρόστιμο 5 χρυσών λιρών τον καθένα. Και ή έπρεπε να πληρώσουμε αμέσως το πρόστιμο ή θα μας έστελνε στη φυλακή για να εκτίσουμε ποινή 20ημέρου φυλάκισης.

Απάντησα ότι δεν ενεργήσαμε εναντίον της διαταγής, γιατί δεν επιδιορθώσαμε εκκλησία και σχολείο, αλλά απλά προσπαθήσαμε να προφυλάξουμε τα ιερά σκεύη από τον καιρό και να μαζέψουμε τα παιδιά από τους δρόμους. Εκκλησία και σχολείο θέλουν εκ βάθρων νέαν ανέγερση και φυσικά γι' αυτό θα περιμένουμε τη νέα ρυμοτόμηση. Εάν αμφιβάλει ο κύριος εισαγγελέας ας στείλει μια επιτροπή να διαπιστώσει των λόγων μου το αληθές. Μου απάντησε ότι το πρόστιμο είναι αποφασισμένο και δεν γίνεται υποχώρηση: ή θα πληρώσουμε ή θα πάμε φυλακή!

Ανταπάντησα τότε ότι αφού χωρίς εξέταση θα καταπατηθεί η ανεγνωρισμένη τουρκική δικαιοσύνη, τότε δεν έχω άλλο παρά να επιλέξω την ποινή μου και επιλέγω την 20ήμερο φυλάκιση, επειδή δεν είμαι σε θέση να πληρώσω τις 5 λίρες. Η κυρία διευθύντρια ας επιλέξει κι αυτή την ποινή της. Αλλ' όσον αφορά εμένα διατάξτε να φυλακι-

στώ σύμφωνα με τα θρησκευτικά μου προνόμια, γιατί ως πνευματικός έχω το δικαίωμα να ζητήσω να φυλακιστώ στο μητροπολιτικό μας μέγαρο!

Στο άκουσμα αυτών που επικαλέστηκα ο φανατικός η-πειρώτης Τούρκος έγινε κατακόκκινος και με άγριο ύφος με ρώτησε:

— Δεν έμαθες ότι καταργήθηκαν όλα τα προνόμια των ξένων και τα «καπετουλασιόν»;

Του είπα τότε:

— Δεν είμαστε ξένοι. Είμαστε υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μπορεί να καταργήθηκαν τα προνόμια των ξένων, αλλά παραμένουν άθικτα τα θρησκευτικά προνόμια των πιστών υπηκόων.

Είπα ακόμη ότι έχουμε παραινετικά γράμματα από τα Πατριαρχεία για την υποταγή εις τους νόμους του Κράτους αλλά και υπακοή στην Εκκλησία, επειδή η σεβαστή κυβέρνηση κατήργησε μεν τα προνόμια των ξένων, αφήκε όμως άθικτα τα θρησκευτικά προνόμια.

Αντί άλλης απάντησης μου είπε να περιμένω πέντε λεπτά και επήγε να ιδεί το διοικητή (μουτασαρίφη), άλλον φανατικότερον Νεότουρκο. Τι ειπώθηκε μεταξύ των δεν γνωρίζω. Όταν όμως επέστρεψε μου μίλησε πιο μαλακά και μου είπε:

«*Παπάς εφένδη, μπεν παπαζλαρή τεβαγγούμ βάρτηρ*» (εγώ σέβομαι τους πνευματικούς)! Έχω εμπιστοσύνη στο πρόσωπό σας. Με ευθύνη μου θα σας αφήσω ελεύθερους και εσάς και τη διδασκάλισσα, με την προϋπόθεση ότι αύριο θα μας φέρετε και θα πληρώσετε 10 λίρες και για τους δυο.

Αρνήθηκα λέγοντας ότι δεν θα μπορέσουμε να πληρώσουμε.

Τότε διέταξε να μείνουμε στο διπλανό γραφείο του διευθυντή της Αστυνομίας, και μετά από δέκα λεπτά μας οδήγησε στη φυλακή.

Στο δρόμο βλέπω έναν χριστιανό στον οποίο παράγγειλα να ειδοποιήσει τον αδελφό της Μελπομένης, Νικόλαο Σεραφετινίδη, να έλθει και να ελευθερώσει την αδελφή

του. Πράγματι μετά από μια ώρα ήλθε ο αδελφός και πλήρωσε τις 5 λίρες, πήρε την αδελφή του κι έφυγαν.

Εγώ όμως οδηγήθηκα στο προαύλιο της φυλακής. Μπροστά στα κάγκελα του κρατητηρίου στάθηκα και δεν ήθελα να μπω στο βρωμερό και θεοσκότεινο οντά. Τότε τέσσερες - πέντε χωροφύλακες Τούρκοι με ώθησαν βίαια και με έκλεισαν στο σκοτεινό εκείνο θαλαμίσκο (διαστάσεων 3 X 4 μέτρα). Όταν συνήθισα λίγο στη σκοτεινιά βλέπω στοιβαγμένους σαν σαρδέλλες περισσότερα από είκοσι άτομα κι ανάμεσά τους τους κτίστες, τον Κοσμά ουλάν, τον Τοσούν ουλάν και τους άλλους. Ένας άραβας επιστάτης του τσιφλικιού του Σουλεϊμάν Βέη του Κιολπασή φυλακισμένος κι αυτός με περιποιήθηκε.

Από το μοναδικό φεγγίτη βλέπω μετά μισή ώρα να περνάει ο συνταγματάρχης της χωροφυλακής Ταχσίν Βέης, που ήταν γνωστός μου. Τον ερωτώ αν κατανοεί τη θέση μου και αν μπορεί να με βάλει κάπου αλλού. Μετά από 15 λεπτά ανοίγει η θύρα και προσκαλούμαι από έναν χωροφύλακα:

— «*Ιωακείμ εφένδη γιοκαρή τεσρίφ ετετζεκσιγγίζ*» (κύριε Ιωακείμ θα ευαρεστηθείτε να περάσετε επάνω).

Με παίρνει ο χωροφύλακας επάνω, όπου ο Γραμματέας κι ο ενωμοτάρχης με δέχονται αξιοπρεπώς, μου προσφέρουν κάθισμα, τσιγάρο και παραγγέλλουν καφέ.

Ο ενωμοτάρχης μου λέγει: η απόφαση είναι οριστική και πρέπει να πληρωθεί το πρόστιμο. Είναι αδύνατο όμως η Κοινότης να σας αφήσει να μείνετε στην φυλακή επί 20 μέρες. Θα παρακαλέσω να μου δώσετε τα ονόματα δύο τριών προκρίτων να τους προσκαλέσω να πληρωθεί από την Κοινότητά σας το πρόστιμο, ώστε να μη φανεί στα πρακτικά μας ότι φυλακίσθηκε ιερέας και μάλιστα αρχιερατικός επίτροπος, διότι η φυλάκιση ιερέως είναι πρωτοφανής πράξη για την πόλη μας!

Εγώ τότε δεν μπορούσα παρά να δώσω τρία ονόματα: του Προέδρου της Δημογεροντίας, Μηνά Κεχαγιόγλου και των επιτρόπων της εκκλησίας των Ταξιαρχών: Κοσμά

Χατζηγεωργιόγλου και Σωκράτη Δανόπουλου. Σ' εμένα παραχωρήθηκε ένα δωμάτιο δίπλα για να περάσω τις ώρες, ώσπου να έρθουν να με παραλάβουν οι προύχοντες.

Πράγματι μετά από μια ώρα ήλθαν. Μόνο που αντί του Σ. Δανόπουλου ήλθε ο Σωκράτης Εβρένογλου. Μόλις ήρθαν με επισκέφθηκαν κι ο Μηνάς Κεχαγιόγλου με παρακάλεσε, αν μπορούσα, να μείνω στη φυλακή για μια νύχτα, έτσι ώστε να καταχωρηθεί στα πρακτικά ότι φυλακίστηκε αρχιερατικός επίτροπος! Την επομένη θα μου έστελναν τις 5 λίρες για ν' απελευθερωθώ.

Εγώ ευχαρίστως το δέχθηκα χάριν της Κοινότητας. Μετά από μια ώρα μου έστειλαν να υπογράψω ένα τηλεγράφημα απευθυνόμενο προς τον διαμένοντα στην Αττάλεια Μητροπολίτη Πισιδίας Γεράσιμο Τανταλίδη.²² Το έκαμα, αλλά αυτός τίποτε δεν κατόρθωσε. Απάντησε αλλ' αντί άλλων.

Δεν το κρύβω ότι με πείραξε η συμπεριφορά των κεφαλών της Κοινότητας, όταν ό,τι έπαθα το έπαθα για το γενικό κι όχι για το ατομικό συμφέρον. Δεν ενδιαφέρθηκαν για το πώς περνούσα εκείνες τις δύσκολες στιγμές όσο θα έπρεπε, δεν έσπευσαν να δουν τι συμβαίνει, να προλάβουν τη φυλάκιση, που εξέθετε την Κοινότητα.

ΟΙ ΦΟΡΟΙ - ΟΙ ΔΙΩΞΕΙΣ

Έντεκα ημέρες μετά από τη σύλληψή μου, στις 22 Δεκεμβρίου 1914, με προσκάλεσε ο διοικητής. Μου μίλησε με κολακευτικό τρόπο. Είπε ότι με εκτιμά και όσο θα βρίσκεται στην πόλη μας ως μουτασαρίφης θα πρέπει να έχουμε συχνή επικοινωνία, ώστε να λύνουμε τα ζητήματα της Κοινότητας. Για το γεγονός της φυλάκισης και του προστίμου δικαιολογήθηκε ότι δεν ήταν καλά ενημερωμένος. Μετά απ' αυτά, ως πρόλογο, μου έθεσε το ζήτημα ότι η Νομαρχία ζητεί από τη διοίκηση της Σπάρτης εννιακόσιες (900) χρυσές λίρες που προορίζονταν από τριακόσιες (300) για το ταμείο της «*Μουταφάγι Μιλλιέτ*» (Εθνική άμυνα), και για την τηλεφωνική σύνδεση με τις υποδιοικήσεις Εγυρδέρ, Γιάλοβατς, Καραγάτς, Ουλουμπουρλού (σύνδεση που ουδέποτε έγινε, εκτός μόνον με το Εγυρδέρ). Από τις 900 αυτές λίρες αναλογούσαν στη Χριστιανική Κοινότητα μόνον οι 150. Με παρεκάλεσε να συγκεντρώσω το ποσό αυτό και να το παραδώσω στο «*Μουχασιπέ*» (λογιστήριο). Επιπροσθέτως μου είπε ότι θεωρεί το ποσό ασήμαντο για μια Κοινότητα, που κατέχει τα πρωτεία στη βιομηχανία των ταπήτων και στο εμπόριο. Ακόμη μου τόνισε ότι εμείς θα είμαστε οι πρόδρομοι, γιατί οι τούρκοι συμπατριώτες του δυστροπούν. Όμως κάνοντας εμείς, οι χριστιανοί, που είμαστε γενναιόδωροι, την αρχή θ' ακολουθήσουν οι άλλοι κι ο ίδιος θα φανεί δραστήριος και καθώς είναι νέος και πρωτοδιόριστος μουτασαρίφης²³ θα έχει εξέλιξη.

Τελείωσε με τη φράση «*Αλλάχ Κερίμ*» (Μέγας ο Θεός), που σήμαινε ότι δε θα ξεχάσει την προσφορά μας.

(Όμως δυστυχώς δεν εκμεταλλευθήκαμε την καλήν θέληση αυτού του νέου διοικητού, λόγω της φιλαργυρίας μερικών κεφαλαιοκρατών μας).²⁴

Εγώ στην απαίτηση αυτή, με τη μορφή συστάσεως, του μουτασαρίφη απάντησα ως εξής:

«*Συμμεριζόμαστε την ανάγκη να υποστηριχθούν τα Ταμεία της αμύνης και της ερυθράς ημισελήνου και η τηλεφωνική σύνδεση με τις υποδιοικήσεις, αλλά θέλω να σας παρακαλέσω για δυο πράγματα: Πρώτο να μας δώσετε παράταση της προθεσμίας, γιατί μετά το σεισμό η κοινότητά μας είναι σε δεινή οικονομική θέση, αφού εκπατρίσθηκαν οι πλούσιοι και μερικοί είναι δυνατόν να έλθουν για τις μεγάλες γιορτές των Χριστουγέννων, του νέου έτους και του Γιλδίζ Παϊραμή (Φώτων) και δεύτερο: να γράψετε και να στείλετε σημείωμα επ' ονόματί μου ή της Δημογεροντίας για την οργάνωση αυτού του εράνου και θα εισηγηθώ αναλόγως στη Δημογεροντία».*

Δέχθηκε και τα δυο αιτήματα: εικοσαήμερη αναβολή και αποστολή σημειώματος επ' ονόματί μου, ως μεσάζοντος μεταξύ Διοικήσεως και Κοινότητας.

Εγώ αμέσως προσκάλεσα σε κοινή συνεδρίαση τα τρία επίσημα όργανα της Κοινότητός μας: τη Δημογεροντία, την Κεντρική Επιτροπή και την Εφορεία των σχολείων όπως συνηθίζαμε να γίνεται σε τέτοιες περιστάσεις. Προεδρεύων αυτής της κοινής συσκέψεως ανέφερα όσα ειπώθηκαν με το μουτασαρίφη και εισηγήθηκα να δεχθούμε να δώσουμε το ποσό για να εκμεταλλευθούμε την αδυναμία του και να έχουμε την εύνοιά του, γιατί οι περιστάσεις ήταν χαλεπές.

Η συζήτηση ήταν πολύ ζωντανή, με θορυβώδεις αντεγκλήσεις. Ορισμένα μέλη, αν και εκ των πλουσιότερων της κοινότητας, δεν ήταν σύμφωνα στην πληρωμή κι αυτό προκάλεσε την αντίδραση των άλλων που αξίωναν να αναλάβουν αυτοί τα βάρη, με επικεφαλής τον Χατζηχαράλαμπο Χατζηαθανάσογλου.

Τελικά αποφασίστηκε να δοθούν, ως πρώτη δόση, 50 λίρες, οι οποίες και ουσιαστικά συγκεντρώθηκαν από τη μεσαία τάξη και τους πτωχούς βιοπαλαιστές μετά από ένα μήνα. Τότε και τις παρέδωσα στο μουτασαρίφη για να κατατεθούν υπέρ της Ερυθράς ημισελήνου, λέγοντας ότι σύντομα θα καταθέσουμε (δηλαδή ουδέποτε) και τις υπόλοιπες. Ο μουτασαρίφης έδειξε την απaréσκειά του λέγοντας ότι αν τα καταθέσουμε ή όχι, αυτό θα έχει επιπτώσεις στο δικό μας το συμφέρον. Βλέποντας ότι ο μουτασαρίφης έχει οργισθεί δύο εκ των μελών της Κοινότητάς μας έσπευσαν να φύγουν κρυφά στη Σμύρνη για να γλιτώσουν. Αυτό έγινε όταν έτυχε να πάει ο διοικητής στο Εγινδέρ και έλειπε από τη Σπάρτη, από την οποία είχε απαγορεύσει κάθε έξοδο.

Μετά από λίγες ημέρες, στις 4 Μαρτίου 1915, ημέρα Τετάρτη, που γινόταν εμπορική πανήγυρη στη Σπάρτη, λίγο πριν από το μεσημέρι, οι Τούρκοι συνέλαβαν στην αγορά 35 χριστιανούς, ανάμεσα στους οποίους και 3 ιερείς, εκ των εξεχόντων της Κοινότητος και τους απέλασαν: τους μεν γεροντότερους στο Ικόνιο, τους δε νεότερους στο Κοψχισάρ, χωριό κοντά στην ομώνυμη λίμνη, 30 ώρες μακριά από το Ικόνιο.

Η εξορία αυτή, πιστεύω, διατάχθηκε χωρίς κανένα προφανή λόγο, καμιά πρόφαση, καμιά αφορμή. Ο νέος διοικητής ήθελε απλά να εκδικηθεί την Κοινότητά μας για τη δυστροπία που επέδειξε στον έρανο. Δυστυχώς επαληθεύθησαν οι φόβοι μου κι οι απεγνωσμένες προειδοποιήσεις μου.

Εμείς αμέσως και μυστικά κινηθήκαμε δραστήρια. Στείλαμε γράμμα, με την υπογραφή μου, στα Πατριαρχεία, όπου εκείνο τον καιρό βρισκόταν ο Μητροπολίτης μας. Ύστερα από ενέργειες των Πατριαρχείων ήρθε από τον τότε Πρωθυπουργό και υπουργό Εσωτερικών Ταλαάτ Πασά διαταγή να επιστρέψουν στις εστίες τους οι εκ Σπάρτης απελαθέντες. Έτσι στις 23 Απριλίου 1915, δηλαδή ύστερα από εξορία 45 τόσων ημερών γύρισαν στη Σπάρτη, σώοι κι

αβλαβείς, και οι 35 απελαθέντες.²⁵

Έτσι όμως επήλθε μια ψυχρότητα ανάμεσα στην τοπική διοίκηση και στην Κοινότητά μας. Όσο μπορούσα, με διάφορους τρόπους και με κολακείες ακόμη, προσπαθούσα να διατηρήσω μιαν κάποια οικειότητα. Αυτό έκανα επί τρεισήμισι χρόνια ακόμη, ωσότου στις 23 Οκτωβρίου 1918 επήλθε η αναμενόμενη και ποθητή απ' όλο τον κόσμο ανακωχή του γενικού πολέμου.

Η ΑΝΑΚΩΧΗ. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΝΑΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

Αμέσως μετά από την Ανακωχή, όταν οι νέοι μας, όσοι επέζησαν, ξαναγύρισαν, άρχισε η Κοινότητά μας να περιμαζεύεται, να θέλει να τακτοποιήσει τις υποθέσεις της και να εργαστεί με ζήλο για να ξαναβρεί την θέση που της άξιζε και την είχε πριν από τον πόλεμο.

Η ηττημένη και κατακουρελιασμένη τουρκική Κυβέρνηση έκειτο ως ένα πτώμα. Τότε σκορπίστηκαν σ' όλες τις διοικήσεις και υποδιοικήσεις του τουρκικού κράτους αξιωματικοί Άγγλοι και Γάλλοι, σύμφωνα και με τους όρους της ανακωχής για να περιμαζέψουν όλα τα όπλα ν' αφοπλίσουν, δηλαδή, την Τουρκία!

Έτσι ήρθαν και στη Σπάρτη 6 αξιωματικοί. Μεταξύ τους δύο Άγγλοι, ένας συνταγματάρχης κι ένας ταγματάρχης. Ο δεύτερος αυτός ήταν άριστος γνώστης της ελληνικής γλώσσας, δεν τον ξεχώριζες από Έλληνα. Αυτοί παρέλαβαν όλα τα όπλα και τα μάζεψαν στο Εγυρδίρ, εκεί όπου τελειώνει ο σιδηρόδρομος Σμύρνης - Αϊδινίου.

Τους αξιωματικούς αυτούς τους επισκέφθηκε από επιτροπή από πέντε μέλη της Δημογεροντίας, υπό την προεδρία μου. Τους προσφωνήσαμε κατάλληλα και τους καλέσαμε στην πανηγυρική δοξολογία, που θα ψάλλαμε προς τιμήν τους την Κυριακή, που συνέπεσε να είναι και Κυριακή της Στραυροπροσκυνήσεως.

Οι ξένοι μας μίλησαν πολύ ευγενικά και ενδιαφέρθη-

καν για τα όσα τραβήξαμε κατά τη διάρκεια του πολέμου. Μας είπαν ότι, πάει πια τέλειωσαν τα δεινά μας, όλοι οι καταδυναστευόμενοι λαοί θα βρουν τη λευτεριά τους.

Την Κυριακή λοιπόν με την επίσημη στολή τους ήλθαν οι ξένοι αξιωματικοί στον Άγιο Ευστάθιο, που είχε στολιστεί κατάλληλα με μυρσίνες, στέφανα και σημαίες.

Μετά τη δοξολογία ευχήθηκα ανάμεσα στο πλήθος που ασφυκτικά είχε γεμίσει την εκκλησία, υπέρ τελείας ειρηνεύσεως του κόσμου και υπέρ υγείας και μακροημερεύσεως των προστατών των καταδυναστευομένων λαών, του Ουίλσονος, ως προέδρου της Δημοκρατίας της Αμερικής, του Λούδ Τζώρτζ, ως πρωθυπουργού της Αγγλίας, του Γ. Κλεμανσώ, ως πρωθυπουργού της Γαλλίας, του Ορλάνδο, ως πρωθυπουργού της Ιταλίας και του ιδικού μας Ελευθερίου Βενιζέλου, ως πρωθυπουργού της Ελλάδος. Ο Άγγλος συνταγματάρχης απάντησε πρεπόντως. Όλοι ζητωκραύγασαν και έληξε η τελετή.²⁶

Η Κοινότητά μας όμως διοργάνωσε κι άλλη τελετή. Ετέλεσε πάνδημο κοινοτικό μνημόσυνο στην μνήμη όσων στρατολογήθέντων στα τάγματα Εργασίας είχαν χαθεί από τις κακουχίες και τις αγγαρείες. Και ήταν περισσότεροι από εξακόσιοι οι νέοι μας αυτοί!

Η επιμνημόσυνη τελετή έγινε στην εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στη συνοικία του Εμρίου. Επίτηδες διαλέξαμε αυτήν την απομακρυσμένη εκκλησία για να γίνει πιο εντυπωσιακή η πομπή! Πριν από την ανατολή του ήλιου μαζεύθηκαν όλοι οι μαθητές και οι μαθήτριες των σχολείων στο χώρο των δύο σχολείων που είναι το ένα απέναντι στο άλλο, του Κιοκπασόγλου και του Σεραφετίνογλου.²⁷ Εκεί ήταν, κι όλοι οι δάσκαλοι κι οι δασκάλες, όλοι οι επίσημοι με μαύρες σημαίες, με τα λάβαρα όλων των εκκλησιών και με μεγάλο δίσκο κολύβων, που κρατούσαν 2 μαυροφορεμένα κορίτσια, με 30 τόσα στέφανα που τα κρατούσαν κι αυτά άλλα μαυροφορεμένα κορίτσια.

Μισή ώρα μετά την ανατολή του ήλιου ξεκινήσαμε με πομπή και χρειαστήκαμε άλλη μισή ώρα για να φτάσουμε

στην εκκλησία της Κοινότητας. Σ' όλο το διάστημα χτυπούσαν πένθιμα όλες οι καμπάνες των εκκλησιών.

Ο δίσκος των κολύβων κατατέθηκε στο κενοτάφιο μαζί με τα στέφανα. Μετά την απόλυση και μέσα σε κατανυκτική ατμόσφαιρα ετελέσθηκε η επιμνημόσυνη ακολουθία. Όταν τελείωσε και το μνημόσυνο ανέβηκε στον άμβωνα και μίλησε πρώτα ο διευθυντής των σχολείων Π. Σεραφετινίδης, μετά ο Πρόεδρος της Δημογεροντίας, μετά άλλοι και τελευταίος εγώ ως αρχιερατικός επίτροπος.

Επίκεντρο της ομιλίας μου είχα το δεύτερο ψαλμό του προφητάνακτα Δαβίδ: «*Ίνα τι εφρύαζαν έθνη και λαοί εμελέτησαν κενά; Παρέστησαν οι βασιλείς της γης και οι άρχοντες συνήχθησαν επί τω αυτώ κατά του Κυρίου και κατά του Χριστού αυτού*».

Ήθελα να πω δηλαδή ότι μάταια στοχάστηκε δεινά ο τύραννος αφέντης κατά των νομοταγών υπηκόων (του χριστεπωνύμου πληρώματος). Βέβαια μπορεί να απωλέσαμε τόσους νέους από τη δολοφόνο στρατιωτική αγγαρεία, το αειθαλές δέντρο του χριστιανισμού μπορεί να κλαδεύεται, αλλά πάλι θ' αναζωογονηθεί και θ' αποδώσει εκατοντάπλάσια. Τώρα γύρω απ' αυτό το κενοτάφιο περιίπτανται τα αθάνατα πνεύματα των αδίκως και αγρίως εξοντωθέντων προσφιλών μας. Κι ετελείωσα με την ευχή που επανάλαβαν όλοι: «*Αιωνία αυτών η μνήμη*».

**Ο ΠΡΙΓΚΗΠΑΣ ΒΟΥΡΧΑΝΕΔΙΝ,
ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΤΑΝΟΥ ΧΑΜΙΤ Β΄,
ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ.**

Ο τετραετής, «βροτολογιός», πόλεμος είχε τελειώσει με την Ανακωχή. Οι συμφορές του που είχαν πολλαπλασιαστεί εξ αιτίας του προηγηθέντος σεισμού θα έπρεπε να επουλωθούν.

Η Κοινότητά μας με την ενεργητικότητα και την φιλοπονία της άρχισε να περιμαζεύεται. Έγιναν δύο Συνελεύσεις στις οποίες αποφασίστηκε ν' ανακαινίσουμε μία ή δύο εκ των εκκλησιών μας και δύο εκ των σχολείων μας. Για το σκοπό αυτό αποφασίστηκε να διενεργηθεί έρανος από όλους τους συμπατριώτες είτε βρίσκονται στη Σπάρτη, είτε αλλού (στη Σμύρνη, στο Αϊδίνι, στο Ναζλή, στο Δενιζλή, στο Άππα, στο Ντινέρ, στο Τσιβρίλ), όπου εμπορεύοντο και όπου αλλού είχαν εκπατρίσει μετά το σεισμό. Έτσι ορίστηκε για τη Σπάρτη ερανική επιτροπή, ενώ ανατέθηκε σ' εμένα, ως αρχιερατικό επίτροπο, να επισκεφθώ, μαζί με συστατικά γράμματα προς τις εκκλησιαστικές αρχές, όλες αυτές τις πόλεις για να πραγματοποιήσω τον έρανο.

Αποφασίστηκε να ξεκινήσω μετά το Πάσχα κι η Δημογεροντία εκανόνισε να μου δίνει τα οδοιπορικά μου έξοδα και 10% επί του ποσού που θα συγκεντρωνόταν. Εγώ αυτό δε το δέχθηκα, λέγοντας ότι ούτε λεπτό δε θα έπαιρνα από έρανο που γινόταν για τις εκκλησίες και τα σχολεία μας.

Ευχαριστώντάς με για την προσφορά η Δημογεροντία ανακήρυξε την, μόλις προ ολίγων μηνών, αποβιώσασα πρεσβυτέρα μου Ευλαλία, Δωρήτρια, και τ' όνομα της γράφτηκε στις μαρμάρινες πλάκες του Μεγάλου Σχολείου.

Ενώ ήμουν έτοιμος ν' αναχωρήσω, στις 20 Απριλίου 1919, αφού και μεγαλοπρεπώς είχαμε εορτάσει την Ανάσταση του Χριστού, πήρα μια έγγραφη πρόσκληση από το διοικητή της πόλης. Με καλούσε να πάρω μέρος στην επιτροπή που θα υποδεχόταν την Α. Υ. τον πρίγκηπα Βουρχανεδίν Βέη, γιο του Σουλτάνου Χαμίτ Β', ο οποίος θα επισκεπτόταν στις 21 Απριλίου τη Σπάρτη. Από καθήκον δέχθηκα και μαζί με άλλα 11 πρόσωπα της Κοινότητας (όλοι Τούρκοι επίσημοι) ξεκινήσαμε με 4 καρότσες πρωί - πρωί για το σταθμό Μπαλαντίζ, που απέχει τρεις ώρες, για την προϋπάντηση. Μαζί μου στην καρότσα ήταν ο μουφτής²⁸ κι ο Ταχσίν Βέης (συνταγματάρχης χωροφυλακής).

Το τρένο στολισμένο έφτασε στις 11 η ώρα. Ο πρίγκηπας είχε μεγάλη ακολουθία: τον αντιστράτηγο και για λίγες ημέρες κατόπιν πρωθυπουργό της Τουρκίας Σουλεϊμάν Πασά, τον άλλο συνονόμάτο του Σουλεϊμάν (τον «Κιουτσούκ» Σουλεϊμάν, μικρό, δηλαδή, Σουλεϊμάν, για διάκριση) αντιστράτηγο κι αυτόν, έναν αυλικό, δύο μπέηδες, έναν ελληνορθόδοξο, τον Ιωάννη Κεβενίδη εφέντη κι έναν Αρμένιο, τον Σερκίς εφένδη.

Σκοπός της επιτροπής ήταν να περιοδεύσει τη χώρα, και να συμβουλευσει τους Τούρκους να είναι αγαπημένοι με όλους τους συμπατριώτες τους, ανεξαρτήτως θρησκείας, ώστε να επουλωθούν τα τραύματα εκ του πολέμου και να παραμεριστεί ο θρησκευτικός φανατισμός. Αλλά ήταν λύκος σε δέρμα προβάτου αυτή η Επιτροπή. Άλλα έλεγαν φανερά κι άλλα «εν κρυπτώ και παραβύστω»... Οι δύο Χριστιανοί ήταν άραγε δόλωμα και μόνο εξ υλικού συμφερόντος είχαν προσκληθεί και δεν ήταν απεσταλμένοι του Πατριαρχείου; Αν κρίνουμε απο τους λόγους που εκφώνούσαν οι Τούρκοι, όπου δεν υπήρχε λέξη για συνεργασία κ.λ.π. αλλά μάλλον τόνωση του φανατισμού των μουσουλ-

μάνων, λόγους που εκατό φορές είχαν ακούσει χωρίς αντίδραση οι κατ' όνομα χριστιανοί της «υψηλής» Επιτροπής, τότε μπορούμε να πούμε ότι ήταν κηφήνες, ματαιόδοξοι, συμφεροντολόγοι και ίσως κάτι βαρύτερον.

Πρώτος στο τρένο ανέβηκε ο μουτασαρίφης. Εμείς οι άλλοι, κατά την ιεραρχία, παραταχθήκαμε απέναντι. Μετά από πέντε λεπτά κατέβηκαν όλοι με προηγούμενο τον πρίγκηπα, ο οποίος, πριν ακόμη συστηθούμε, μου έδωσε το χέρι του και με ερώτησε για την Κοινότητά μας. Τον ευχαρίστησα για το ενδιαφέρον του και τότε ο διοικητής έκανε τις συστάσεις. Μετά απ' αυτά τα τυπικά μας μίλησε ευγενικά και μας εξήγησε για τη μικρή αλλαγή στο δρομολόγιό του, που τον ανάγκασε να μας φέρει έξω απ' τη Σπάρτη. Είπε ότι θα συνεχίσει για το Βουρδούρι, που κι αυτό απέχει τρεις ώρες και την επομένη θα έλθει πια κανονικά στη Σπάρτη. Μαζί μας ήταν κι η Επιτροπή προϋπάντησης από το Βουρδούρι, αλλά χωρίς το δικό της αρχιερατικό επίτροπο. Τότε ο πρίγκηπας επετίμησε το μουτασαρίφη του Βουρδουρίου γιατί δήθεν δεν είχε μαζί του τον επίτροπο (για τα μάτια... ψευτοπολιτική).

Την άλλη μέρα (22 Απριλίου) πάλιν οι 12 εβγήκαμε στην τοποθεσία Επσέτ Καχβεσί, μιάμιση ώρα από τη Σπάρτη. Εκεί το μεσημέρι έφτασε ο πρίγκηπας με την ακολουθία του. Μετά τις χειραψίες μπήκαμε στις καρότσες και γυρίσαμε όλοι στη Σπάρτη. Ο πρίγκηπας κι οι δύο πασάδες κατέλυσαν στο σπίτι του Χαβούζ Βέη, ενός φανατικού τούρκου ιερωμένου, οι δε λοιποί στο σπίτι του τότε δημάρχου Μεμέτ αλή εφένδη.

Το ίδιο βράδυ παρετέθη πολυτελές δείπνο από τον οικοδεσπότη Χαβούζ Βέη στο οποίο προσκλήθηκαν όλοι οι επίσημοι τούρκοι. Εγώ δεν προσκλήθηκα. Στη διάρκεια του ο Βουρχανεδίν ερώτησε τον Χαφούζ γιατί δε με προσκάλεσε κι αυτός είπε ότι με προσκάλεσε μεν, αλλά δεν είχα πάει γιατί μόλις είχα δειπνήσει κι ήμουν χορτάτος...

Θα ήταν περίπου 10 η ώρα το πρωί της επομένης (ώρα τρίτη στα τουρκικά),²⁹ όταν με επισκέφτηκαν στο σπίτι

μου ο Σουλεϊμάν πασάς (ο μικρός), ο Ιωάννης Κεβενίδης κι ο Σερκίς εφένδης. Τους εδέχθηκα, βέβαια, φιλόφρονα και μετά τα κεράσματα και τις τυπικές ερωτήσεις για το κλίμα και την υγεία μου μ' ερώτησε ο Σουλεϊμάν πασάς αν η Κοινότητα έχει παράπονο από τη συμπεριφορά των συμπολιτών μας Τούρκων, από κάποια άτομα ή από τη διοικητική αρχή, κατά το διάστημα του πολέμου, αν γινόταν σε βάρος μας μποϋκοτάζ κ.λπ. Και ζητούσε τα ονόματα των πρωταιτίων.

Η θέση μου ήταν πολύ δύσκολη. Έπρεπε να σκεφτώ τι θα πω. Ήμασταν στα βάθη της Ανατολής, υπό τρομοκρατία, τα δεινά μας δεν είχαν λήξει έστω κι αν οι νέοι μας προέβαιναν σε εκδηλώσεις κατά των Τούρκων, νομίζοντας ότι τελείωσε η Τουρκία, κατεστράφη.

Ο Τούρκος επίσημος ήξερε και για την εξορία των 35 προκρίτων μας στο Ικόνιο και για τη σύλληψη και φυλάκισή μου. Είπα λοιπόν, ότι αυτά μόνον τα γεγονότα συνέβησαν, αλλά γενικά η στάση των Τούρκων ήταν καλή. Δε συνέβησαν επεισόδια και υπήρχε συνεργασία με τους συμπολίτες μας Τούρκους.

Τα λόγια αυτά ειπώθηκαν με τη σκέψη πάντα ότι τα δεινά μας δεν έχουν τελειώσει και δεν θα ήταν φρόνιμο να ερεθίσω τους Τούρκους (ήδη βέβαια, όπως έχω εξιστορήσει είχαμε δώσει και αφορμές με τα μνημόσυνα, με την προϋπάντηση των Άγγλων αξιωματικών κ.λπ.).

Ο Σουλεϊμάν πασάς έμεινε για λίγο σκεπτικός, μετά μίλησε σιγά με τον Κεβενίδη και τον Σερκίς και τέλος αποτεινόμενος σ' εμένα μου είπε: «*βεκίλ εφένδη τεχαμμουλιγγεζί τεπρίκ ετέριμ*», δηλαδή «*σας συγχαίρω για την ανεξίκακη κι αμερόληπτη στάση σας, επίτροπε*». Και συνέχισε: «*αλλά αφού είσθε τόσο αγαθός, γιατί δεν προσήλθατε χθες το βράδυ στο δείπνο του Χαφούζ βέη και στην πρόσκλησή του απαντήσατε ότι μόλις φάγατε και είστε χορτάτος;*».

Εγώ στο άκουσμα αυτών έμεινα κατάπληκτος.

Είπα: «*Πασά χαζλετλερί αφβ πουγιουρουνούζ, νε νταβέτ ολουντούμ, νε τε ζιαφεττέν χαπερίμ βάρτιρ*» (εξοχότατε, συγ-

γνώμη, ούτε πρόσκληση πήρα, ούτε είδηση έχω για το δείπνο). Και συνέχισα: «Είναι δυνατό, να προσκαλούμαι να συμπάγω με την εξοχότητά σας και ν' αποκρούσω την τιμή; όσο κι αν ήμουν χορτάτος, εάν προσκαλούμην, θα θεωρούσα τιμή να συμπάγω με αυτοκρατορικό πρίγκηπα».

Ο πασάς αντί απαντήσεως σημείωσε κάτι σε μια κάρτα του και με παρεκάλεσε να τη στείλω αμέσως στον πρίγκηπα, που φιλοξενείτο στο σπίτι του Χαβούζ μπέη. Έστειλα το φάκελο με το σημείωμα με το γυναικάδελφό μου Μηνά Παλταζόγλου. Σε λίγο και ενώ είχαν φύγει πια οι επισκέπτες έφτασε ο κλητήρας της δημαρχίας με πρόσκληση του δημάρχου Μεμέτ Αλή για μένα και τον Παναγιώτη Σεραφετίνογλου, τότε αντιπρόσωπο της Κοινότητος στο Διοικητικό Συμβούλιο της πόλεως, να παρευρεθούμε στο γεύμα προς τιμήν του πρίγκηπα.

Μετά από μια ώρα επήγαμε με το Σεραφετίνογλου στο διοικητήριο. Στη μεγάλη αίθουσα των συμβουλίων είχε παρατεθεί τράπεζα μεγάλη σε σχήμα Π και δίπλα απ' αυτή μικρότερη πάλι στο ίδιο σχήμα. Στη μέση της μεγάλης τράπεζας καθίσε ο πρίγκηπας, αριστερά του ο μεγάλος Σουλεϊμάν πασάς και μετά απ' αυτόν ορίστηκα να τοποθετηθώ εγώ, μετά από εμένα ο Χαματζή Ζαδέ ετέμ εφένδης, τούρκος προύχοντας και δίπλα του ο Σεραφετίνογλου. Προς τα δεξιά του πρίγκηπα ήταν ο ιεροδικαστής (κατής), ένας ακόλουθος κι άλλοι τούρκοι πρόκριτοι. Απέναντι από τον πρίγκηπα ήταν ο μουτασαρίφης, ονομαζόμενος Ταλαάτ Βέης, δεξιά του ο δήμαρχος Μεμέτ Αλής, ύστερα ο μουφτής Σακίρ εφένδης, ένας τούρκος ακόλουθος, ο Ιωάννης Κεβενίδης κι άλλοι· αριστερά του μουτασαρίφη ήταν ο μικρός Σουλεϊμάν και δίπλα ο πρόεδρος του Κακουργοδικείου της πόλεως (τζεζά ρεϊσί) και μετά ο αρμένιος Σερκίς. Διάφοροι άλλοι επίσημοι είχαν καθίσει στο μικρότερο τραπέζι.

Το εδεσματολόγιο ήταν πλούσιο. Δεν έγινε πρόποση. Μετά το γεύμα που κράτησε μιάμιση ώρα, βγήκε η Επιτροπή του πρίγκηπα στον εξώστη και μίλησε στο συνωστιζό-

μενο πλήθος από χιλιάδες τούρκους και χριστιανούς.

Εκ μέρους του πρίγκηπα ομίλησε ο μικρός Σουλεϊμάν από χειρογράφου. Όπως έχω πει και πρωτίτερα ο λόγος δεν είχε στοιχεία αγάπης και ομονοίας, αλλά μάλλον τόνωνε τα φανατικά αισθήματα των Τούρκων.

Μετά την ανάγνωση καθίσαμε πάλι στο τραπέζι και προσφέρθηκε καφές. Ύστερα από λίγο η συνοδεία απεχώρησε για το Εγирдир, υποδιοίκηση της Σπάρτης, που απέχει 6 ώρες.³⁰

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ

Επί 6 · 7 ημέρες χρειάστηκε να παραμείνω ακόμη στη Σπάρτη για διάφορες δουλειές της Κοινότητας.

Έτσι ανεχώρησα για τη Σμύρνη στις 2 Μαΐου 1919, ημέρα Πέμπτη, προκειμένου να εκτελέσω την αποστολή που μου είχε αναθέσει η Δημογεροντία, να συλλέξω χρήματα για τα καταστραφέντα ευαγή καθιδρύματα της Κοινοτητάς μας.

Την Πέμπτη 2 Μαΐου 1919, λοιπόν, με την ανατολή του ήλιου, ξεκίνησα με άμαξα από τη Σπάρτη. Μετά μία ώρα έφθασα στο σιδηροδρομικό σταθμό του Κουλεϊογού. Εκεί επιβιβάστηκα στο τρένο μαζί με τον Γαβριήλ Χότζα Γαβριήλογλου και την αδελφή του. Καταλάβαμε μια επιπλωμένη κάμαρα τεσσάρων επιβατών. Σύμφωνα με το δρομολόγιο την πρώτη ημέρα θα φθάναμε στο Ναζλή, όπου θα διανυκτερεύαμε και το απόγευμα της επομένης θα φθάναμε στη Σμύρνη. Μόνο η λεγόμενη ταχεία αμαξοστοιχία της Κυριακής έφθανε από τη Σμύρνη σε μια ημέρα και το ίδιο σε μια ημέρα τη Δευτέρα γυρνούσε πίσω.

Κατά τις 3 το απόγευμα φθάσαμε στο σταθμό Κακλίκ αφού περάσαμε τους σταθμούς Κετσίμπορλου, Ντινέρ, Άππα κ.λπ. Στο Κακλίκ λοιπόν ένας συμπατριώτης, ο Αλέκος Εβρένογλου, που εμπορευόταν εκεί, αφού με καλωσόρισε με οδήγησε με μια κρυφή χαρά στο καφενείο του σταθμού για έναν καφέ. Εκεί μου μίλησε εμπιστευτικά και μου είπε ότι, αν και το τηλεγραφείο του σταθμού τηρεί μεγάλη εχε-

μύθεια, πληροφορήθηκε με επιφύλαξη ότι ο ελληνικός στρατός σήμερα πριν από το μεσημέρι κατέλαβε τη Σμύρνη ότι βγήκε στην πόλη!

Στο άκουσμα αυτών των λόγων σκίρτησα από χαρά, αλλά δεν μπορούσε να το πιστέψω, γιατί ποτέ δεν εγινόταν λόγος για κατοχή της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό.

Αφού πήραμε τον καφέ τον ευχαρίστησα κι αφού αλληλοσυγχαρήκαμε ανέβηκα στο τρένο, που ξεκίνησε αμέσως και μετά από μία ώρα, στις 4 μ.μ., φθάσαμε στο σταθμό Γκόντζελη. Εδώ η γραμμή διακλαδίζεται προς το Δενιζλή, πόλη υπαγόμενη στο βιλαέτιο Σμύρνης, έδρα διοικητού με πληθυσμό 18.000 κατοίκων, εκ των οποίων 2.000 χριστιανοί ορθόδοξοι και 200 Εβραίοι. Ήταν εμπορική πόλη που παρήγαγε εκλεκτά σουσάμια, σιτάρια, δέρματα κ.λπ. Εκκλησιαστικά υπαγόταν στη Μητρόπολη Φιλαδελφείας. Χωριζόταν στο άνω και κάτω Δενιζλή. Στην άνω πόλη ήταν η χριστιανική συνοικία. Στην κάτω ήταν οι τουρκικές συνοικίες, μαζί με την αγορά και το σιδηροδρομικό σταθμό. Κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό είχε συσταθεί μια μικρή ενορία με μια μικρή εκκλησία, ύστερα από πρωτοβουλία του μεγάλου αλευροβιομήχανου Κίμωνος Πανταζοπούλου, του οποίου η ευεργετική δράση εκτιμάτο κι από Τούρκους κι από Έλληνες. Το εργοστάσιό του με το όνομα «Εκατόγχειρ» είχε τελειότατα μηχανήματα.

Όταν φτάσαμε στο σταθμό Γκόντζελη αντικρίσαμε μια νεκρική σιγή. Ο σταθμάρχης, αν και χριστιανός, καθώς και δυο - τρεις υπάλληλοι από φόβο δεν έβγαζαν ούτε λέξη. Αλλά και οι Τούρκοι ήταν σκεφτικοί και συνοφρυωμένοι. Σε λίγο ο θαλαμηπόλος άρχισε να κλειδώνει τα διαμερίσματα του τρένου για να μη βγει κανείς έξω. Πολλοί επιβάτες φώναζαν γιατί δεν τους αφήνουν να βγουν έξω. Εγώ όμως ενήμερος από το Κακλίκ δε μιλούσα. Από το παράθυρο βλέπω στην πλατφόρμα του σταθμού έναν παλαιό μου φίλο, ηπειρώτη, τον Αναστάση, που επί πολλά έτη ήταν ξενοδόχος στο Ναζλή του ξενοδοχείου «Μαίανδρος». Τον φώναξα και τον ερώτησα τι τρέχει. Εκείνος κρυφογε-

λώντας, αφού πρώτα πλησίασε και είδε ότι είμαστε όλοι χριστιανοί μέσα, μου λέγει: «Χριστός Ανέστη». Εγώ του απαντώ «Αληθώς Ανέστη», αλλά προσθέτω:

«Εμείς στα μέρη μας, κύριε Αναστάση, μόνον τις τρεις πρώτες ημέρες μετά το Πάσχα απευθύνουμε την ευχή «Χριστός Ανέστη», σ' όσους συναντούμε, εσείς έχετε τη συνήθεια να το κάνετε επί 40 ημέρες, έως της Αναλήψεως»;

Τότε ο φίλος μου δεν άντεξε άλλο και γεμάτος χαρά μου φώναξε:

— Ρε, ρε παπά μου τι χαιρετίσματα και ευχές! Εδώ έχουμε «χαράς Ευαγγέλια». Σήμερα ο Ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Σμύρνη. Λένε ότι κατά τις 7 - 7 1/2 η ώρα έρχεται ιδιαίτερο τρένο να καταλάβει και το Δενιζλή! Γιαυτό ο σταθμάρχης έχει διαταγή να μην αφήσει το τρένο να προχωρήσει στο Ναζλή. Θα μείνει σήμερα το βράδυ εδώ.

Και μετά απ' αυτά μου είπε, αν θέλω, να μου κρατήσει θέση στο ξενοδοχείο «Ιεράπολις».

Τελειώνοντας μου έδειξε τους Τούρκους του σταθμού:

— Δε βλέπεις, πόσο έχουν φοβηθεί! Από την ώρα που έμαθαν τα νέα «ψόφησαν»!

Αφού έφυγε ο Αναστάσιος οι τρεις μας κρυφομιλούσαμε χαρούμενοι στο διαμέρισμά μας, ωστόσο ήρθε διαταγή το τρένο να πάει στο Δενιζλή για διανυκτέρευση.

Όταν σε λίγα λεπτά το τρένο έφτασε στο Δενιζλή και βγήκαν οι επιβάτες, όλοι κοιτάξαμε πως θα περάσουμε τη νύχτα. Εγώ γνώριζα καλά την πόλη, γιατί είχα έρθει 5 - 6 φορές από το Ντινέρ για τις εμπορικές μου υποθέσεις. Συνέστησα λοιπόν στον Χοτζαγαβριήλογλου να καταλύσουμε σ' ένα ξενοδοχείο στην άκρη της αγοράς. Αυτός όμως, από φόβο, δε δέχθηκε κι είπε πως θα μείνουν σε συγγενικό του σπίτι.

Καθώς ετοιμαζόμουν να πάω στο ξενοδοχείο έρχονται τέσσερις γνωστοί, συμπατριώτες μου Τούρκοι συνταξιδιώτες: ο Ισλάμκιογλου Ιτζέτ αγάς, που ήταν συνάδελφος στο διοικητικό συμβούλιο της Σπάρτης, ο Δελή Μεχμέτ, έμπορος, ο Χατζή χαφούζ, έμπορος κι αυτός, κι ένας τέταρτος

που δε θυμάμαι πια τ' όνομά του. Τρομαγμένοι κι οι τέσσερις με παρεκάλεσαν να μείνουμε όλοι μαζί σ' ένα ξενοδοχείο.

Δέχθηκα ευχαρίστως γιατί, ας μην ξεχνούμε πως η περιοχή ήταν εστία τσετών. Και οι πέντε μαζί λοιπόν κατέλυσαμε σ' ένα ξενοδοχείο. Αφού ξεκουραστήκαμε μια ώρα και αφού δειπνήσαμε πρόχειρα με ό,τι βρισκόταν στο σάκκο μας, κατεβήκαμε στο καφενείο του ξενοδοχείου. Ο ξενοδόχος ήταν χριστιανός. Τον πλησίασα και τον ερώτησα γιατί κανείς τούρκος ή χριστιανός δε φαίνεται στους δρόμους.

Αυτός χωρίς επιφύλαξη κι ας άκουσαν και οι Τούρκοι μου είπε ότι το μεσημέρι ο διοικητής της πόλεως πήρε τηλεγράφημα από το Βαλή της Σμύρνης ότι ελληνικός στρατός κατέλαβε την πόλη κι επειδή έγινε αντίσταση των τούρκων εχύθη αίμα, η Σμύρνη πλέει στο αίμα.

Διέταξε λοιπόν να γίνουν συστάσεις στους πνευματικούς αρχηγούς τούρκων και χριστιανών να συμβουλευθούν το λαό να μη διασαλευθεί η τάξη. Ο μουφτής του Δενιζλή μάλιστα το απόγευμα μίλησε στο κεντρικό τζαμί και είπε να κλειστούν όλοι νωρίς στα σπίτια τους. Ακόμη, ίσως, σκόπιμα, διαδίδεται ότι ο ελληνικός στρατός τα μεσάνυχτα φτάνει στο Δενιζλή.

Στο άκουσμα αυτών οι φίλοι μου Τούρκοι έγιναν κατακίτρινοι, έμειναν ως κεραυνόπληκτοι. Άρχισαν να λένε ότι δεν έπρεπε να φύγουν από τη Σπάρτη τέτοια μέρα. Με κοίταζαν απελπισμένοι. Εγώ όμως τους καθησύχασα και τους ενθάρρυνα. Μετά από λίγο ο Ιτζέτ αγάς μου λέει:

— Βεκίλ εφένδη, δεν πηγαίνουμε στην αγορά να μάθουμε περισσότερα;

Εγώ συγκατάνευσα. Ίσως δε θα έπρεπε να βιαστώ, γιατί το μέρος ήταν πολυσύχναστο από Τούρκους.

Προχωρήσαμε. Σπίτια και καταστήματα κλειστά. Επί τέλους βλέπαμε ένα καφενείο μισόκλειστο. Ο Ιτζέτ αγάς έσπρωξε την πόρτα και μπήκαμε. Βλέπομε περίπου 70 - 80 ζειμπεκοφορεμένους Τούρκους.³¹

Εγώ δεν ήθελα να μπω, αλλά ο Ιτζέτ κι ο Δελή τιμητικά με προσφώνησαν:

— «*Βεκίλ εφένδη, πουγιουρουνούζ περ γιορκουνλντού, καχβεσί αλαλήμ*» (δηλαδή: κύριε επίτροπε ορίστε να πάρουμε έναν αναπαυτικό καφέ).

Εκών άκων μπήκα συλλογιζόμενος την απερίσκεψία μου, όμως οι Τούρκοι ήταν φοβισμένοι στο άκουσμα ότι ο ελληνικός στρατός φτάνει στο Δενιζλή. Μπήκαμε και καθίσαμε. Παραγγείλαμε πέντε καφέδες. Όλων τα μάτια έπεσαν επάνω μου, πώς τέτοια ώρα ένας ιερέας με τέσσερις Τούρκους βρισκόμασταν στο πόδι; Ο Ιτζέτ και ο Δελή ερώτησαν για τα νέα. Εγώ έκανα τον αδιάφορο πίνοντας τον καφέ μου και καπνίζοντας. Τα νέα ήταν τα ήδη γνωστά. Απελπισμένοι οι Τούρκοι συμπατριώτες μου με το «*κατέρ βε κισμέτ νε ισέ ο ολούρ*» (ό,τι είναι πεπρωμένο γίνεται) σηκώθηκαν για να γυρίσουμε στο ξενοδοχείο.

Μείναμε όλοι μαζί στο ίδιο δωμάτιο. Δεν είχαμε ύπνο· συζητούσαμε για το πρακτέο. Εγώ βέβαια δεν έβλεπα την ώρα να ξημερώσει για να κατεβώ στη Σμύρνη να δω πως το όνειρο των πατέρων μας, το δικό μας όνειρο γινόταν πραγματικότητας!

Ο Ιτζέτ, ως γεροντότερος, μίλησε πρώτος και είπε ότι σ' αυτή την ηλικία καλό θα ήταν να επιστρέψει στη Σπάρτη. Μετά μίλησε ο Δελή Μεχμέτ και είπε ότι αν και με λέγουν «*δελή*» (τρελόν), δεν είμαι τόσο τρελός για να ρίξω τον εαυτόν μου στη φωτιά. Θα επιστρέψω στην «*πράσινη*» Σπάρτη μου κι εκεί θα περιμένω το πεπρωμένο.

Ο Χαφούζ είπε ότι είχε επείγουσες εμπορικές υποθέσεις κι έπρεπε να πάει στη Σμύρνη, αλλά δεν ήξερε τι να κάνει. Ο τέταρτος συμφώνησε με τους δυό πρώτους. Τελευταίος μίλησα εγώ κι είπα ότι επειδή είχα επείγουσα ατομική υπόθεση για την οποία πήρα μόνο 15 ημερών άδεια από την Κοινότητα και δε θα βρω άλλη ευκαιρία, θα συνεχίσω για τη Σμύρνη. Απευθυνόμενος στον Χαφούζ είπα:

— Έλα, Χαφούζ, να δώσουμε χείρα αλληλοβοηθείας, κι ας εξακολουθήσουμε το δρόμο μας!

Ενώ όμως συζητούσαμε κι η ώρα ήταν 11 1/2 το βράδυ, ακούσαμε σφύριγμα τρένου.

Το τι έγινε στην κάμαρά μας στο άκουσμα αυτό δεν περιγράφεται. Θα πίστευες ότι οι Τούρκοι φίλοι μου παρεφρόνησαν! Νομίζοντας ότι φτάνει ελληνικός στρατός πετάχτηκαν από τα κρεβάτια τους κι άρχισαν να επικαλούνται τον Αλλάχ φωνάζοντας: «Αλλάχ! Αλλάχ! μερχαμέτ εϊλέ» (Θεέ μου, Θεέ μου, ελέησέ μας!) Με δυνατές φωνές καταριόντουσαν την ώρα και τη στιγμή που ξεκίνησαν από τη Σπάρτη, άλλος αναθεμάτιζε τους κυβερνώντας που έκαναν τον πόλεμο.

Τι δειλία!

Στο τέλος μου είπαν ικετευτικά: «η ζωή μας, μετά το Θεό, επαφίεται σε σένα»!

Εγώ προσπάθησα να τους καθησυχάσω. Τους είπα να περιμένουν ένα λεπτό, να κατεβώ να μάθω κάτι.

Δεν ήθελαν να με αφήσουν να φύγω.

Τους είπα ότι είμαστε συμπατριώτες κι έχουμε καθήκον να αλληλοϋπερασπιζόμαστε.

Τέλος κατέβηκα στο καφενείο. Ο ξενοδόχος και δύο τρεις υπάλληλοι κουβέντιαζαν, αλλά θόρυβος, όπως θα περίμενε κανείς, δεν ακουόταν.

Ο ξενοδόχος μου λέγει: παπά μου θέλεις να πάρουμε τον κόπο να πάμε στο σταθμό να μάθουμε;

Εγώ συναίνεσα (απερισκεψία;) και πήγαμε. Εκεί ήταν μια αμαξοστοιχία 10 - 12 βαγονιών, χωρίς όμως στρατό. Βλέπουμε κάποιους κλειδούχους και οδηγούς που συζητούσαν. Ερωτήσαμε κι εμείς τι γίνεται. Όλοι προθυμοποιήθηκαν στην εμφάνισή μου (να σημειώσω εδώ ότι στην Ανατολή όλοι οι χριστιανοί και Τούρκοι είχαν μεγάλο σεβασμό προς τους ιερείς, τους οποίους τιμούσαν, σε αντίθεση με την Ελλάδα, που δε συμβαίνει αυτό...) να μας δώσουν πληροφορίες. Μας διηγήθηκαν λοιπόν ότι το πρωί αποβιβάστηκαν από τα ελληνικά πλοία αγήματα στρατού, που συγκρούστηκαν με τους Τούρκους, ότι χύθηκε πολύ αίμα, ότι υπάρχουν περίπου χίλιοι νεκροί Τούρκοι, ενώ

από τους δικούς μας σκοτώθηκαν μόνο ο σημαιοφόρος κι άλλοι δυο - τρεις, ότι το μεσημέρι αποκαταστάθηκε η τάξη. Τώρα η ελληνική κατοχή είναι πλήρης και το ξέρουν γιατί αυτοί είχαν φύγει κατά τις μία το μεσημέρι.

Στην ερώτησή μου αν την επομένη θ' αναχωρούσε το τρένο μου μου απάντησαν ότι ναι, τακτικό δρομολόγιο θα γίνει στις 7 το πρωί.

Γυρίσαμε χαρούμενοι στο ξενοδοχείο. Εγώ αμέσως βγήκα επάνω στο δωμάτιό μου, είδα τους Τούρκους φίλους μου ανυπομονούντες και τους καθησύχασα. Τους εξήγησα ότι η τάξη αποκατεστάθη και δεν υπάρχει λόγος να γυρίσουμε στη Σπάρτη. Μπορούμε το πρωί να αναχωρήσουμε για τη Σμύρνη. Οι φίλοι μου ανεθάρρησαν και κοιμηθήκαμε ήρεμα, εγώ δε χαρούμενος εδόξαζα το Θεό.

Την επομένη, Παρασκευή 3 του μηνός Μαΐου, στις 6 το πρωί κατεβήκαμε στο σταθμό εγώ κι ο Χατζή Χαφούζ. Οι άλλοι είχαν αποφασίσει να γυρίσουν στη Σπάρτη.

Στις 7 το πρωί το τρένο ανεχώρησε για τη Σμύρνη. Σ' όλους τους ενδιαμέσους σταθμούς: το Σαράγκιοϊ, το Ναζλή, το Αϊδίνιο, το Μπαλατζίκ, απ' όπου γίνεται διακλάδωση στα Σώκια, επικρατούσε γενική χαρά κι αγαλλίαση στους χριστιανούς, κατήφεια κι απόγνωση στους Τούρκους.

Στις 2 μετά το μεσημέρι φτάσαμε στο σταθμό Αγιασουλούκ (Παλαιά Έφεσος). Εκεί βλέπουμε άγημα Ιταλικού στρατού που είχε φτάσει μόλις πριν από δύο ώρες από το Κουσάντασι (Νέα Έφεσος). Ήταν εκατό στρατιώτες που είχαν επικεφαλής δύο αξιωματικούς. Οι στρατιώτες δύο δύο τριγύριζαν στο σταθμό χωρίς να μιλούν σε κανένα.

Εμείς νομίζοντάς το καλό τους εχαιρετούσαμε αδελφικώς αλλ' αυτοί δεν μας αντιχαιρετούσαν και πότε πότε γελούσαν σαρκαστικά αυτοί οι ανθέλληνες.

Στο σταθμό του Αγιασουλούκ το τρένο περίμενε μία ώρα· έτσι ξεκινήσαμε στις 3 το απόγευμα για τη Σμύρνη. Στις 4 φτάσαμε στο σταθμό Τούρμπαλη. Απ' εκεί ο σιδηρόδρομος διακλαδίζεται προς το Οδεμήσιο, το Βαϊνδήρι

και τα Θείρα. Στο Τούρπαλη παραμείναμε εκεί μισήν ώρα. Τι κατάσταση, Θεέ μου! Οι Τούρκοι σκεπτικοί, οι Χριστιανοί μεθυσμένοι, θεότρελοι. Μια εκκλησιά πίσω από το σταθμό ήταν καταστόλιστη από ελληνικές σημαίες, χωρίς να φτάσει ο ελληνικός στρατός! Οι καμπάνες σήμαιναν αδιάκοπα. Ένας ιερέας μεθυσμένος πραγματικά, μόλις με είδε με προσκάλεσε λέγοντάς μου:

—Κατέβα, συνάδελφε, να σε κεράσω στην υγεία της Ελλάδας μας και του Βενιζέλου μας!

Μόλις κατέβηκα μ' αγκάλιασε, μ' ασπάσθηκε και με το χαρμόσυνο «Χριστός Ανέστη», με οδήγησε στο καφενείο του σταθμού για να με κεράσει ούζο.

Από τη συζήτηση μαζί του έμαθα ότι καταγόταν από την Κρήτη και είχε δύο χρόνια εφημέριος στη Χριστιανική κοινότητα του Τούρμπαλη.

Του είπα ότι, εφόσον ο τόπος έχει πλειοψηφία Τούρκων κι ο ελληνικός στρατός ακόμη δεν έφθασε, δεν θα ήταν ορθό να εξωτερικεύει έτσι τα αισθήματά του, γιατί δεν θα έπρεπε, ως πνευματικός αρχηγός, να δώσει αφορμή για έκτροπα, αφού οι Τούρκοι ήταν τριπλάσιοι των χριστιανών και θα μπορούσαν να τους κακοποιήσουν.

Μου απάντησε με τα εξής λόγια:

— Δε βαριέσαι, αυτοί από χτες είναι ψόφιοι, πάει η παλικάριά τους. Όλα αυτά τα μέρη θάναι ελληνικά σύντομα.

Δεν μπορούσα εύκολα να συνεννοηθώ μαζί του, γιατί ήταν και μεθυσμένος. Τον ευχαρίστησα κι επέστρεψα στο τρένο, που σε λίγα λεπτά αναχώρησε.

Από το Τούρμπαλη έως τη Σμύρνη το τρένο κάνει μian ώρα. Περνάει 4 - 5 μικρούς σταθμούς: το Τζιμόβασι, το Ντεβελήκιοϊ, το Τριάντα, τον Παράδεισο και τέλος το Κεμέρ, (το γεφύρι της Σμύρνης). Σ' όλους τους σταθμούς, εκτός του Ντεβελήκιοϊ κατοικούσαν Έλληνες. Το τι είδαν τα μάτια μου δεν περιγράφεται. Οι κάτοικοι από τα γειτονικά χωριά και ιδιαίτερα στο σταθμό του Παραδείσου όπου είχαν φτάσει κάτοικοι από το Σεβδίκιοϊ και το Βουτζά,

είχαν έρθει έφιπποι και οπλισμένοι, κρατώντας νταβούλια και ζουρνάδες. Νόμιζες ότι ήταν πεδίο μάχης. Κάθε που έφτανε το τρένο χαιρετούσαν με ομοβροντία των όπλων τους. Εμείς μέσα στο τρένο φοβόμασταν μη μας βρει κανένα αδέσποτο βόλι, αφού όλοι έφιπποι και πεζοί πυροβολούσαν προς κάθε κατεύθυνση. Ζητωκραυγές, αλαλαγμοί, πανζουρλισμός! Ο συνταξιδιώτης μου Χατζηχαφούζ είχε μαζευτεί σε μια γωνιά πελιδνός, έτρεμε λες και είχε θέρμη. Τις οίδε πόσο καταριόταν την ώρα και τη στιγμή που πήρε την απόφαση να συνεχίσει το ταξίδι! Εγώ του έδινα θάρρος. Έριξα επάνω του το ράσο μου για να μη φαίνεται το σαρίκι του.

Για να τους αποτρέψω να κοιτάζουν προς το μέρος μας επρόβαλα στο παράθυρο κι έσκυψα έξω από τη μέση και πάνω και χαιρέτισα κι εγώ με τα δύο μου χέρια τους πυροβολούντες:

Γειά σας, παιδιά! Γειά σας, παλικάρια! Καλήν αντάμωση στην Πόλη!

Ένας έφιππος ξέκοψε από τους άλλους και έτρεξε προς το μέρος μου τραγουδώντας τον εθνικό μας ύμνο. Μπέρδευε λίγο τα λόγια του από τον ενθουσιασμό του, αλλά επαναλάμβανε συνέχεια το «Ζήτω, ζήτω η λευθεριά»! Μου πρόσφερε ένα διακοσάρικο μπουκάλι ούζου για να πιω. Το πήρα, του ευχήθηκα: «και στην Πόλη»!

Στους σταθμούς αυτούς το τρένο δεν μένει περισσότερο από 2 - 3 λεπτά. Έτσι μέσα από ομοβροντίες στις πεντέμισι το απόγευμα φτάσαμε στον πρώτο σταθμό της Σμύρνης, το Κεμέρ (Γεφύρι). Εδώ κατέβηκαν πολλοί. Ανάμεσά τους κι ο συνταξιδιώτης μου Γαβριήλογλου με την αδελφή του καθώς κι ο Χατζηχαφούζ που θα πήγαινε στο κατάστημα του αδελφού του Γαβριήλογλου, του Ευστρατίου.

Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ - Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟ - Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΦΩΤΕΙΝΗ

Στο δεύτερο σταθμό της Σμύρνης, την Πούντα, κατέβηκα κι εγώ. Θα πήγαινα να καταλύσω στο συνηθισμένο μου ξενοδοχείο, το «Αϊβαλί» (Κυδωνίες), που είναι κοντά στο τελωνείο. Κατέβηκα λοιπόν στην Πούντα και πήρα το τραμ, που περνάει όλο το λεγόμενο Και (Κορτόν). Προς τα αριστερά μόλις δύο μέτρα απέχει η θάλασσα. Προς τα δεξιά είναι τα κακή τη μοίρα στην καταστροφή καέντα πολυτελή, ουρανομήκη κτίρια, ιδιωτικά μέγαρα ευπόρων χριστιανών, λέσχες, καφενεία, ξενοδοχεία, θέατρα, όλα ιδιοκτησίες χριστιανών.

Μετά από δέκα λεπτά έφτασα και κατέλυσα στο ξενοδοχείο.

Αφού αναπαύθηκα μιάμιση ώρα βγήκα για να πάω στο Σύλλογο «Σπάρτη της Πισιδίας» τα γραφεία του οποίου ευρίσκονταν σ' ένα δωμάτιο της λέσχης των Κυνηγών επί της προκυμαίας (του Και).

Πώς να περιγράψω την εικόνα της προκυμαίας, της ευρωπαϊκής οδού (φρένη μαχιλεσσί); Χιλιάδες, πελώριες ελληνικές σημαίες αναρτημένες στα καταστήματα και στα σπίτια διασταυρωνόμενες με τις σημαίες των συμμάχων κρατών, της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Αμερικής κυρίως και λιγότερο της Ιταλίας. Ούτε μια τουρκική σημαία δε φαινότανε.

Έφτασα στη λέσχη, όπου βλέπω πολλούς εκ των συμπατριωτών μου Σπαρταλήδων, οι οποίοι αφού με χαιρέτισαν με το καλώς όρισες, με συγχάρηκαν και τους συγχάρηκα για την απροσδόκητη ελευθερία. Ευχηθήκαμε η ελευθερία να φτάσει και στην πατρίδα μας Σπάρτη. Καθίσαμε 10 - 12 πατριώτες γύρω από ένα τραπέζι και καθένας μου διηγείτο για τα συμβάντα της προηγούμενης ημέρας. Τότε από το διπλανό τραπέζι μας πλησίασε ένας λοχαγός Έλληνας. Ζητούσε έναν γνώστη της ελληνικής και τουρκικής για να μεταφράσει στο στρατηγείο μερικά ημερήσια αστυνομικά δελτία, τα οποία ήταν γραμμένα τουρκικά. Ένας στενός μου φίλος από το Ντινέρ, ο εργοστασιάρχης αλευροβιομήχανος Ιωάννης Ελματζόγλου, υπέδειξε εμένα γι' αυτό το έργο. Ο λοχαγός με παρακάλεσε να πάμε στο στρατηγείο, που είχε εγκατασταθεί στο διπλανό μέγαρο του Πανταζοπούλου. Με εισήγαγε στο γραφείο του αρχηγού της κατοχής Ζαφειρίου, ο οποίος με εδέχθη με μεγάλη ευγένεια. Αφού μου πρόσφερε τσιγάρο με παρεκάλεσε να του μεταφράσω μερικά αστυνομικά δελτία της ημέρας, γραμμένα τουρκικά από τα διάφορα αστυνομικά τμήματα, στα οποία ευρίσκονταν ακόμη τούρκοι αστυνομικοί, αν και τώρα είχαν αναλάβει Έλληνες στρατιώτες.

Τα δελτία περιείχαν μόνον μικροεπεισόδια. Δεύτερη ημέρα της Κατοχής και στη Σμύρνη και το Κορδελιό (Καρσή γιακά) επικρατούσε ησυχία.

Ο αρχηγός με ευχαρίστησε και με παρεκάλεσε, αν χρειαστεί, να προσφέρω τις υπηρεσίες μου και την επομένη ως διερμηνέας, μέχρις ότου οργανωθούν οι υπηρεσίες. Το αποδέχθηκα ευχαρίστως και επέστρεψα στη λέσχη, όπου με περικύκλωσαν πολλοί φίλοι συγχαίροντάς με για τα καθήκοντα του πρώτου διερμηνέα της ελληνικής κατοχής, που εξετέλεσα.

Την επομένη δε χρειάστηκε να εργαστώ, γιατί είχαν κιόλας τακτοποιηθεί οι διερμηνείς.

Στις 9 το βράδυ της Παρασκευής 3 Μαΐου συνεδριάσαμε στα γραφεία του Συλλόγου «Σπάρτης Πισιδίας». Εξήγη-

σα στους παρευρισκομένους συμπατριώτες μου τον σκοπό της αποστολής μου κι έδωσα μερικά συστατικά γράμματα της Δημογεροντίας της Σπάρτης σε κυρίους που μετείχαν στη συνεδρίαση και το ιδιαίτερο συστατικό στο προεδρείο του Συλλόγου.

Μετά απ' αυτά αποφασίσαμε την άλλη ημέρα (Σάββατο, 4 Μαΐου) στις 9 το πρωί, μαζί με τον πρόεδρο του Συλλόγου³² και τον Ιορδάνη Δουρμπέογλου, πρόεδρο της Εφορείας των σχολείων μας, ο οποίος βρισκόταν τότε στη Σμύρνη, να επισκεφθούμε τον αείμνηστο μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο για να του δώσουμε το συστατικό γράμμα της Δημογεροντίας μας, ώστε να μας επιτρέψει να κάνουμε τον έρανο για τις εκκλησίες και τα σχολεία της Σπάρτης. Ακόμη αποφασίσαμε ένας από τα μέλη του Συλλόγου, είτε εκ των μεγαλεμπόρων μας να με συνοδεύει κάθε ημέρα για τη συλλογή του ποσού.

Σάββατο 4 Μαΐου, στις 9 το πρωί, πράγματι πήγαμε στη Μητρόπολη κι edώσαμε το συστατικό γράμμα στο μητροπολίτη Χρυσόστομο, ο οποίος ευχαρίστως υπέγραψε δίδοντας τη συγκατάθεσή του για τον έρανο. Ερώτησε μερικά για την Κοινότητά μας και κυρίως πως επεράσαμε στη διάρκεια του πολέμου. Με συντομία του ανέφερα τα συμβάντα. Με συνεβούλευσε, όταν επιστρέψω, να συστήσω ευπείθεια στους συμπατριώτες μου, ώστε να μη δοθεί αφορμή για συγκρούσεις μεταξύ χριστιανών και τούρκων, ωστόσο διευκρινιστούν τα προκύψαντα εθνικά ζητήματα.

Αφού τον ευχαριστήσαμε για τις συμβουλές του και ασπασθήκαμε τη δεξιά του, αποσυρθήκαμε. Κουβεντιάζοντας στο δρόμο μείναμε σύμφωνοι τη Δευτέρα 6 Μαΐου από το πρωί να έρθω στα γραφεία του Συλλόγου για να πάρω τον βοηθό μου και ν' αρχίσουμε τον έρανο.

Μετά το γεύμα θέλησα να ξεκουραστώ λίγο στο ξενοδοχείο κι επήρα μιαν εφημερίδα για να περάσω την ώρα μου. Εκεί λοιπόν διάβασα ότι την επομένη, Κυριακή 5 Μαΐου, Κυριακή της Σαμαρείτιδος, δηλαδή ημέρα εορτασμός για τον ιερό ναό της Αγίας Φωτεινής, το μητροπολι-

τικό ναό της Σμύρνης, θα τελεστεί η πρώτη επίσημος δοξολογία επί τη ελληνική κατοχή της Σμύρνης και αρχιερατική λειτουργία, στην οποία θα παρευρίσκετο και τμήμα ελληνικού στρατού, με επικεφαλής τον αρχηγό, πολλούς αξιωματικούς κ.λ.π.

Τέτοια εθνική τελετή βέβαια ως υπόδουλοι δεν είχαμε δει ποτέ και παρακινούμενος από συναίσθημα υπερηφάνειας επεθύμησα να συλλειτουργήσω στην πανηγυρική αυτή δοξολογία. Τρέχω λοιπόν και βρίσκω τον Ιορδάνη Δουρμπέογλου μαζί και τον αείμνηστο Γεώργιο Κλημάνογλου, τον συμμαρτυρήσαντα κατά την καταστροφή με τον μητροπολίτη Χρυσόστομο, από τον κεμαλικό Νουρεντίν πασά. Ο Γεώργιος Κλημάνογλου καταγόταν από τη Σπάρτη, ήταν πολύ γνωστός μου ως μεγαλέμπορος κι ήταν ακόμη εκ των δημογερόντων της Σμύρνης.³³

Επήγαμε και οι τρεις στη Μητρόπολη για να πάρω την άδεια να συλλειτουργήσω. Με την ευκαιρία αυτή ο μακαρίτης Ιορδάνης Δουρμπέογλου, που ξεχωριστά με εκτιμούσε, έφερε το λόγο στο ιστορικό μου, ότι ήμουν μεσιτέμπορος στο Ντινέρ και ότι άφησα το επικερδές επάγγελμα μετά από συνεχείς απαιτήσεις της Δημογεροντίας της Σπάρτης για να γίνω ιερέυς, ότι είχε πεθάνει η πρεσβυτέρα σύζυγός μου κι ότι η Κοινότης προς ανταμοιβήν των υπηρεσιών μου ήθελε να μου απονεμηθεί ο τίτλος του αρχιμανδρίτου, αλλά από της χειροτονίας μου κι εδώ απουσίαζε από τη Σπάρτη ο μητροπολίτης Πισιδίας. Και γι' όλα αυτά παρακαλούσε το σεβασμιότατο, αν ήταν δυνατό να με προβιβάσει αυτός σε αρχιμανδρίτη. Ο Γεώργιος Κλημάνογλου συμφώνησε κι αυτός στην πρόταση. Ο Μητροπολίτης το εδέχθη και μάλιστα υποσχέθηκε να με ονομάσει την επομένη στη θεία Λειτουργία! Εγώ μπροστά στην απρόοπτη αυτή εξέλιξη βρέθηκα απροετοίμαστος και αρνήθηκα επίμονα, παρά τις πιέσεις των φίλων μου, τη μεγάλη τιμή προφασιζόμενος διάφορα.

Ωστόσο την επομένη, κατά την αμφίεσή του στο ιερό, ο αείμνηστος μητροπολίτης Χρυσόστομος μου υπενθύμισε

να είμαι έτοιμος και παράγγειλε στους συλλειτουργούντες ιερείς να είναι ενήμεροι κι ένας αρχιμανδρίτης του στρατού προσφέρθηκε να μου δωρήσει τον επιστήθιο σταυρό. Όμως εγώ, αφού ευχαρίστησα τον μητροπολίτη και τον αρχιμανδρίτη και πάλι δεν εδέχθηκα την τιμή προφασιζόμενος διάφορα με αποτέλεσμα ν' απορήσουν οι συλλειτουργοί μου για την ταπεινοφροσύνη μου λέγοντας ότι άλλοι εξοδεύουν και κινούν τα πάντα για να πάρουν το οφίκιο και εγώ δεν το δέχομαι! Τέλος.

Όταν κατά το εκκλησιαστικό έθιμο, στη δοξολογία ο αρχιερέας βγήκε στο θρόνο του στο σολέα και τον περιστοιχήσαμε όλοι οι ιερείς για να πάρουμε την εντολή να εκφωνήσουμε το «*Ευλογημένη η Βασιλεία*», ο Μητροπολίτης έδωσε εις εμένα τον ταπεινό να το εκφωνήσω. Ήμουν λοιπόν αυτός που άρχισε πρώτος την πρώτη θεία λειτουργία μετά την ελληνική κατοχή της Σμύρνης στο μητροπολιτικό ναό της Αγίας Φωτεινής! Αυτή η τιμή για μένα ήταν η ανώτερη τιμή που θα μπορούσε να μου γίνει. Πολλοί συμπατριώτες μου Σπαρταλήδες που ευρίσκοντο στην εκκλησία συγκινήθηκαν κι έσπευσαν στο τέλος να με συγχαρούν.

Αλλά ας γυρίσω πίσω στο Σάββατο. Το βραδάκι λοιπόν και στις 8 η ώρα καθόμασταν στη λέσχη, μπροστά από τα γραφεία του Συλλόγου μας απολαμβάνοντας μαζί με άλλους πολλούς την απογευματινή δροσιά, το μελτέμι της θάλασσας. Τότε βλέπουμε το μητροπολίτη Χρυσόστομο βιαστικό και κάθιδρο να έρχεται κατευθείαν στα γραφεία του Συλλόγου. Όλοι έβλεπαν με ανησυχία τις κινήσεις του. Εμπήκαμε κι εμείς πίσω του στα γραφεία μας. Τότε ασθμαίνοντας ακόμη μας είπε:

— Παιδιά, θέλω για δυο νύκτες από σας, το Σύλλογο Σπάρτης Πισιδίας, οκτώ νέους ως νυκτοφύλακες, ωσότου οργανωθεί στρατιωτική περιπολία.

Και μετά εξήγησε ότι τις προηγούμενες νύκτες Ιταλοί και Εβραίοι είχαν ανοίξει και λαφυραγωγήσει καταστήματα Τούρκων, όμως οι ευθύνες είχαν επιρριφθεί στους Έλλη-

νες. Έτσι χρειάζονταν 200 παλικάρια να περιπολούν όλο το βράδυ στην αγορά και τις τουρκικές συνοικίες για να αποτραπούν αυτά τα γεγονότα και να μην προκύψουν προβλήματα σε βάρος μας. Στο Σύλλογο των Σπαρταλήδων αντιστοιχούσαν τα οκτώ παιδιά. Είπε 8, αλλά σηκώθηκαν δεκαπλάσιοι φωνάζοντας: «σεβασμιότατε εγώ, εγώ, πάρτε εμένα!». Συγκινημένος ο μητροπολίτης ευχαρίστησε και παράγγειλε να εκλέξει ο Σύλλογος τους νέους, οι οποίοι θα έπρεπε σε μια ώρα να μαζευτούν στη Μητροπόλη. Τελικά αντί για 8 ορίστηκαν 10 νέοι κι ανάμεσά τους: ο Βασίλειος Ιατρίδης, δημοδιδάσκαλος, ο Χριστόφορος Ιατρίδης, έμπορος και ο Χαράλαμπος Χαραλαμπίδης, υπάλληλος — κοσμήτωρ του «Σπόρτιγκ Κλαμπ». Η νυκτοφυλακή αυτή έκανε χρήσιμο έργο τις επόμενες νύκτες συλλαμβάνοντας κλέφτες των τουρκικών καταστημάτων.

Από τη Δευτέρα 6 Μαΐου άρχισε κανονικά ο έρανος. Την πρώτη ημέρα ήρθε μαζί μου ο Ιορδάνης Δουρμπέογλου, ο οποίος με τις πολλές συστάσεις που μου έκαμε αλλά και τη συχνή του παρουσία βοήθησε πάρα πολύ. Ακόμη βοήθησαν ο Χρήστος Παλόγλου, ο Ευστράτιος Γαβριήλογλου, ο Φίλιππος Καχραμάνος, ο Νικόλαος Χοτζόγλου, ο Χαράλαμπος Χαραλαμπίδης και πολλοί άλλοι. Έτσι μέσα σε είκοσι ημέρες συγκεντρώσαμε 2.974 χάρτινες λίρες, τις οποίες αμέσως έστειλα στη Σπάρτη.

Θα συγκεντρώναμε περισσότερες βέβαια λίρες, αν οι περιστάσεις το επέτρεπαν, γιατί κάποια στιγμή κρίθηκε εύλογο να διακόψω τον έρανο και να γυρίσω στη Σπάρτη, ως αρχιερατικός επίτροπος που ήμουν. Την ιδέα αυτή της επιστροφής μου ενίσχυσε και το εξής περιστατικό: Στις 14 Μαΐου φθάνει στη Σπάρτη από την Κωνσταντινούπολη μεταβαίνοντας προς Αττάλεια ως βοηθός Επίσκοπος του Αγίου Πισιδίας Γερασίμου Τανταλίδου, ο οποίος τότε ευρίσκετο συνοδικώς εις την Πόλη, ο Θεοφιλέστατος Άγιος Πατάρων, Μελέτιος Χρηστίδης.⁸⁶ Ο Θεοφιλέστατος επήγαινε ως απεσταλμένος της Κατοχής στην Κων/πολη για ν' αντιμετωπίσει την Ιταλική προπαγάνδα στην Αττάλεια

(η οποία ως γνωστόν ήταν κάτω από Ιταλική κατοχή) και ολόκληρη την επαρχία Πισιδίας.

Ανταμώσαμε το βράδυ της ίδιας ημέρας στη λέσχη, που συγκεντρώνοντο οι Σπαρταλήδες του Συλλόγου μας. Αφού μείναμε με τους συμπατριώτες μας μερικές ώρες αποχωριστήκαμε και ήλθαμε στο ξενοδοχείο «*Αλεξάνδρεια*» επί της προκυμαίας, πολύ κοντά στο «*Κυδωνίαι*», όπου είχε καταλύσει ο Άγιος Πατάρων. Εκεί συζητήσαμε οι δύο. Μου είπε ότι τώρα πρέπει ν' αφήσω τον έρανο και να γυρίσω στη Σπάρτη, γιατί προέχουν οι εθνικοί λόγοι των υλικών. Οι περιστάσεις απαιτούν την παρουσία μου εκεί.

Στη Σμύρνη, μετά απ' αυτά, μείναμε κι οι δύο ακόμη 15 ημέρες περίπου.

Στις 19 Μαΐου, Κυριακή των αγίων Πατέρων, συλλειτουργήσαμε στον ιερό ναό του Αγίου Δημητρίου, την δε Κυριακή 26 Μαΐου, της Πεντηκοστής, συλλειτουργήσαμε στον ιερό ναό των Γενεθλίων της Θεοτόκου στα Φασουλά, όπου ήταν επίτροπος ο καλός μου φίλος Ιωάννης Ελματζόγλου, ο οποίος και εκινητοποίησε όλα τα μέσα δημοσιότητας γι αυτήν τη θρησκευτική εκδήλωση. Ήταν πραγματικά πολύ σπουδαίο να συλλειτουργούμε ο Θεοφιλέστατος κι εγώ σ' έναν ναό της Σμύρνης την ημέρα της Πεντηκοστής! Συγκεντρώθηκε εκκλησίασμα τόσο μεγάλο, ώστε ο ναός εγέμισε ασφυκτικά. Τολμώ να ειπώ ότι το ένα τέταρτο εξ αυτών ήταν συμπατριώτες μας.

Μετά τη Λειτουργία οι Επίτροποι μας προσέφεραν γάλα και μπουγάτσα και μας εφίλοδώρησαν γενναία. Ο Άγιος Πατάρων κι εγώ εβγήκαμε στην προκυμαία και βλέπαμε τα τρία ένδοξα πολεμικά μας πλοία ελλιμενισμένα εκεί. Ήταν ο «*Αβέρωφ*» το «*Κιλκίς*» και το «*Αήμνος*». Είχε κύμα και γι αυτό προτιμήσαμε ν' ανέβουμε στο πλησιέστερο που ήταν η «*Αήμνος*». Οι αξιωματικοί όταν έμαθαν την ταυτότητά μας μας υποδέχθηκαν ευγενικά κι ο διοικητής του πλοίου όρισε έναν εξ αυτών ως ξεναγόν για να μας δείξει όλα τα διαμερίσματα. Σεργιανίσαμε μιάμιση ώρα. Φτάσαμε και στους πύργους είδαμε και την εκκλησία του

πλοίου, τον «Ευαγγελισμό της Θεοτόκου». Στο τέλος μας δώρισαν ως αναμνηστικό μια κυανόλευκο μετάξινη ταινία μήκους 60 εκατοστών και πλάτους 8 για να τη χρησιμοποιούμε ως ευρετήριο εις το Ευαγγέλιον και τιμητικά μας ξεπροβόδισαν.

Εδώ θα ήθελα να μιλήσω για μια πολύ ευτυχισμένη μέρα της ζωής μου, που απόλαυσα κατά την παραμονή μου στη Σμύρνη. Στις 20 Μαΐου, ημέρα Δευτέρα και στις 5 το απόγευμα, παρατέθηκε από το Σύλλογο μας τέιο προς τιμήν του Θεοφιλέστατου Επισκόπου Αγίου Πατάρων, ως βοηθού επισκόπου Πισιδίας και εμού ως Αρχιερατικού επιτρόπου Σπάρτης στο «Σπόρτιγκ Κλαμπ»³⁴ επί της προκυμαίας. Είχαν προσκληθεί όλοι οι διευθυντές των ελληνικών εφημερίδων της Σμύρνης: Μ. Σεϊζάνης της «Αρμονίας», Σ. Σολομωνίδης της «Αμαλθείας», Α. Λαζαρίδης του «Κόσμου», της «Προόδου» καθώς και πολλοί πρόκριτοι της πόλεως, εμπορευόμενοι Σπαρταλήδες περί τους 20 και άλλοι. Κατά το τέιο εκφωνήθηκαν και λόγοι εκ μέρους των διευθυντών των εφημερίδων και ιδίως του Μ. Σεϊζάνη. Λόγοι μεστοί εθνικών ιδεών, γεμάτοι από πατριωτικό ενθουσιασμό, που ήταν διάχυτος παντού. Στους ομιλητές απάντησε κατάλληλα ο Άγιος Πατάρων και εγώ. Το τσάι εκράτησε δυόμιση ώρες. Το «Σπόρτιγκ» ήταν καταστόλιστο από ελληνικές και συμμαχικές σημαίες και άνθη εποχής. Το κυλικείο πλούσιο από τα περίφημα γλυκά της Σμύρνης. Μια αλησμόνητη βραδιά γεμάτη από εθνικό μεγαλείο και λάμψη!

Αποχωριστήκαμε με την ευχή «και στην Πόλη».

Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΩΔΗΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

Όπως έχω πει αποφασίσαμε με τον Άγιο Πατάρων να επιστρέψουμε εγώ μεν στη Σπάρτη σιδηροδρομικώς, αυτός δε στην Αττάλεια δια θαλάσσης, ώστε αυτές τις κρίσιμες στιγμές να ευρεθούμε κοντά στο ποίμνιό μας.

Έτσι την 29η Μαΐου, ημέρα Τετάρτη, αφού αλληλοασπασθήκαμε, χωρίσαμε για το ταξίδι του γυρισμού.

Μετά από ταξίδι 3 ωρών έφτασα στο Αϊδίνι, όπου έμεινα 5 ημέρες, έως την Κυριακή 2 Ιουνίου. Εδώ συνάντησα τους συμπατριώτες μου Θρασύβουλο και Γεώργιο Ιωαννίδη, εμπόρους αποικιακών ειδών και γεννημάτων, τον Κυπριανό Λαζαρίδη, φαρμακοποιό και τον εκ Βουρδουρίου έμπορο αποικιακών και γεννημάτων Πρόδρομο Τζολοσόγλου. Σ' αυτούς έδωσα τις συστατικές επιστολές της Δημογεροντίας. Ανάλογη επιστολή έδωσα και στον Επίτροπο του μητροπολίτη Αϊδινίου Αγίου Ηλιουπόλεως, αφού ο Άγιος απουσίαζε. Επίτροπος ήταν ο ιεροδιάκονος Ξενοφών, καλλίφωνος ιεροψάλτης του μητροπολιτικού ναού. Ο Ξενοφών καταγόταν από το Βουρδούρι. Αργότερα ο σπουδαίος αυτός νέος κατακρεουργήθηκε στο Δενιζλή από το συμπατριώτη μας, φανατικό αρχηγό του «*Ντεμίρ αλαγί*» (σιδερένιου τάγματος), Χαφούζ Βέη. Για τα κακουργήματα του Χαφούζ θα ομιλήσω παρακάτω. Μαζί λοιπόν με τον Θρασύβουλο Ιωαννίδη απευθυνθήκαμε στον κατοπινό εθνομάρτυρα Ξενοφώντα, ο οποίος πρόθυμα προώθησε την επιστολή μας για τον έρανο.

Εκείνες τις ημέρες ευρισκόταν στο Αϊδίνι και το «*Πατριωτικό Ίδρυμα*», αφού η ελληνική κατοχή είχε επεκταθεί έως το Ναζλή. Πρόεδρος του ιδρύματος ήταν η Ραλλού Κυριακίδου εξ Αθηνών. Ιατρός και σύμβουλος ήταν ο Μαζαράκης. Η Πρόεδρος μας δέχθηκε και μας πρόσφερε ένα τσεκ 3.000 δραχμών για την Τράπεζα Ανατολής. Το τσεκ έστειλα αμέσως στον Δουρμπέογλου στη Σμύρνη, που το εξαργύρωσε αντί 467 χάρτινων λιρών, τις οποίες έστειλε αμέσως στη Σπάρτη. Εκτός του ποσού αυτού συγκεντρώσαμε στο Αϊδίνι ακόμη 195 λίρες.

Ένα μεσημέρι έφτασε στο Αϊδίνι το τρένο από τη Σπάρτη, την ώρα ακριβώς που ευρισκόμεναι κι εγώ στο σταθμό. Μέσα στο τρένο βλέπω δύο συμπατριώτες μου τον Ιορδάνη Ουζούνογλου κι έναν άλλο, που δεν ενθυμούμαι τώρα. Τους ερώτησα τι γινόταν στην πατρίδα, κατά την απουσία μου. Πρωτ' απ' όλα με καθησύχασαν για τα παιδιά μου ότι είναι καλά. Όμως στη συνέχεια με πληροφόρησαν ότι τα πράγματα δεν πήγαιναν και πολύ καλά γενικώς. Στις 25 του μηνός Μαΐου οι Τούρκοι έκαναν μεγάλη διαδήλωση, με μαύρες σημαίες, διαμαρτυρόμενοι για την κατοχή της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό κι ακόμη εφυλάκισαν το Γεώργιο Κλημάνογλου, που είχε έρθει από τη Σμύρνη, μαζί με έναν οθωμανό ομοϊδεάτη του ως προπαγανδίζοντες στους Τούρκους στη Σπάρτη υπέρ της ελληνικής κατοχής.³⁵

Οι Τούρκοι έκτοτε ατένιζαν τους χριστιανούς με άγριες ματιές και το πιο σημαντικό διαδιδόταν ότι στο Δενιζλή οργανώνονταν σώματα Τσετών. Οι τσέτες, άτακτα στίφη Τούρκων οπλοφόρων, είχαν σκοπό ν' αντιδράσουν στην προέλαση του ελληνικού στρατού και την επέκταση της ζώνης της ελληνικής κατοχής. Παρόλα αυτά οι Έλληνες ήταν χαρούμενοι και περίμεναν ημέρα με την ημέρα τα φτάσει η ελληνική κατοχή ως την πατρίδα μας Σπάρτη.

Την Παρασκευή 31 Μαΐου έφτασε από το Δενιζλή ένα έκτακτο τρένο μέσα στο οποίο ευρίσκονταν πολλοί χριστιανοί. Ήταν φυγάδες. Έφευγαν γιατί στο Δενιζλή, με

την πρωτοβουλία του διευθυντή της Αστυνομίας κομισάρη Αχμέτ εφένδη, διοργανώνονταν τσέτες. Μεταξύ αυτών ήταν κι ο Αριστείδης Φλαντίνης, πρώην αποθηκάριος του σταθμού στο Ντινέρ και κατοπινά γραμματέας στο Δενιζλή των εργοστασίων Πανταζοπούλου.

Αυτός μου είπε ότι η συνέχεια του ταξιδιού μου ομοιάζε με αυτοκτονία, αφού σίγουρα στο Δενιζλή θα με σκότωναν, εφόσον κατ' ανάγκη θα έμενα ένα βράδυ. Ως ιερέας θα αποσπούσα αμέσως την προσοχή των Τούρκων.

Σκέφτηκα λοιπόν να συνεχίσω το ταξίδι ως το Ναζλή, όπου έφτανε η ελληνική κατοχή, εκεί να μείνω δύο ή τρεις ημέρες να παρακολουθήσω τις εξελίξεις και να πράξω ανάλογα: ή να επιστρέψω στη Σμύρνη ή να συνεχίσω για τη Σπάρτη. Τις σκέψεις μου αυτές τις ανέφερα στο Θρασύβουλο Ιωαννίδη, που επρόκειτο κι αυτός ν' αναχωρήσει για τη Σπάρτη και συμφωνήσαμε να προχωρήσω εγώ και μετά να τον ειδοποιήσω.

Αφού τακτοποίησα τις υποθέσεις μου, την Κυριακή 2 Ιουνίου 1919, στις 4 το απόγευμα, αναχώρησα με το τακτικό τρένο για το Ναζλή, όπου έφτασα σε μίαν ώρα. Κατέλυσα σ' ένα ξενοδοχείο, όπου έμειναν και δύο κατώτεροι αξιωματικοί του ελληνικού στρατού και αμέσως εβγήκα για να συναντήσω τους συμπατριώτες μου Θωμά Παγιασλόγλου, Σταύρο Φιλίππιδη, Βασίλειο Κουρτζόγλου, εμπόρους και τον Παντελή Αζίζογλου, ιατρό. Είχα σκοπό να τους δώσω τα συστατικά γράμματα της Δημογεροντίας μας για τον έρανο και φυσικά να μάθω νεότερα. Δεν τους βρήκα όμως γιατί είχαν τραπέζι στην εξοχή, κοντά στο Μαϊάνδρο προς τιμήν αξιωματικών της κατοχής. Κατέβηκα λοιπόν στο σταθμό για να μαζέψω πληροφορίες αλλά δεν μπόρεσα να πάρω παρά συγκεκριμένες πληροφορίες για την οργάνωση τσετών στο Δενιζλή και στο Σαράγκιοϊ.

Την επόμενη, ημέρα Δευτέρα, ευρήκα τους γνωστούς μου Θωμά Παγιασλόγλου και Παντελή Αζίζογλου. Μαζί τους πήγαμε στην εκκλησία για να δούμε τον αρχιερατικό επίτροπο, να δώσουμε το γράμμα για τον έρανο και να πάρουμε την άδεια.

Ο δρόμος, η αυλή, η εκκλησία μέσα σκεπασμένες από ελληνικές σημαίες. Φυσικά οι Τούρκοι όλα αυτά δεν τα έβλεπαν με καθόλου καλό μάτι.

Μετά τις διατυπώσεις ξεκινήσαμε τον έρανο. Μέσα σε δύο ώρες είχαμε μαζέψει 75 λίρες. Διακόψαμε το μεσημέρι για να συνεχίσουμε το απόγευμα. Όμως τότε μια κατακλυσμιαία βροχή μας ανάγκασε να μείνουμε στο ξενοδοχείο.

Το βράδυ βγήκαμε στο σταθμό όπου ακούσαμε πολλά νέα. Ακούσαμε λοιπόν ότι οι τσέτες έσφαξαν οκτώ Έλληνες στρατιώτες φρουρούς της σιδηροδρομικής γέφυρας μεταξύ Ακτζέ και Σουλταν χισάρ και ότι γύρω από το Ναζλή συγκεντρώνονταν τσέτες για να επιτεθούν στην πόλη. Όλα αυτά ήταν πολύ δυσάρεστα, όταν μάλιστα διαδιδόταν ακόμη ότι θα υποχωρήσει ο ελληνικός στρατός και ότι η επίσημη τουρκική διοίκηση, που δεν είχε διαλυθεί με την κατοχή, έστελνε κρυφά όπλα και πολεμοφόδια στους τσέτες. Εκείνο όμως που περισσότερο μας θορύβησε ήταν ότι μαθαίναμε πως στη μεγάλη σιδηροδρομική γέφυρα μεταξύ Ναζλή και Δενιζλή είχαν τοποθετηθεί 15 τσέτες με τούρκο αξιωματικό, που εξέταζαν όλους τους ταξιδιώτες και δεν άφηναν κανέναν χριστιανό να περάσει ούτε προς τα επάνω ούτε προς τα κάτω.

Τα νέα αυτά όλους μας στενοχώρησαν. Γύρισα στο ξενοδοχείο, αλλά ήταν αδύνατο να κοιμηθώ.

Κατά τα μεσάνυχτα ήρθε ένας στρατιώτης κι έδωσε στους δύο υπαξιωματικούς ένα σημείωμα. Αυτοί ντύθηκαν βιαστικά κι έφυγαν χωρίς ν' απαντήσουν στην ερώτησή μου «τι τρέχει;» Ξημερώματα πια με πήρε για λίγο ο ύπνος.

Στις 8 - 8 1/2 έρχεται ο γιατρός Αζίζογλου για να συνεχίσουμε τον έρανο. Εγώ του είπα ότι δεν είχα πια διάθεση γι' αυτό και θα ήθελα να φύγω αμέσως για τη Σπάρτη, όπου ήταν η θέση μου. Ο γιατρός ήθελε να με αποτρέψει απ' αυτή τη σκέψη γιατί κινδύνευε άμεσα η ζωή μου. Με πήρε και πήγαμε στο μαγαζί του Θωμά Παγιασλόγλου. Εν τω μεταξύ λόγω της καταιγίδας είχε καταστραφεί η σιδηροδρομική γραμμή και δεν είχε έρθει το τρένο. Έτσι, αν

και αδιάθετος, το απόγευμα αποφάσισα να επισκεφθώ μερικές συγγενικές μου οικογένειες από τη Σπάρτη. Όλοι μου έδωσαν την ίδια συμβουλή, να μην συνεχίσω προς τη Σπάρτη αλλά να γυρίσω στη Σμύρνη.

Την επομένη Τετάρτη, 5 Ιουνίου, το πρωί, κατέβηκα πάλι στο σταθμό να μάθω νέα. Εκεί συνάντησα το σταθμάρχη Φίλιππο Αναστασιάδη, που παλαιότερα ήταν σταθμάρχης στο Ντινέρ. Η συμπεριφορά του απέναντί μου ήταν πολύ κακή. Δεν είχε αλλάξει καθόλου ο Φίλιππος!

Τέλος στις 11 η ώρα άκουσα το σφύριγμα του τρένου! Μάζεψα βιαστικά τα πράγματά μου και έτρεξα στο σταθμό. Το τρένο πήγαινε προς τη Σπάρτη και μέσα είδα το συμπατριώτη μου Θρασύβουλο Ιωαννίδη. Παίρνοντας θάρρος ανέβηκα. Στο διαμέρισμα της 1ης θέσεως είμασταν μόνο οι δύο μας, κανείς άλλος. Ποιός θα ταξίδευε τέτοια εποχή; Όσο πλησιάζαμε στο σταθμό Σαραγκιοϊ, όπου η μεγάλη γέφυρα του Μαιάνδρου και όπου παραφύλαγαν οι τσέτες καταστρώναμε το σχέδιο της σωτηρίας μας. Εγώ έκρυψα το καλυμαύχι και το ράσο, εσκέπασα με μια πετσέτα μαλλιά και γένεια, εξάπλωσα κι άρχισα να αναπνέω αργά και να βήχω, ο δε Θρασύβουλος ετοιμαζόταν να λέει ότι είμαι αδελφός του φυματικός τον οποίο είχε φέρει για λίγο στο Αϊδίνι ν' αλλάξει τον αέρα του και τώρα τον γύριζε πίσω γιατί η κατάστασή του επιδεινώθηκε, είχε λίγες ημέρες ζωής και καλό θα ήταν να πεθάνει στην πατρίδα!

Αυτά είπαμε και με τη βοήθεια του Θεού περάσαμε. Έτσι μετά την έρευνα συνεχίσαμε για το Δενιζλή, όπου φτάσαμε στις 6.20 απόγευμα. Στο Δενιζλή με περίμενε μια δυσάρεστη έκπληξη: μπροστά μου παρουσιάστηκε ο κομισάρης (ο ίδιος με είχε καλέσει κι όταν κατέβαινα στη Σμύρνη κι είχα μείνει λίγο στην πόλη), ο οποίος διέταξε έναν αχθοφόρο να πάρει τα πράγματά μου σ' ένα ξενοδοχείο κι όταν τακτοποιηθώ να του αναφέρει σχετικά. Ο φόβος ήταν μεγάλος. Δεν θα με ήθελε για καλό βέβαια ο κομισάρης.³⁶ Αλλ' ευτυχώς με ξέχασε το βράδυ. Ήταν βέβαια κι εποχή Ραμαζανιού, οπότε ολονυκτίως οι Τούρκοι συμποσιάζο-

νται και κοιμούνται τα ξημερώματα.

Πρωί, πρωί την άλλη ημέρα ανεβήκαμε στο τρένο. Περάσαμε Κόντζελη, Μπέζελη, Κοτζαμπά, Κακλίκ. Στο σταθμό αυτό το τρένο περιμένει μισή ώρα. Σ' αυτό είχα πάρει τα πρώτα ευχάριστα νέα, όταν στις 2 Μαΐου κατέβηκα για τη Σμύρνη, από τον συμπατριώτη μου Αλέκο. Τώρα δεν υπήρχε κανείς Έλληνας εδώ. Όλοι είχαν φύγει για το φόβο των τσετών. Στα μέρη αυτά έμεναν ελάχιστοι Έλληνες.

Μόνον στο Δενιζλή και στις Χώρες έμεναν Έλληνες και Έλληνες ήταν βασικά οι υπάλληλοι των σιδηροδρόμων.³⁷ Αυτοί σιωπηλοί και κατηφείς παρέμειναν στο πόστο τους. Ύστερα από αναμονή μισής ώρας βλέπουμε να κατεβαίνει ειδικό τρένο με προορισμό το Δενιζλή όπου οργανώνονταν οι τσέτες. Στο τρένο υπήρχε μια ατμάμαξα της ταχείας, μια αίθουσα πολυτελείας και ένα στόπερ, δηλαδή μια αίθουσα απαραίτητη για να συσφίξει τους τροχούς ο γκάρδης.³⁸ Στην πολυτελή αίθουσα της αμαξοστοιχίας ευρίσκονταν και 2 Τούρκοι αξιωματικοί. Αυτοί, όμως μάθαμε, ερχόντουσαν από την Αττάλεια και μέσω Βουρδουρίου είχαν επιβιβαστεί στο σταθμό Μπαλαντίζ.³⁹ Σκοπός τους βέβαια να ενισχύσουν τους τσέτες κατά των Ελλήνων.

Μετά από τη διέλευση αυτής της αμαξοστοιχίας ήρθε κι η δική μας και εξεκινήσαμε για να φτάσουμε στις 6 το απόγευμα στο σταθμό Κουλεϊογού, απ' όπου πια με το κάρρο θα πηγαίναμε στη Σπάρτη.

Να πω εδώ ότι στο Ντινέρ, όπου είχα μείνει 25 χρόνια κι ήμουν πασίγνωστος, με περικύκλωσαν πολλοί φίλοι να μάθουν νέα. Οι Έλληνες της «Μικράς Αιγύπτου της Ανατολής», του Ντινέρ, δεν είχαν ειδήσεις. Τους συνέστησα βέβαια να είναι προσεκτικοί κι επιφυλακτικοί απέναντι των Τούρκων. Αλλά και στο σταθμό του Άππα με περικύκλωσαν οι Χριστιανοί. Γύρω από το σταθμό ζούσαν 30-35 οικογένειες. Και σ' αυτούς συνέστησα προσοχή και να προσπαθήσουν να ασφαλίσουν σε άλλα μέρη τα γυναικόπαιδα. Οι άνθρωποι ήταν παρόλα αυτά πρόθυμοι να μας βοη-

θήσουν στον έρανο. Μου έδωσαν 40 χάρτινες λίρες.

Οι δυστυχείς επρόκειτο ένα μήνα περίπου μετά να σφαγούν από τις άγριες ορδές των τσετών που διοικούσε το ανθρωπόμορφο τέρας, ο εικοσαετής Δεδέ εφές. Για τα πράγματα που δημιούργησε στη Σπάρτη ο αρχιτσέτης αυτός θα διηγηθώ παρακάτω. Εδώ μόνον να είπω ότι ο αγύρτης αρχιληστής κατά τις πρώτες ημέρες του Ιουλίου 1919 μάζεψε από το Άππα 28 χριστιανούς άνδρες όσους δηλαδή μπόρεσε να βρει, γιατί οι άλλοι είχαν προλάβει να κρυφτούν, και με την πρόφαση να τους οδηγήσει σε ασφαλές μέρος τους έφερε σε μια χαράδρα, κοντά στο χωριό Κουρδέν, κι αφού τους ελήστευσε τους κατέσφαξε αγρίως. Θα έλεγα ότι οι άνδρες αυτοί ήταν οι πρώτοι εθνομάρτυρες της εκτός ελληνικής κατοχής τουρκοκρατούμενης Μικράς Ασίας.⁴⁰

Εκ των μαρτύρων αυτών οι 7 ήταν από τη Σπάρτη⁴¹ 10 από το Βουρδούρι, 8 από το Ουλούμπουρλου, 2 από το Δε-νιζλή και 1 από το Ναζλή. Αναφέρω μερικά από τα ονόματα των ηρώων αυτών που μπόρεσα να μάθω:

Ευάγγελος Χατζησταύρος, 15 ετών, από τη Σπάρτη.

Κυριάκος Σαββόγλου και γιός και Κιοζέλ, γαμπρός του επίσης από τη Σπάρτη.

Χαράλαμπος Νικολαΐδης από το Βουρδούρι.

Γεώργιος Καραγεωργίου εκ Ναζλή.

Βασίλειος Καλατζής, τριήμερος γαμπρός από τη Μάκρη και άλλοι...

Τα γυναικόπαιδα απελάθηκαν. Έτσι, η φίλεργος και προοδευτική κοινότητα του σιδηροδρομικού σταθμού Άππα κατεστράφη ολοσχερώς παίρνοντας τον πρώτο στέφανο του μαρτυρίου.

Και να εξιστορήσω τώρα τα πράγματα που δημιούργησε στη Σπάρτη ο Δεδέ εφές. Αυτός λοιπόν ορμώμενος από το Τάζκηρι, αφού περιμάζεψε καμιά τριανταριά αγριανθρώπους ανεκηρύχθη «Τσετέ πασάς» (αρχιτσέτης). Οι αστοιχειώτοι Τούρκοι της περιφέρειας αυτής, οι Γιουρούκοι⁴² νόμισαν ότι θα ήταν ο σωτήρας της Τουρκίας και ήρ-

θαν κοντά του. Αλλά δεν ήταν μόνον οι ημιβάρβαροι Γιουρούκοι που προσκύνησαν τον Δεδέ. Όταν κατά τα τέλη Ιουλίου κατάφερε ν' αυξήσει τις ορδές του και να έρθει στη Σπάρτη, οι Τούρκοι συμπολίτες μου μεταξύ των οποίων και πολλοί διανοούμενοι, έσπευσαν να τον υποδεχθούν. Για χατήρι του απαγγέλλθηκαν πατριωτικοί λόγοι, ενώ σε μια στιγμή ενθουσιασμού και συγκινήσεως ο ίδιος ο δημαρχεύων Τζιγέρης Μουσταρά εφένδης τον εφίλησε δακρύοντας και ανεφώνησε προς το συγκεντρωμένο όχλο δείχνοντάς τον:

«Ιδού ο Δεδέ εφές μας· να μας ζήσει! Εάν μπορούσαν να βγουν και 15-20 ακόμη τέτοιοι ανδρείοι φιλοπάτριδες θα μας ήταν πολύ εύκολο να πετάξουμε τον άπιστον Έλληνα στη θάλασσα»!

Αυτός ο «φιλόπατρις» νέος, όπως τον ονόμασε ο αγράμματος δημαρχεύων μας δεν άργησε να δείξει τα πραγματικά του αισθήματα και την «φιλοπατρία» του. Αφού πέρασε ηγεμονικά λίγες ημέρες στη Σπάρτη και μάζεψε ό,τι μπόρεσε αδειάζοντας τα Ταμεία (θα είχε συγκεντρώσει 20.000 λίρες), με την πρόφαση ότι θα οδηγήσει τους ανδρείους του στη Σμύρνη εξαφανίστηκε... Ξαναφάνηκε βέβαια στη σφαγή του Άππα που διηγήθηκα...

Επανέρχομαι όμως στο ταξίδι της επιστροφής μου.

6 Ιουνίου 1919, ημέρα Πέμπτη και κατά τις 6 το απόγευμα έφθασα στο Κουλεϊογού. Απ' εκεί με άμαξα και ύστερα από ταξίδι μιάμισης ώρας ανάπνευσα πάλι, ύστερα από απουσία 35 συγκλονιστικών ημερών, τον αέρα της πατρίδας μου Σπάρτης. Αλλά τι βλέπω; Ενόμισα πως δεν ήμουν στη Σπάρτη, αλλά στη Σμύρνη. Οι Τούρκοι σκεπτικοί, οι δικοί μας ζωηροί και χαρούμενοι. Γλέντια, φωνές, πυροβολισμοί. Ώρες μεγάλων ελπίδων. Όλοι περίμεναν ότι από ώρα σε ώρα ο ελληνικός στρατός θα φτάσει και θ' απελευθερώσει τη Σπάρτη.... Ο απλός κόσμος δε φαινόταν να γνωρίζει τι γινόταν στο Δενιζλή και στα περίχωρά του, τι γινόταν με τους τσέτες. Ίσως, οι επίσημοι να το γνώριζαν, ο κόσμος όμως το αγνοούσε.

Μόλις μαθεύτηκε η επιστροφή μου με επισκέφθηκαν 8-10 εκ των δημογερόντων μας και των προκρίτων. Τους εξέθεσα με συντομία όσα είδα κι έμαθα. Είναι αλήθεια ότι οι επισκέπτες μου περίμεναν ευχάριστα νέα, αλλά μάλλον τους στενοχώρησα με όσα είπα και με τις συμβουλές μου για αυτοσυγκράτηση, ιδίως των νέων μας. Ζούσαμε σε μιαν τουρκοκρατούμενη περιοχή κι οι ευθύνες μου ήταν τεράστιες για την ασφάλεια των συμπατριωτών μου χριστιανών. Ένας εκ των επισκεπτών μου ήταν κι ο μακαρίτης Κυριάκος Τσακίρης, ο «βοηθός»,⁴³ ο οποίος εμφορείτο από βαθύτατο εθνικό και πατριωτικό συναίσθημα. Ήταν ασυγκράτητος. Αυτός λοιπόν την επομένη μίλησε στο μακαρίτη Παντελή Αρσλαμπαλόγλου ως εξής: «εσύ είσαι φίλος του Παπαϊωακείμ· συμβούλεψέ τον να μην αποθαρρύνει τον κόσμο, διότι δεν έχει εκτιμήσει καλώς τα πράγματα».

Ο ενθουσιασμός της κοινότητας, όπως είπα, ήταν μεγάλος, ώστε το πρόγραμμα των εξετάσεων των σχολείων που είχαν ορισθεί για την Κυριακή 9 Ιουνίου περιελάμβανε τον εθνικό μας ύμνο, το χορό του Ζαλόγγου, το ποίημα προς τον Πατριάρχη Γρηγόριο και πολλά άλλα! Ομολογώ ότι ετρόμαξα μπροστά σ' αυτό το Πρόγραμμα και ζήτησα από τη Δημογεροντία και την Εφορεία να γίνουν κάποιες περικοπές. Αλλά ο Κυριάκος Τσακίρης, που ήταν έφορος των σχολείων, έπεισε τους συναδέλφους του δασκάλους να μη περικόψουν τίποτε! Έτσι το πρόγραμμα εκτελέστηκε κατά γράμμα. Οι λίγοι Τούρκοι που παρακολούθησαν τη γιορτή ευτυχώς δεν κατάλαβαν τι ακριβώς άκουαν.

Εδώ να γυρίσω στις 6 του μηνός, όπου γίνεται η συζήτηση. Ήταν η ημερομηνία που έγινε η πρώτη επίθεση των τσετών στο Ναζλή που συνδέθηκε από υποχώρηση του ελληνικού στρατού και άγρια σφαγή πολλών προκρίτων εκ των χριστιανών, μεταξύ των οποίων και του αειμνήστου ιερομονάχου Μαθθία, πολύ μορφωμένου κληρικού. Η Θεία Πρόνοια με είχε φωτίσει να φύγω από το Ναζλή, αλλιώς θα ήμουν κι εγώ μεταξύ των θυμάτων!

Πριν να κλείσω αυτό το κεφάλαιο κι επειδή μίλησα για

εξετάσεις των σχολείων, να πω και τούτα τα ολίγα για την παιδεία μας. Η Κοινότητά μας ήταν βέβαια τουρκόφωνος. Είχε όμως την θέληση ν' ανακτήσει συν τω χρόνω την δια πυρός και σιδήρου από το βάρβαρο τούρκο κατακτητή απωλεσθείσα ιερά μητρική γλώσσα.

Όπως ήδη έχω πει στην αρχή είχαμε πολύ οργανωμένα σχολεία. Εδώ θέλω να ειπώ και για τα δύο τμήματα του Νηπιαγωγείου μας. Το Νηπιαγωγείο μας ήταν οργανωμένο κατά το λεγόμενο Φρομπελιανό σύστημα.¹⁵ Έμπαιναν σ' αυτό παιδιά που μόλις είχαν κλείσει τα πέντε έτη της ηλικίας τους και των δύο φύλων ανάμικτα. Είχε δύο τάξεις. Μέσα στην πρώτη κιόλας τάξη ομιλούσαν ελληνικά και στο τέλος της χρονιάς σαν καλλικέλαδα αηδόνια τραγουδούσαν διάφορα εθνικά τραγούδια και απήγγελλαν ποιήματα. Κατά τη δεύτερη Κυριακή του Ιουνίου ετελείτο πάντα στη μεγάλη αίθουσά του καέντος σχολείου πανηγυρική τελετή λήξεως των μαθημάτων.

16 Ιουνίου, Κυριακή, η επόμενη Κυριακή της σχολικής εορτής βρήκε την πόλη του Αϊδινίου παρανάλωμα του πυρός και πλημμυρισμένην από το αίμα των χριστιανών, μετά από άγρια επίθεση των Τούρκων και υποχώρηση των Ελλήνων, ενώ το Ναζλή ήδη είχε καταστραφεί.

Η Κοινότης μας αναπαυόταν ωστόσο στις φρούδες δυστυχώς ελπίδες περί προελάσεως του ελληνικού στρατού και έδιδε σχολικές εορτές με τον εθνικό ύμνο και τόσα άλλα πατριωτικά ποιήματα και τραγούδια!..

Η ΠΡΩΤΗ ΑΦΙΞΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ Α·Ι·ΔΙΝΙΟΥ ΚΑΙ ΝΑΖΛΗ

Την 22α Ιουνίου 1919, ημέρα Σάββατο, κατά το απόγευμα κι ενώ ετοιμαζόμουν για τον εσπερινό της Κυριακής παρουσιάζεται ένας αστυφύλακας και μου λέγει ότι με θέλει ο μουτασαρίφης. Με κατέλαβε φόβος μήπως με καλούσε για τις εξετάσεις του σχολείου. Αμέσως κατέβηκα στο διοικητήριο, που απείχε 10 λεπτά από την κατοικία μου, και παρουσιάστηκα. Μετά τις πολλές τυπικές φιλοφρονήσεις και του τεμενάδες⁴⁴ μου ανακοινώθηκε ότι αφίχθησαν μερικοί πρόσφυγες χριστιανοί από το Ναζλή, οι οποίοι εκρατούντο στο κρατητήριο της Αστυνομικής διευθύνσεως. Με διέταξε να τους παραλάβω και να τους διασκορπίσω στις χριστιανικές ενορίες προσθέτοντάς μου ότι επρόκειτο για την πρώτη αποστολή και θα επακολουθούσαν κι άλλες. Μου έδωσε τον κομισάρη να με συνοδεύσει στο κρατητήριο κι απ' εκεί να παραλάβω τους πρόσφυγες.

Πραγματικά κατέβηκα στο Τμήμα κι απ' εκεί στο Κρατητήριο, όπου αντίκρισα 47 γυναικόπαιδα. Μεταξύ των υπήρχαν και 7 γέροντες. Όλοι ήσαν ρακένδυτοι: γριές γυναίκες, κορίτσια, παιδιά, βρέφη θηλάζοντα στις αγκαλιές των μητέρων τους, ημίγυμνοι, πεινασμένοι. Μόλις με είδαν άρχισαν να κλαίνε και να θρηνούν. Κι εγώ μπροστά σ' αυτό το θέαμα ήταν αδύνατο να συγκρατηθώ. Προσπαθούσα να κρατώ την ψυχραιμία μου απέναντι των Τούρκων αλλά ήδη τα δάκρυα πλημμύρισαν τα μάτια μου.

Παρ' όλα αυτά προσπάθησα να τους ενθαρρύνω με λίγα λόγια κι αμέσως έφυγα για να φροντίσω τη γρήγορη τακτοποίησή τους και τη μετακίνησή τους από το σημείο αυτό που ήταν, στην καρδιά δηλαδή του τούρκικου μαχαλά. Ήμουν τυχερός γιατί έπεσα επάνω στο μouxτάρη της ενορίας των Ταξιαρχών, τον ιεροψάλτη Μελέτιο Νικολαΐδη - Φιλόσογλου και στον τότε ταμία της διοικήσεως, στην εξορία αποβιώσαντα, Ιορδάνη Ελλέζογλου. Τους παρεκάλεσα να βοηθήσουν και δέχθηκαν με προθυμία και συγκίνηση. Ανέλαβαν μάλιστα εξ ιδίων και τα έξοδα μεταφοράς. Εγώ τράβηξα για την ελληνική συνοικία για να βρω κατάλληλο σπίτι να τους φιλοξενήσει. Ως τέτοιο ευρήκα τελικά τον επάνω όροφο της μεγάλης κατοικίας των αδελφών Πουρσίνογλου, οι οποίοι με μεγάλη προθυμία το παρεχώρησαν. Το σπίτι αυτό, πολύ κοντά στο δικό μου και του Μελέτιου Νικολαΐδου, είχε τρία μεγάλα δωμάτια με ευρύχωρη ξύλινη αυλή (σοφά) με εξώστες και παράθυρα προς τον κήπο.

Μετά από μισήν ώρα ήλθαν οι δυστυχισμένοι και εγκαταστάθηκαν στα δωμάτια και την αυλή, που ήταν σκεπαστή. Όλες οι γυναίκες της γειτονιάς, έτρεξαν ποιά πρώτη να τους περιποιηθεί, να τους προσφέρει φαγητά και οπωρικά της εποχής, κλινοσκεπάσματα. Να συμπαρασταθεί....

Εν τω μεταξύ για την επόμενη Κυριακή, τακτική ημέρα της συνεδριάσεως της Δημογεροντίας, εκάλεσα σε γενική συνεδρίαση τα τρία Κοινοτικά σωματεία μας: Την Κεντρική Επιτροπή, τη Δημογεροντία και τη Φιλόπτωχο αδελφότητα προς τα οποία ανεκοίνωσα τη δήλωση του διοικητού ότι θα ερχόντουσαν και άλλοι πρόσφυγες.

Έτσι διορίσαμε εικοσαμελή Επιτροπή για την παραλαβή και την τακτοποίησή τους. Η Επιτροπή αποτελέστηκε από 5 πρόσωπα για κάθε μία από τις 4 χριστιανικές συνοικίες. Όλης της Επιτροπής προήδρευε ο αείμνηστος Κυριάκος Τσακίρογλου. Προεξέχοντα μέλη ήσαν οι: Μελέτιος Νικολαΐδης, Θρασύβουλος Ιωαννίδης, Ιορδάνης Ελλέζογλου, Ευστάθιος Τσενόγλου κι άλλοι.

Η επιτροπή κανόνισε όπως οι ερχόμενοι τοποθετούνται στην αρχή στον κοινοτικό λουτρόνα κι απ' εκεί να ορίζεται για κάθε οικογένεια η κατοικία που θα φιλοξενείτο.

Μετά από 5-6 ημέρες, από την πρώτη αποστολή, άρχισαν να καταφθάνουν πρόσφυγες από το Αϊδίνι, το Ναζλή, το Δενιζλή, το Σεράγκιοϊ, το Ακτσέ κι από τα περίχωρά των. Οι περισσότεροι προωθούνταν στο Νησί, χριστιανική κοινότητα από 100 οικογένειες επί της λίμνης του Εγυρδέρ. Στο Νησί συγκεντρώθηκαν 5.000 πρόσφυγες, ενώ στη Σπάρτη περί τους 1.800 εκ των οποίων άνδρες ήσαν μόνον οι 40. Κι αυτοί, μετά από έναν μήνα, στάλθηκαν βαθιά στην ανατολή στα μέρη της Καισάρειας.

Τους 1.800 αυτούς πρόσφυγες, κυρίως γυναικόπαιδα, διαμοιράσαμε σ' όλα τα χριστιανικά σπίτια από μία ή δύο οικογένειες σε κάθε σπίτι, τους παραχωρήσαμε ιδιαίτερα δωμάτια, στρώματα, σκεπάσματα, και ό,τι άλλο εχρειάζοντο. Στους απόρους η Κοινότητά μας, εμοίρασε και χρήματα, φορέματα, εσώρουχα κ.λ.π.

Αυτοί οι αδελφοί μας έμειναν στη Σπάρτη ακριβώς τρία χρόνια και όταν οι Έλληνες χριστιανοί εξεδιώχθησαν από την Κεμαλική κυβέρνηση, ήλθαμε όλοι μαζί στην Ελλάδα. Υπολογίζουμε ότι μέσα στα τρία αυτά χρόνια η Κοινότητά μας εξόδευσε 7.000 περίπου τούρκικες λίρες χάρτινες γι' αυτόν τον σκοπό. Οφείλω όμως να ομολογήσω ότι εδώ στην Ελλάδα όσοι ήλθαν μαζί μας εκφράζουν τη ευγνωμοσύνη τους για τη φιλοξενία που τους παρέσχε τότε η Κοινότητά μας.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΤΣΕΤΩΝ

Από την ώρα που έφτασαν στη Σπάρτη οι πρώτοι πρόσφυγες από το Αϊδίνι και το Ναζλή όλα τα πράγματα για τους χριστιανούς κατοίκους της άρχισαν να πηγαίνουν γοργά προς το χειρότερο. Με οδύνη βλέπαμε ν' απλώνεται η τρομοκρατία με την εμφάνιση των τσετών και να περιερχόμαστε στη εσχάτη ένδεια, αφού σταμάτησε εντελώς το εμπόριο με τον αποκλεισμό της Σμύρνης. Οι ταπητουργοί σταμάτησαν τις εργασίες τους και τόσοι συμπατριώτες μας που αποζούσαν από το χαλί έμεναν χωρίς έσοδα.

Έτσι άσχημα είχαν τα πράγματα όταν στις αρχές Αυγούστου 1919 εμφανίστηκε με ηγεμονική πομπή στην πόλη μας ένα ανθρωπόμορφο τέρας, ένα παιδάριο 20-21 ετών, που είχε υπό τις διαταγές του 80-100 άνδρες, τους απαίσιους σφαγείς των 28 χριστιανών του σιδηροδρομικού σταθμού 'Αππα, όπως έχω εξιστορήσει. Ομιλώ βέβαια για τον Δεδέ εφέ.

Ευτυχώς η παραμονή του στη Σπάρτη υπήρξε σύντομη.

Αφού όπως έχω ήδη πει, εγύμνωσε τα 'ταμεία της Διοικήσεως έγινε άφαντος. Ούτε που ξανακούσαμε τ' όνομά του. Ή μάλλον ακούσαμε αργότερα ότι φονεύθηκε από τον άλλο αρχιτσέτη, τον εξωτερικά πολιτισμένο και φαινομενικά φιλοχριστιανό αλλά στο βάθος εξίσου θηριώδη, Δεμιρτζή Μεχμέτ εφέ. Και υπήρχε κι ο πλέον αιμοβόρος και χριστιανομάχος, ο Γιουρούκ Αλής.

Για τρεις μήνες πολλοί συμπατριώτες μου ευρίσκοντο

στο δίλημμα, πως να φύγουν από τη Σπάρτη και να φτάσουν στη ελεύθερη Σμύρνη. Δύο δρόμοι παρέμεναν ανοικτοί, αλλά κι αυτοί με πολλά εμπόδια και κινδύνους: ο ένας δρόμος ήταν να πάνε στη Αττάλεια κι απ' εκεί δια θαλάσσης στη Σμύρνη κι ο άλλος ν' ανέβουν στο Αφιόν Καραχισάρ κι από εκεί να πάρουν το τρένο. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση πώς διανυόταν η ενδιάμεση απόσταση; Φυσικά η κανονική οδός από Κουλεϊογού - Ντινέρ ήταν αποκλεισμένη, αφού ως το Ναζλή ελεγχόταν από τον Δεμιρτζή Μεχμέτ εφέ και το Γιουρούκ Αλή.

Στο διάστημα αυτών των τριών μηνών μερικοί εκ των προσφύγων που φιλοξενούσαμε, αλλά και κάποιοι Σπαρταλήδες ριψοκινδύνευσαν κι αφού δωροδόκησαν διοικητικούς υπαλλήλους και προκρίτους, μπόρεσαν υπό την προστασία τους να καταφύγουν στην ελεύθερη Σμύρνη.

Ύστερα όμως ολοτελώς αποκλείστηκαν κι οι δύο αυτοί δρόμοι προς την ελευθερία... Έτσι για τρία σχεδόν χρόνια μείναμε στο έλεος του Θεού και στην αιχμαλωσία των αγρίων τσετών.

Την εποχή αυτή φανερώθηκαν σε πολλά μέρη της Κεμαλοκρατούμενης Τουρκίας πολλοί αντιδραστικοί κατά της οργανώσεως του και συνέβησαν πολλές σφαγές και λεηλασίες, όπως στο Ικόνιο, το Γιοσκάτ και αλλού. Ο αρχηγός των αντικεμαλικών ονομαζόταν Αζναβούρ, ο οποίος μαζί με τους οπαδούς του έφθασε και μέχρι το Γιάλοβατς.⁴⁵ Ωστόσο εκεί αναχαιτίστηκε κι αποχώρησε.

Ο Κεμάλ θέλοντας να τιμωρήσει τους υποστηρικτές του Αζναβούρ οργάνωσε τα λεγόμενα περιοδεύοντα εκδικητικά σώματα, κατά περιφέρειας. Η Σπάρτη ανήκε στη ζώνη Δενιζλή - Σπάρτη - Εγινδέρ - Ικόνιο. Την αρχηγία αυτής της ζώνης διεκδικούσαν ο Γιουρούκ Αλής, ο σφαγέας των χριστιανών του Αϊδινίου κι ο Δεμιρτζή Μεχμέτ εφές. Όλοι προσευχόμεθα να μην την αναλάβει ο αιμοβόρος Γιουρούκ, στου οποίου το άκουσμα και μόνον οι αδελφοί μας πρόσφυγες του Αϊδινίου έτρεμαν. Μας έλεγαν ότι στην πρώτη κιόλας ημέρα που θα πατούσε το πόδι του στη

Σπάρτη θα ήταν αδύνατο να μη σφάξει πολλούς προκρίτους. Επί τέλους ύστερα από φοβερές διαμάχες την αρχηγία ανέλαβε ο Δεμιρτζή Μεχμέτ εφές, στον οποίο απενεμήθη ο τίτλος: «Δενιζλή, Σπάρτα, Κόνια, μουχιτί, σεγιάχ τετίπ ορτουσού κουμαντασί Δεμιρτζή εφέ» δηλαδή: «αρχηγός του περιοδεύοντος εκδικητικού σώματος της περιφέρειας Δενιζλή, Σπάρτης, Ικονίου Δεμιρτζή εφές». Υπό τις διαταγές του είχε κιόλας 1.200 τσέτες.

Ως αρχηγός πλέον ο Δεμιρτζή, μαζί με τους 1.200 τσέτες του, εμφανίστηκε στην πόλη μας στις 24 Νοεμβρίου, ημέρα Κυριακή και κατά το απόγευμα.

Το πρωί της ημέρας εκείνης ο διοικητής της πόλεως με ειδοποίησε να πάρω μαζί μου 4-5 προκρίτους χριστιανούς και κατά τις 7 ώρες τουρκικές, δηλαδή ακριβώς μεσημέρι, να βρεθούμε στο διοικητήριο και να πάρουμε μέρος στην επιτροπή υποδοχής του αρχιτσέτη. Αμέσως ειδοποίησα τους Παναγιώτη Σεραφετίνογλου, Χαράλαμπο Παλτσόγλου, Χαράλαμπο Χρηστίδη, Ελεήμονα Δαμιανίδη, και Νικόλαο Ταρακτζόγλου και μαζί με την επιτροπή υπό την προεδρία του μουτασαρίφη Ταλαάτ Βέη πήγαμε μέχρι τον κήπο του γραμματέως του ιεροδικαστηρίου Μαχμούτ εφένδη επί της αμαξιτής οδού Σπάρτης - Εγινδέρ. Ο κήπος αυτός που απέχει μόλις 1.000 μέτρα από το τέρμα της πόλεως έμελλε να γίνει στο εξής το εντευκτήριό μας, ο τόπος των συναντήσεών μας όλων των παραγόντων της Σπάρτης, όταν επρόκειτο να υποδεχθούμε τους διάφορους αρχηγούς.

Επήγαμε λοιπόν πεζή στον κήπο και περιμέναμε. Μόνον ο διοικητής, ο συνταγματάρχης της χωροφυλακής κι ο δήμαρχος επήγαν στο Κουλεϊογού, το σταθμό του σιδηροδρόμου που απέχει περίπου 10 χιλιόμετρα. Πολύς κόσμος είχε συγκεντρωθεί και μεταξύ τους διακρίνονταν και μερικοί τολμηροί χριστιανοί. Στις 9 τουρκικές ώρες (απόγευμα) έφθασε η πολυτελής άμαξα και κατέβηκαν ο εφές, ο σύμβουλός του υποστράτηγος και φανατικός χριστιανομάχος Σεφκή Βέης κι ο μουτασαρίφης. Παραταχθήκαμε σε μια σειρά και τις συστάσεις έκαμε ο μουτασαρίφης.

Μετά από τις συστάσεις αυτές κατευθυνθήκαμε στο τηλεγραφικό γραφείο, όπου κατέλυσε ο Δεμιρτζή.

Την επομένη το πρωί παρουσιάστηκαμε πάλιν όλοι στον αρχηγό. Μας υποδέχθηκε φιλόφρονα και πήρε πρώτος το λόγο και μας ερώτησε αν είμαστε ευχαριστημένοι από τους αδελφούς μας πρόσφυγες Αϊδινίου - Ναζλή - Δεμιζλή. Μετά πήρα εγώ τον λόγο και τον ευχαρίστησα για το «ενδιαφέρον» του για τους αδελφούς μας αλλά και συμπατριώτες του. Ευχαριστήθηκε κι άρχισε να διηγείται στους Τούρκους επισήμους διάφορα επεισόδια από την καταστροφή του Ναζλή.

Ο ίδιος έλεγε ότι προστάτευσε τους χριστιανούς που εκινδύνευαν από τους ατάκτους και γι αυτό το λόγο και τους μετακίνησε στην πόλη μας και στο Νησί.

Πήρα θάρρος και θέλοντας να εκφράσω και την απόφαση της Δημογεροντίας μας παρεκάλεσα τον εφέ να μετακινήσει τουλάχιστον 1.000 - 1.500 άτομα από το ξερονήσι του Νησιού⁴⁶ γιατί οι συνθήκες εκεί ήταν άθλιες και καθημερινά απέθνησκαν 10-15 άτομα. Για να τον κολακεύσω και να επιτύχω στο αίτημά μου του είπα ότι οι συμπατριώτες του χριστιανοί πρόσφυγες τον ευχαριστούν για το ενδιαφέρον του κι εμείς οι Σπαρταλήδες θα μπορούσαμε να φιλοξενήσουμε αυτά τα 1.500 άτομα, ώστε κι αυτά να επιζήσουν κι ο πληθυσμός του Νησιού να αραιωθεί.

Το αίτημά μου ήταν πράγματι τολμηρό, αλλά δεν μπορούσα να μη λάβω υπόψη μου τις τόσες ταλαιπωρίες των αδελφών μας, τις ικεσίες τους σ' εμάς και το πατροπαράδοτο αίσθημα φιλοξενίας των συμπατριωτών μου.

Φαίνεται όμως ότι δεν είχα υπολογίσει καλά. Φαίνεται ότι είχα ξεπεράσει τα όρια της ανοχής του εφέ. Το μέχρι πριν από λίγο γαλήνιο και ήρεμο πρόσωπο του έγινε απότομα θηριώδες. Με ύφος άγριο και φωνή τραχειά μου απάντησε: «*Παπά, οι έχιδνες (ως έχιδνες εννοούσε βέβαια του Έλληνες) τους δηλητηρίασαν αυτούς. Πρόσεξε να μη δηλητηριάσουν κι εσάς και να μην υποστείτε και σεις τα ίδια από τους συμπατριώτες σας Οθωμανούς. Αφήστε τους στην τύχη τους!*».

Κάθε συζήτηση απ' εκεί και πέρα θα οδηγούσε στη καταστροφή όλων μας. Σταμάτησα. Τον ευχαρίστησα τυπικά. Μας προσέφεραν καφέ κι ελληνικά τσιγάρα (θα τα είχε προμηθευθεί βέβαια από το Ναζλή). Τον ευχαρίστησα και φύγαμε.

Η πρώτη αυτή επίσκεψη του Δεμιρτζή κράτησε μόνον τρεις ημέρες. Η αλήθεια είναι ότι στο διάστημα αυτό δεν έγινε κανένα έκτροπο από τους τσέτες. Μάλιστα δε ο κουνιάδος του ξυλοκοπήθηκε από τον ίδιο τον εφέ, επειδή καταγγέλθηκε ότι θεάθηκε στις χριστιανικές συνοικίες!

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΔΕΜΙΡΤΖΗ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Στις 3 Ιανουαρίου 1920, ημέρα Παρασκευή, ημέρα δηλαδή τυπικών επισκέψεων των ανωτέρων διοικητικών υπαλλήλων στο μουτασαρίφη, επήγαμε με τον τότε χριστιανό σύμβουλο στο Διοικητικό συμβούλιο, τον Παναγιώτη Σεραφετίνογλου, κι εμείς για αυτό το σκοπό στο «σελαμλί-κι» του διοικητή (δωμάτιο επισκέψεων). Εκεί ευρήκαμε αναστάτωση. Επερίμεναν για το απόγευμα νέα επίσκεψη του Δεμιρτζή. Δόθηκε διαταγή για την προετοιμασία της προϋπάντησης, καθοριστήκαμε 3-4 πρόκριτοι χριστιανοί εκτός των Τούρκων, να είμαστε το απόγευμα στο γνωστό τόπο των προϋπαντήσεων, τον κήπο του Μαχμούτ εφένδη. Εκεί οι αναμένοντας Τούρκοι επίσημοι μας καλοδέχθηκαν. Στρώσαμε κάτω τα μανδήλια μας να καθίσουμε, γιατί μέσα στο καταχείμωνο ήταν όλα βρεγμένα. Φυσούσε ένας παγωμένος βοριάς που μας έκανε να τουρτουρίζουμε.

Στις 9 τούρκικες ώρες ακριβώς έφτασε την πόλη η πομπή. Προηγείτο πολυτελής άμαξα με το Δεμιρτζή, το σύμβουλό του Σεφκή και το σωματοφύλακά του, ακολουθούσε άλλη με το διοικητή, το συνταγματάρχη της χωροφυλακής, το μουφτή και το δήμαρχο και από πίσω 1.000 τόσοι τσέτες, άλλοι έφιπποι, άλλοι πεζοί, όλοι πάντως πάνοπλοι. Αμέσως ξεχύθηκαν από δεξιά κι αριστερά χιλιάδες Τούρκοι ζητωκραυγάζοντες. Ο εφές κατέβηκε από την άμαξα οπλισμένος σαν αστακός και μας χαιρέτησε όλους δια χει-

ραψίας. Τις συστάσεις έκανε ο διοικητής. Μετά απ' αυτά πεζή προχωρήσαμε προς το διοικητήριο. Στη μεγάλη αίθουσα μαζεuthήκαμε 80 περίπου πρόκριτοι και επί 20 λεπτά ακούαμε τον εφέ να μας διηγείται τα του ταξιδίου του και τα του καιρού. Μετά τα αναψυκτικά απεχώρησε για το κατάλυμά του, την οικία του Ταρπάζ Ζατέ. Ο Ταρπάζ ήταν ένας αντικεμαλικός ευγενής, που είχε διατελέσει μουτασαρίφης Βουρδουρίου. Ο Κεμάλ για τις ιδέες του τον είχε παύσει και τώρα ιδιώτευε στην πατρίδα του Σπάρτη. Το σπίτι του ήταν μεγαλοπρεπές, ίδιο μέγαρο και βρισκόταν απέναντι από το διοικητήριο. Η αξία του υπολογιζόταν σε 10.000 τουλάχιστον χάρτινες λίρες Τουρκίας. Ο Δεμιρτζή ουσιαστικά το κατέσχε και για να είναι δήθεν εντάξει του προσέφερε 1.000 λίρες και το αγόρασε επ' ονόματι της γυναικός του. Μετά από λίγους μήνες μάλιστα το επισκεύασε κι εγκατέστησε εκεί την οικογένειά του!

Έτσι είχαμε κι αυτό το «*προνόμιον*» στο τέλος, να μεταφερθεί η φωλιά των τσετών από το Δενιζλή στη Σπάρτη!.

Την επομένη, Σάββατο 4 Ιανουαρίου 1920, λίγο πριν από το μεσημέρι οφείλαμε να κάνουμε την κανονική μας επίσκεψη. Έτσι εγώ και οι Χ. Χρηστίδης, Π. Σεραφετινόγλου, Κ. Τσακίρογλου, Κ. Χατζηδουρμούσογλου επήγαμε να ιδούμε τον εφέ. Παρουσιαστήκαμε στον σκοπό, ο οποίος ειδοποίησε και περάσαμε στην αυλή. Πριν να κτυπήσουμε την εξώθυρα, αυτή ανοίχτηκε και μπροστά μας παρουσιάστηκε ο ίδιος με προτεταμένο το δεξί του χέρι για χειραψία και με την προσφώνηση: «*πουγιουρσουλάρ*». Μέσα ήταν ο σύμβουλος του κι ο υπασπιστής του, οι οποίοι κρυφομιλούσαν και δεν μας έδωσαν σημασία. Ο Δεμιρτζή φιλόφρονα μας έδειξε να καθίσουμε στον καναπέ κι ο ίδιος πήρε ένα κάθισμα και πάνοπλος καθώς ήταν ήλθε και κάθισε αντικρύ μας, πολύ κοντά, σχεδόν γόνατο με γόνατο.

Αφού μας κέρασε τσιγάρο και παράγγειλε τσάι άρχισε να μας ερωτά για την Κοινότητά μας και στο τέλος μας ευ-

χαρίστησε για την καλή μας συμπεριφορά προς τους ομογενείς μας πρόσφυγες του Ναζλή και του Δενιζλή. Βέβαια δεν παράλειψε να κακίσει την στάση τους, γιατί συνεπά-
θησαν τους «κατακτητές» της ιεράς πατρίδος, στάση που τους οδήγησε στη προσφυγιά.

Συζητούσαμε περίπου δέκα λεπτά, όταν μας διέκοψε ο σύμβουλός του λέγοντας: «εξοχότατε αρχηγέ, παρακαλώ δύο λεπτά καταδεχτείτε». Σταμάτησε μ' εμάς, γύρισε και κάθισε μαζί του· άρχισαν να κρυφομιλούν. Αφού περιμέναμε λίγο από ευγένεια, σηκωθήκαμε να φύγουμε, σηκώθηκε κι αυτός κι ήλθε προς εμάς, κι ενώ του έδιδα το χέρι για αποχαιρετισμό, μου είπε, κρατώντας το συνεχώς: «έμεινα πολύ ευχαριστημένος από την προϋπάντηση και την επίσκεψη, ευχαρίστω κι ο ίδιος θα σας επισκεφτώ στη Δημογεροντία τη Δευτέρα 6 του μηνός, ημέρα του Γιλδίζ Μπαϊραμιού σας. (Οι Τούρκοι ονόμαζαν τα Φώτα «Γιλδίζ Μπαϊράμι»). Μου ζήτησε ακόμη να μεταφέρω τους χαιρετισμούς του σ' όλη την κοινότητα μας και στους συμπατριώτες του χριστιανούς πρόσφυγες. Μάλιστα μας προέτρεψε να γιορτάσουμε με όλη τη μεγαλοπρέπεια την εορτή και προσφερόταν να στείλει τσέτες για τη διατήρηση της τάξεως. Εγώ δεν παρέλειψα να τον ευχαριστήσω για την τιμή και για το γεγονός της παρουσίας του στη γιορτή και αποχωριστήκαμε.

Πράγματι εκείνο το Σαββατοκύριακο πέρασε ήρεμο κι ίσως δεν κρύβαμε και μια χαρά γιατί είχαμε την εύνοιά του αρχιτσέτη. Πάντως για τα «φιλοχριστιανικά» αισθήματά του είχαμε καλές πληροφορίες από τους πρόσφυγες. Μερικοί εξηγούσαν αυτή τη στάση του από την εκτίμησή του ότι θα νικήσουν τελικά οι Έλληνες και θα ήταν καλό να είχε τη φήμη «φιλοχριστιανού». Μπορεί να είχε ως τότε φονεύσει πολλούς Τούρκους, αλλά κανέναν χριστιανό. Αλίμονο, ο πρώτος που θα φόνευε επρόκειτο να είναι ο συμπατριώτης μας Δαμιανός Καχραμάνογλου και μάλιστα ανήμερα των Φώτων, όπως και θα διηγηθώ παρακάτω...

Η ΤΡΑΓΙΚΗ ΗΜΕΡΑ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ ΤΟΥ 1920

Κατά τα συνηθισμένα, δύο ώρες πριν τη χαραυγή, οι χριστιανοί συγκεντρώθηκαν ευλαβικά στην εκκλησία της Μητροπόλεως (Γενέθλιον της Θεοτόκου), όπου εψάλη ο όρθρος της εορτής. Μετά και τη δοξολογία, όπως άλλωστε συνηθίζαμε, σχηματίσαμε πομπή και προπορευομένων των λαβάρων όλων των εκκλησιών φθάσαμε στη γέφυρα του χειμάρου, πριν ακόμη ανατείλει ο ήλιος. Εκεί και έγινε η κατάδυση του Τιμίου Σταυρού, ενώ, όπως μας είχε υποσχεθεί ο αρχηγός πολλοί τσέτες και χωροφύλακες τηρούσαν την τάξη. Εκείνη τη χρονιά η μεγαλοπρέπεια κι η επισημότητα ήταν πρωτοφανείς! Επέπρωτο όμως η κοινότητά μας μετά από λίγες ώρες να βυθιστεί σε μέγα πένθος!

Μετά την απόλυση οι χιλιάδες των χριστιανών, βαθιά ικανοποιημένοι στο θρησκευτικό τους συναίσθημα, αποχώρησαν για τα σπίτια τους, να γιορτάσουν εκεί μέσα στην οικογενειακή θαλπωρή τη μεγάλη γιορτή, η οποία έφθανε σ' εμάς στο ίδιο ακριβώς ύψος με τη γιορτή του Πάσχα!...

Εγώ όταν τελείωσα την εκτέλεση των καθηκόντων μου κι αποχαιρέτισα τους συναδέλφους μου ιερείς, δεν εβγήκα, παρά τη συνήθειά μου, να «φωτίσω» τα σπίτια των ενοριτών, αλλά πήγα κατευθείαν στο σπίτι μου. Από κει πήγα αμέσως στη Δημογεροντία να περιμένουμε την άφιξη του αρχηγού. Σιγά σιγά είχαν έρθει κι όλοι οι δημογέροντες

και συζητούσαμε οικτίροντας την τύχη μας, που φτάσαμε στο σημείο να υποδεχόμαστε με τιμές στρατάρχη έναν λήσταρχο! Αλλά τι να κάνουμε εμείς, όταν οι αρχές της πόλεως έσκυβαν το κεφάλι, όταν η ζωή κι η περιουσία όλων ήταν στα χέρια του κι εκρεμόταν από ένα νεύμα του;

Περιμέναμε ως το μεσημέρι σχεδόν και δεν είχε φανεί. Ένας, ένας οι δημογέροντες έφυγαν για το μεσημεριανό τραπέζι κι έμεινα να περιμένω μόνος εγώ με τον κλητήρα της Δημογεροντίας. Έγινε απόγευμα, έπρεπε ν' αρχίσει ο εσπερινός κι ο αρχηγός δεν είχε φανεί! Τότε παράγγειλα στον κλητήρα να περιμένει αυτός κι αν συμβεί κάτι να ειδοποιήσει αμέσως τους πιο κοντινούς κι έφυγα για να τελέσω τον εσπερινό, ο οποίος πάντα γινόταν μεγαλοπρεπώς, επειδή υπήρχαν πολλοί Ιωάννηδες και Ιορδάνηδες. Αυτήν την ώρα όμως συνετελείτο ένα τραγικό συμβάν που θα διηγηθώ παρακάτω.

Ανήμερα των Φώτων δύο τρεις ταπητουργοί, οι Δαμιανός Καχραμάνογλου, Μηνάς Κεχαγιόγλου και μερικοί άλλοι ετοίμασαν από 2-3 πάλλιες χαλιά για να τα στείλουν μέσω Αττάλειας στη Σμύρνη. Πήραν λοιπόν την ειδική άδεια αλλά έπρεπε κάτω στο Χάνι της αγοράς να γίνει ο έλεγχος. Αυτό φυσικά το ε γνώριζαν κάποιοι φανατικοί Τούρκοι που ζητούσαν μια ευκαιρία για να εκθέσουν τους χριστιανούς στους τσέτες και τον αρχηγό τους και να προκαλέσουν σφαγές και λεηλασίες, ώστε να επωφεληθούν οι ίδιοι. Πρωτοστατούντων λοιπόν, του κεμαλικού προκρίτου Ταχήρ Πασά ζαδέ Χαφούς Βέη και του νέου ομοφρονούντος του Τουργούτ Βέη εξυφάνθηκε σκευωρία. Συντάχθηκε ένα γράμμα σ' ένα χαρτί, ένα τέταρτο της κόλλας, στην ελληνική, τουρκική και γαλλική γλώσσα με υπογραφή ένα κεφαλαίο (N). Το γράμμα αυτό έλεγε ότι οι δύο αρχηγοί Δεμιρτζή και Γιορούκ βρίσκονται σε διάσταση και αλληλομισούνται. Είναι ευκαιρία λοιπόν να προελάσει ο ελληνικός στρατός και να καταλάβει τη Σπάρτη. Οι εντόπιοι χριστιανοί ήταν έτοιμοι έχοντας περί τα 300 όπλα και 2 μυδραλλιοβόλα! Έλεγε ακόμη ότι η δύναμη των τσετών

ήταν μηδαμινή κι οι Τούρκοι της πόλης ήταν διηρεμένοι. Το γράμμα δεν είχε ούτε ημερομηνία, ούτε διεύθυνση, ούτε παραλήπτη. Χώθηκε λοιπόν κρυφά σ' ένα δέμα (πάλλια) χαλιού, που έτυχε να είναι του δυστυχούς Δαμιανού Καχραμάνογλου.

Όταν οι αστυνομικοί βρήκαν το γράμμα το έφεραν αμέσως στον αρχηγό, αφού οι μνημένοι φώναζαν να διαβαστεί γιατί θα είναι προδοτικό! Τη στιγμή εκείνη αυτός με το διοικητή κι άλλους επισήμους ξεκινούσαν για τη συνάντησή μας στη Δημογεροντία. Μόλις πήρε το γράμμα ο αρχηγός έγινε έξω φρενών κι αμέσως διάταξε γενική σφαγή!

Ευτυχώς που ο μουτασαρίφης, ο μουφτής, ο εισαγγελέας και οι άλλοι, που ήσαν φιλοχριστιανοί αλλά και κρυφαντικεμαλικοί μπήκαν στη μέση κι αποσόβησαν με παρακάλια το κακό. Έτσι διατάχθηκαν συλλήψεις των προκρίτων, έρευνες και ανακρίσεις. Ο ίδιος γύρισε στο γραφείο του, ενώ οι τσέτες και οι χωροφύλακες ξεχύθηκαν στις συνοικίες να συλλάβουν όσους έβρισκαν μπροστά τους. Εκ των πρώτων συνέλαβαν το Δαμιανό Καχραμάνογλου, που ανύποπτος βρισκόταν στο σπίτι του αδελφού του Φιλίππου Καχραμάνογλου. Συνέλαβαν και το Χαράλαμπο και όλους όσους βρήκαν τους οδήγησαν στον στρατώνα: 70 - 80 άτομα συνολικά.

Μόλις έφτασε ο Δαμιανός χωρίς καμιά ερώτηση, δέχτηκε επίθεση με ρόπαλα. Τον χτύπησαν μέχρι θανάτου στο κεφάλι! Ο δυστυχής δεν πρόλαβε να πει μια λέξη, μόνο με το χέρι του έδειξε τον ουρανό, σαν να έλεγε ότι ο Θεός γνωρίζει την αδικία! Το έγκλημα έγινε μπροστά στα μάτια του γιού του!

Την μοιραία εκείνη στιγμή εγώ έμπαινα στην εκκλησία για τον εσπερινό αγνοώντας βέβαια όλα όσα διαδραματίζονταν.

Εν τω μεταξύ πρόκριτοι και μη βλέποντας τις συλλήψεις έτρεχαν να κρυφτούν όπου μπορούσαν, ενώ πολύ πυκνό χιόνι, μεγέθους πτερύγων πουλιών, θα έλεγα, άρχισε

να πέφτει. Ο ορίζοντας έγινε κατασκότεινος κι ενώ ήθελε μια ώρα για να δύσει ο ήλιος, σκοτεινίασε παντού. Οι δρόμοι έγιναν τελείως αδιάβατοι. Έβλεπα βέβαια ότι δεν ερχόντουσαν στην εκκλησία άνθρωποι, αλλά σκέφτηκα ή ότι εμποδίζονται από τον καιρό, ή ότι προετοιμάζονται να δεχτούν τον αρχηγό...

Μ' αυτές τις σκέψεις άρχισα τον εσπερινό μαζί μ' έναν άλλο ιερέα. Στη μέση του εσπερινού βλέπω να έρχεται βιαστικά ασθμαίνοντας ο κλητήρας της Δημογεροντίας. Αντικρίζοντάς τον και πιστεύοντας ότι φέρνει την είδηση του ερχομού του αρχηγού έβγαλα τα ιερατικά και παράγγειλα στο συνάδελφό μου να τελειώσει αυτός. Ο κλητήρας όμως μπήκε στο ιερό πελιδνός και για μερικά λεπτά της ώρας δεν μπορούσε να μιλήσει... όταν συνήλθε μου είπε ότι εκτός του ότι δεν είχε έλθει ο αρχηγός, οι τσέτες κι οι χωροφύλακες, εδώ και μισή ώρα, συλλαμβάνουν όποιον βλέπουν μπροστά τους... Μπαίνουν στα σπίτια, πιάνουν τους προκρίτους. Κι εγώ ήμουν, κατά τα λεγόμενά του, μεταξύ των καταζητουμένων καθώς και ο Πρόεδρος της Δημογεροντίας Χαράλαμπος Χρηστίδης.

Δε σκέφτηκα βέβαια να κρυφτώ, αλλ' έπρεπε να μάθω και το τι συνέβαινε. Ζήτησα από τον άλλον ιερέα να συντομεύει και μετά να κρυφτεί. Το ίδιο, να κρυφτούν κάπου προσωρινά δηλαδή, και το εκκλησίασμα. Ο ίδιος βγήκα αμέσως στο δρόμο. Τράβηξα προς το σπίτι μου περπατώντας με δυσκολία μέσα στη σκοτεινιά και το χιόνι. Τα παιδιά μου με υποδέχτηκαν με την απόγνωση στα μάτια: δύο φορές ήδη είχαν περάσει οι χωροφύλακες και με ζητούσαν. Παρακαλούσαν να μείνω κοντά τους και να μη φύγω. Όμως εγώ του εξήγησα ότι η θέση μου μου επέβαλε να μάθω τι συμβαίνει και να βοηθήσω. Προσπάθησα να τα καθησυχάσω. Τους είπα να μην ανησυχούν αν θα λείψω κι όλο το βράδυ και τράβηξα αμέσως για το σπίτι του Μουχτάρη.⁴⁷

Εκεί μου είπαν ότι ήδη τον είχαν πιάσει οι αστυνομικοί. Οι δικοί του με παρακαλούσαν να μάθω τι συνέβαινε.

Προσπάθησα κι αυτούς να τους καθησυχάσω και κατευθύνθηκα πια προς το Τμήμα. Στο δρόμο ούτε ψυχή. Σκοτεινιά και παγωνιά, όμως ο ιδρώτας έτρεχε ποτάμι από το κεφάλι μου έως τα πόδια μου, λες και βρισκόμουν ξεσκουφωτός κάτω από τον ήλιο του καλοκαιριού. Κάποτε έφτασα στο Τμήμα και βλέπω στο γεφύρι επάνω μαζεμένους 70-75 χριστιανούς, άλλους να τουρτουρίζουν από το κρύο, άλλους να κλαίνε, άλλους να ρωτούν τι συμβαίνει. Όταν με είδαν να φτάνω μόνος μου χωρίς συνοδεία χωροφυλάκων, ανεθάρρησαν, με κύκλωσαν με ερωτούσαν γιατί τους έπιασαν και με παρακαλούσαν να μεσολαβήσω για την απόλυσή τους. Κάποιοι μου εξήγησαν ότι εκτός από αυτούς υπήρχαν κι άλλοι 25-30, τους οποίους ήδη είχαν ρίξει στη φυλακή.

Συγκινημένος καθώς ήμουν δεν τους απάντησα προχώρησα και κτύπησα την πόρτα του Τμήματος. Μου άνοιξαν. Μπαίνοντας είδα τον εισαγγελέα που τηλεφωνούσε στη Διεύθυνση της Αστυνομίας (όπου εκείνη τη στιγμή ευρισκόταν ο αρχηγός) και δίπλα του το συνταγματάρχη της χωροφυλακής Ταχσίν Βέη, τον κομισάρη, δύο αστυφύλακες και 5-6 τσέτες και χωροφύλακες. Τους χαιρέτισα κι εκάθισα απέναντι από τον εισαγγελέα. Εν τω μεταξύ από την άλλη άκρη του σύρματος ήρθε η απάντηση: «να σταλούν όλοι οι συλληφθέντες στον στρατώνα». Αμέσως ο εισαγγελέας έδωσε διαταγή στον κομισάρη να στείλει τους χριστιανούς στο στρατώνα, που απείχε 20 περίπου λεπτά της ώρας με τα πόδια. Οι δυστυχείς μέσα στο αφόρητο ψύχος, τρέμοντας και κλαίοντας οδηγήθηκαν στο στρατώνα για να συνενωθούν με τους 30 περίπου συλληφθέντες προηγούμενως.

Μείναμε στο τμήμα μόνον πέντε: ο εισαγγελέας, ο διοικητής της Χωροφυλακής, ο κομισάρης, ένας αστυφύλακας κι εγώ. Όλοι έδειχνάν ως τότε φιλικά αισθήματα προς εμάς. Έτσι πήρα το θάρρος να ερωτήσω τον εισαγγελέα να μου πει ποια ήταν η αιτία αυτών των συλλήψεων. Τη στιγμή όμως εκείνη ανοίγει η πόρτα και μπαίνει ο μουχτάρης

της συνοικίας μας Μελέτιος Νικολαΐδης κάτασπρος από το χιόνι που είχε συσσωρευθεί στο κεφάλι και τη ράχη του. Αφού χαιρέτισε και ζήτησε συγγνώμη κάθισε πίσω μου. Ο εισαγγελέας τότε μου είπε ότι οι συλλήψεις έγιναν εξαιτίας ενός επιλήψιμου γράμματος που βρέθηκε σε μία πάλλα χαλιών που προορίζονταν για τη Σμύρνη. Αύριο θα γινόταν η τακτική ανάκριση. Ως τότε ούτε εγώ μπορούσα να ερωτώ, ούτε αυτός να με πληροφορεί. Περιορίστηκα να ερωτήσω μόνο γιατί με ζήτησαν εμένα και μερικούς προκρίτους (όπως τον Χαράλαμπο Χρηστίδη και τον Παναγιώτη Σεραφετίνογλου) με σημειώματα ιδιαίτερα. Μου απάντησε ότι έπρεπε να μας αναγγελθεί η απόφαση του αρχηγού ότι από την επομένη και μέχρι νεωτέρας διαταγής όσοι Χριστιανοί κυκλοφορούν μετά τη δύση του ήλιου και προς της ανατολής θα τουφεκίζονται, χωρίς προειδοποίηση από τους τσέτες! Τελειώνοντας μας είπε ότι είμασαν κι οι δύο ελεύθεροι να γυρίσουμε στα σπίτια μας. Εβγήκαμε από το Τμήμα και προχωρήσαμε συζητώντας. Τότε ο Μελέτιος μου είπε ότι ο Χαράλαμπος Χρηστίδης μαζί με δύο - τρεις άλλους είχαν κρυφτεί στο σπίτι του γαμπρού του Νικόδημου Χοτζαγαβριήλογλου.

Αποφασίσαμε να τους επισκεφτούμε για να τους ενθαρρύνουμε. Η ώρα ήταν πολύ προχωρημένη. Το χιόνι εξακολουθούσε να πέφτει άφθονο και κρατώντας ο ένας τον άλλο για να μη τσακιστούμε φτάσαμε στο σπίτι από την πίσω πόρτα του.

Κτυπήσαμε την πόρτα και σε λίγο παρουσιάσθηκαν, χωρίς να την ανοίξουν, δύο γυναίκες, οι οποίες με τρεμουλιαστή φωνή, νομίζοντας ότι είμαστε τσέτες που ήρθαμε να πιάσουμε τους δικούς τους, μας είπαν ότι οι άνδρες του σπιτιού είχαν νωρίτερα συλληφθεί κι αυτές δύο μόνες γυναίκες δεν μπορούσαν, τέτοια ώρα μάλιστα, να μας ανοίξουν...

Η αγωνία τους μετατράπηκε σε έκπληξη όταν κάποτε αναγνώρισαν τις φωνές μας, άνοιξαν και μας είδαν. Πώς τέτοια ώρα, ύστερα από όσα έγιναν γυρνούσαμε ελεύθεροι

στους δρόμους; Τέλος, μας οδήγησαν στο εσωτερικό του σπιτιού, όπου είδαμε να κρύβονται ο Χ. Χρηστίδης, ο Κ. Δουρμούσογλου, ο αδελφός του Ν. Δουρμούσογλου, ο οικοδεσπότης Ν. Χοτζαγαβριήλογλου κι ένας ακόμη, του οποίου τώρα πια μου διαφεύγει το όνομα. Τα νέα ήταν κάπως καθησυχαστικά, ανεθάρρησε ο Χρηστίδης κι αποφάσισε να παρουσιασθεί αυτόκλητος την επομένη στον Αρχηγό. Αλληλοπαρηγορούμενοι συνεχίσαμε την ουζοποσία έως τα μεσάνυχτα, οπότε ο μουχτάρης κι εγώ πήραμε τον Χρηστίδη και τον πήγαμε στο σπίτι του αφήνοντας τους άλλους εκεί. Τελευταίοι συνεχίσαμε οι δύο, ώσπου αποχωριστήκαμε για τα σπίτια μας με την ευχή να πάνε όλα καλά την επομένη. Στο δρόμο ούτε ψυχή ζώσα δεν υπήρχε, ούτε κανένα φως φαινόταν στα παράθυρα, ούτε φωνή ακουόταν καμιά... σκοτάδι, χιόνι, ζόφος και τρόμος.

Την επομένη, εβδόμη του μηνός Ιανουαρίου 1920, ημέρα Τρίτη και εορτή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου πρωί με την ανατολή του ήλιου επήγα στην εκκλησία να λειτουργήσω. Παρευρίσκονταν, λίγοι κι αυτοί, γέροντες και γυναίκες, ενώ άλλα χρόνια ο κόσμος πλημμύριζε τον τόπο. Κοινοποίησα τη διαταγή του αρχηγού για την κυκλοφορία των χριστιανών και φρόντισα να γίνει το ίδιο κι από τους δύο άλλους ενοριακούς ναούς.

Μετά την απόλυση ήλθαν στο σπίτι μου ο Φίλιππος Καχραμάνογλου και ο Κ. Χατζηδουρμούσογλου, μέλη της τότε Δημογεροντίας, και με παρεκάλεσαν να πάω στο μουτασαρίφη και το μουφτή και να τους παρακαλέσω να μεσολαβήσουν στον αρχηγό για την αποφυλάκιση των συλληφθέντων. Ο ένας εξ αυτών, ο Χατζηδουρμούσογλου, γνώριζε τα των νυκτερινών μου επισκέψεων. Τους είπα ότι καλό θα ήταν να περιμένουμε το Χαράλαμπρο Χρηστίδη, ο οποίος θα πήγαινε να δει τον αρχηγό.

Πράγματι μετά από μισή ώρα ο Χρηστίδης επέστρεψε από το στρατώνι και μας είπε ότι ο διωγμός και οι συλλήψεις εκφυλίστηκαν. Ο ίδιος παρουσιάστηκε στον αρχηγό, που όταν έμαθε την ταυτότητά του τον εκτύπησε ελαφρά

στον ώμο λέγοντάς του ότι δεν είναι άνθρωπος βάρβαρος για να τιμωρήσει και να σκοτώσει ανεξετάστως καλούς ανθρώπους. Αφού μάλιστα είχε και καλές συστάσεις από τους συμπατριώτες του οθωμανούς θα φρόντιζε, μετά από πρόχειρη εξέταση ν' αφήσει τους συλληφθέντες. Όσο για τον ίδιο ήταν ελεύθερος να επιστρέψει στην οικογένειά του.

Έτσι έγινε. Σε λίγες ώρες οι συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι, εκτός 9 - 10 οι οποίοι κρατήθηκαν ακόμη 4 - 5 ημέρες για αυστηρότερη εξέταση. Μεταξύ αυτών ήταν κι ο γραμματέας της Δημογεροντίας Σταύρος Κιοσόγλου..

Εκείνη την ημέρα κατεζητείτο ο Ναθαναήλ Κεχαγιόγλου, που βρέθηκε στο τέλος κρυμμένος στο σπίτι του Ν. Θεμελίδη μαζί με το γιο του οικοδεσπότη. Αυτούς οι τσέτες αφού τους έδειραν αμείλικτα τους παρουσίασαν στον αρχηγό, ο οποίος διέταξε να τους ξυλοκοπήσουν, εκ νέου, αγρίως και μετά να τους φυλακίσουν.

Ημέρα πλήρους συγχύσεως. Αφήνονται ελεύθεροι οι περισσότεροι των συλληφθέντων αλλά και διαδίδεται ότι ο αρχηγός έχει σκοτώσει το Δαμιανό Καχραμάνογλου. Συλλαμβάνονται και ξυλοκοπούνται συμπατριώτες μας, ισχύει η απαγόρευση κυκλοφορίας. Με κατήφεια και θλίψη και αγωνία κλειστήκαμε όλοι στα σπίτια μας νωρίτερα ακόμη κι από τη δύση του ήλιου...

Την επομένη, ημέρα Τετάρτη, επερίμενα την ανατολή του ήλιου για να βγω από το σπίτι και να πάω στην εκκλησία να λειτουργήσω. Μόλις έφτασα στην καμπή του δρόμου με αντικρίζει ένας τσέτης με εφ' όπλου λόγχη και μου λέγει: «γιασάκ! κερού εβιγγέ σίντι βουρούρουμ σενί!» (δηλαδή: απαγορεύεται πίσω στο σπίτι σου για να μη σε σκοτώσω). Δεν του είπα τίποτε και γύρισα πίσω. Νόμιζα ότι ήταν νωρίς ακόμα και δεν επιτρεπόταν η κίνηση. Περίμενα στην αυλή του σπιτιού μου να περάσουν 10 - 15 λεπτά για να βγω έξω. Όμως μετά από λίγα λεπτά είδα ότι ήλθαν περί τους 25 στρατιώτες και τσέτες κάτω στο δρόμο της αγοράς.

Αυτοί χωρίστηκαν σε δυάδες κι έπιασαν τις γωνίες και πλατείες.

Τότε αντιλήφθηκα ότι πιθανώς θα γίνει έρευνα στα σπίτια για επιλήψιμα έγγραφα και εθνικά βιβλία και όπλα. Έτρεξα αμέσως επάνω τα παιδιά κοιμόντουσαν. Γρήγορα μάζεψα όσα βιβλία κι έγγραφα είχα, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν επιλήψιμα, καθώς και εικόνες ελλήνων ηρώων, τις οποίες αναρτούσαμε ως πίνακες στα σπίτια μας. Τελευταίως μετά τις αντίξοες περιστάσεις τις είχαμε βγάλει από τις κορνίζες τους και τις είχαμε κρύψει στα σεντούκια και τις βιβλιοθήκες. Όλα αυτά μαζί κι ένα περίστροφο τύπου «μπράουνικ», το οποίο είχα, τα μάζεψα εν ριπή οφθαλμού και τα έριξα στο βόθρο.

Ο ίδιος ήρθα και κάθισα στο παράθυρο για να παρατηρώ το δρόμο, ο οποίος ήταν στρωμένος με χιόνι. Δεν είχαν περάσει είκοσι λεπτά και παρουσιάζεται ένας αστυφύλακας, ο οποίος μου είπε να τον ακολουθήσω στο τμήμα! Ταράχτηκα πολύ, ζαλίστηκα όταν τον είδα να με προσκαλεί με τρόπο ιταμό, αντί να παρουσιαστεί με τον προσήκοντα σεβασμό στον αρχιερατικό επίτροπο. Ήμουν έτοιμος χαιρέτισα τα παιδιά μου και κατέβηκα στο δρόμο. Παντού ήταν τοποθετημένοι τσέτες και στρατιώτες.

Όταν έφτασα στο τμήμα βλέπω τους μουχτάρηδες και μερικούς προκρίτους. Νόμισα ότι είμασταν για φυλακή ή απέλαση. Εμπήκα μέσα όπου ευρίσκοντο ο κομισάρης, πολλοί αστυφύλακες, χωροφύλακες και τσέτες. Μετά από λίγο έγιναν 6 επιτροπές. Σε κάθε μια υπήρχαν 2 χριστιανοί εξ εκείνων που είχαν προσκληθεί, 2 τσέτες, 1 στρατιώτης, 1 χωροφύλακας, 1 αστυφύλακας, συνολικά 7 πρόσωπα.

Σκοπός των επιτροπών ήταν να ερευνήσουν όλα τα χριστιανικά σπίτια, τις εκκλησίες και τα σχολεία. Να μην αφήσουν τίποτε που να μη ψάξουν για ν' ανακαλύψουν τα δήθεν από τους Έλληνες αποσταλέντα όπλα και μυδραλλιοβόλα και πολεμοφόδια. Εμένα ως αρχιερατικό επίτροπο με τοποθέτησαν στην επιτροπή, η οποία προοριζόταν να ερευνήσει τα κοινοτικά ιδρύματα (το μητροπολιτικό

ναό, το κοινοτικό καφενείο, τον κοινοτικό λουτρόνα, τα γραφεία της Μητροπόλεως) και ορισμένα σπίτια. Αφού ερευνήσαμε 7 - 8 σπίτια και τα κοινοτικά ιδρύματα φθάσαμε στο κοινοτικό καφενείο, όπου ο επικεφαλής της επιτροπής, ένας λιγνός, μαύρος, ψηλόσωμος τσέτης, ονόματι Μουσταφάς, άγριος την όψη μου λέγει: «Παπάς, γκελ οτούρ ισκεμνιγιέ» (δηλαδή: παπά, έλα κάθισε σ' αυτήν την καρέκλα). Η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ήταν, θα έλεγα, χυδαία και κατάλαβα ότι θα μου έλεγε ανεπιθύμητα πράγματα. Πήρα την καρέκλα και κάθισα. Δίπλα μου ήταν οι δύο μουχτάρηδες, ο Φίλιππος ουζάς κι ο Γεώργιος Αλαγιαλόγλους. Αυτούς τους δύο τους απέπεμψε και ήρθε και στάθηκε όρθιος εμπρός μου κρατώντας στο ένα χέρι πελώρια αμφίστομο μάχαιρα με την οποία έκοβε τα κλαδιά και κατεσκεύαζε ρόπαλο πελωρίων διαστάσεων που είχε κόψει προηγουμένως όταν ερευνούσαμε τον κοινοτικό λουτρόνα. Μου λέγει: «βλέπεις αυτό το ρόπαλο; όταν θ' ανακαλύψουμε τα αποσταλέντα όπλα και τηλεβόλα θα σε τσακίσω στο ξύλο, θα σου σπάσω το κεφάλι κι ύστερα, όπως σκοτώσαμε τον κιαφίρη τον παπά του Ναζλή κόβοντάς του τη μύτη και τ' αυτιά και βγάζοντάς του τα μάτια έτσι και χειρότερα θα κάνω εσένα».

Και συνέχισε διαφορετικά: «Όμως θα γλιτώσεις απ' όλα αυτά τα μαρτύρια, εάν μας υποδείξεις το μέρος που τα έχετε κρυμμένα. Θα γίνεις έτσι πολύ αρεστός στον εφέ μας και θα μας απαλλάξεις από τον κόπο, γιατί σίγουρα εμείς θα τα βρούμε τα όπλα». Όταν άκουσα αυτά τα λόγια τaráχτηκα πολύ, αλλά αποτίναξα και κάθε παθητική στάση, λες και μια αόρατη δύναμη με εμψύχωσε. Έβλεπα τώρα τον τσέτη σαν ένα ασήμαντο ανθρωπάριο. Τινάχτηκα όρθιος και του λέγω: «μάσα τα λόγια σου και σκέψου καλά μήπως χαντακώνεις μ' αυτά τον εαυτό σου, γιατί αποκαλύπτεις τα κακουργήματα αγρίων (γνώριζα ότι ο ιερομόναχος Ματθίας, εφημέριος του Ναζλή, πεπαιδευμένος κληρικός είχε κατακρεουργηθεί)». Και συνέχισα: «σκέψου ότι βρίσκεσαι ενώπιον αντιπροσώπου μιας κοινότητας νομοταγούς, που ζει αρμονικά με τους Τουρ-

κους· εάν αναφέρω αυτά που μου λέγεις στον αρχηγό, μη νομίσεις ότι θα σ' αφήσει ατιμώρητο...». Έτσι του γύρισα την πλάτη μου, αυτός δε γρυλίζοντας έφυγε από κοντά μου.

Μετά την έρευνα του κοινοτικού καφενείου πήγαμε στο σπίτι του Ευσταθίου Σεραφετίνογλου που ήταν πίσω. Εκεί έφτασε με τρεις τζανταρμάδες ο διοικητής της χωροφυλακής Ταχσίν Βέης, ένας καλοκάγαθος Τούρκος. Με επλησίασε και με ρώτησε πώς πάει η έρευνα κι αν οι τσέτες παραβιάζουν σεντούκια και χρηματοκιβώτια (να σημειωθεί ότι οι ντόπιοι Τούρκοι δεν έβλεπαν με καλό μάτι αυτή την έρευνα, αλλά φοβούμενοι τον αρχηγό δεν εναντιώνονταν). Του ανέφερα για τη συμπεριφορά του Μουσταφά και ζήτησα να με βάλει σε άλλη επιτροπή για να προλάβει νέες διενέξεις. Με παρακάλεσε να κάνω υπομονή ως την επομένη, οπότε και θα με άλλαζε. Τήρησε το λόγο του.

Πριν να φύγει ο Ταχσίν Βέης συζήτησε για λίγο με τον Μουσταφά, ο οποίος από εκεί και ύστερα προσπαθούσε με κάθε τρόπο, να κερδίσει την εύνοιά μου.

Με τη νύχτα γυρίσαμε στο τμήμα και δώσαμε την έκθεσή μας. Το προϊόν της έρευνας 4 τμημάτων ήταν μόνον 2-3 περίστροφα και μια παλιά σπάθη, από τις λεγόμενες «Χατζηχασάν».

Την επομένη, 9 του Ιανουαρίου, ημέρα Πέμπτη, εξακολούθησε η έρευνα όχι όμως αυστηρή, όπως κατά τις προηγούμενες ημέρες, γιατί και το χιόνι έφτανε ως τα γόνατα κι έκανε τρομερό κρύο, ώστε τα μέλη των επιτροπών προτιμούσαν σε κάθε σπίτι που έμπαιναν να κάθονται μπροστά στο τζάκι και τη θερμάστρα και να πίνουν κι από ένα ποτηράκι ούζο.

Την Παρασκευή, 10 Ιανουαρίου, άρχισαν να λιώνουν τα χιόνια και οι δρόμοι πλημμύρισαν από τα νερά. Θα ήταν εννιά η ώρα το πρωί, όταν ενώ καθόμουν συλλογισμένος και σκεφτόμουν τι άραγε μας περιμένει ακόμη, παρουσιάζεται ένας τσέτης κι ένας αστυφύλακας και μου λένουν άγρια ότι η διαταγή του εφέ είναι να μαζέψω, εντός δύο ωρών, όλους τους ιερείς, τους δημογέροντες και τους μου-

χτάρηδες και να πάμε στο στρατώνα όπου θα μας περιμένει. Και συμπλήρωσαν τη διαταγή με την απειλή: «κοίταξε μη τυχόν και παρακούσεις τη διαταγή γιατί αλίμονό σου!». Μα ήταν δυνατόν να παρακούσω τις εντολές του εφέ που εξουσίαζε όλη την περιοχή από Ναζλή έως Ικόνιο, που τον έτρεμαν όλες οι αρχές, όλοι οι διοικητές; Με κυρίευσαν μαύρες σκέψεις. Όλοι μαζί είμαστε είκοσι ένα άτομα. Θα μας απαγχονίζε, άραγε;

Μ' όλη την απελπισία μου έκαμα τον σταυρό μου και αφού ύψωσα τα μάτια προς τον ουρανό προσευχήθηκα με δάκρυα: — Θεέ μου, λυπήσου τα τόσα γυναικόπαιδα, τα αθώα τέκνα σου· σώσε μας από τα νύχια του θηρίου αυτού!

Μόλις έφυγαν οι απεσταλμένοι του εφέ προσκάλεσα τον κλητήρα της Δημογεροντίας και του παρήγγειλα να ειδοποιήσει όλους τους ιερείς, δημογέροντες και μουχτάρηδες να μαζευτούν, μέσα σε δύο ώρες, στο στρατώνα ή στο σπίτι μου για να πάμε εν σώματι και «ως πρόβατα επί σφαγὴν» στον εφέ. Έτσι κι έγινε· άλλοι ήρθαν στο σπίτι μου, άλλοι πήγαν κατευθείαν στο στρατώνα όπου και τελικά το μεσημέρι συγκεντρωθήκαμε είκοσιένα άτομα, όσα κι έπρεπε. Ιδού τα όνοματά των προκρίτων και η ιδιότητά τους. Δεν ενθυμούμε τώρα πια μόνο τα ονόματα τεσσάρων συμπατριωτών μας εκ των 21:

Ιωακείμ Πεσμαζόγλου, εγώ, ως αρχιερατικός επίτροπος.
Νικόλαος Παπανδρέου, ιερέυς.

Νικόλαος Παντελίδης, ιερέυς.

Ευστάθιος Μηναΐδης, ιερέυς.

Χαράλαμπος Χρηστίδης, δικηγόρος, πρόεδρος Δημογεροντίας.

Κυριακός Τσακίρογλου, δημογέροντας.

Νικόλαος Ταρακτζόγλου, ιατρός, δημογέροντας.

Ιορδάνης Ελλέζογλου, δημογέροντας.

Νικόλαος Διαμαντόγλου, δημογέροντας.

Χαράλαμπος Παλτζόγλου, δημογέροντας.

Δαμιανός Στύλογλου, δημογέροντας.

Δαμιανός Μωραλόγλου, μουχτάρης των Εισοδίων.

Βασίλειος Ελλέζογλου, μουχτάρης των Εισοδίων.
Ιορδάνης Κουγκόγλου, μουχτάρης της Μητροπόλεως.
Γεώργιος Αλαγιαλόγλου, μουχτάρης της Μητροπόλεως.
Μελέτιος Φιλόσογλου, μουχτάρης των Ταξιαρχών.
Χατζηστράτης Πορόγλου, μουχτάρης του Εμρίου.

Την ώρα που φτάσαμε στο στρατώνα ο εφές βρισκόταν στο τζαμί για τη μεσημβρινή προσευχή της Παρασκευής, που είναι η ιεροτέρα όλων των προσευχών, εκτός των 30 προσευχών του Ραμαζανιού, της νηστείας δηλαδή των Μουσουλμάνων. Ωστόσο τελειώσει το ναμάζι του (προσευχή) ο εφές μπήκαμε στο γραφείο του συμπολίτη μας Χαφούζ βέη, αυτού του χριστιανομάχου, από τον οποίο στην απόγνωσή μας γυρεύαμε συνδρομή, αν και γνωρίζαμε ότι αυτός ο ίδιος ήταν ο υπαίτιος, αφού ετύχαινε να είναι και πρόεδρος του «*Κομιτάτου Ενώσεως και Προόδου*». Αλλά κι αυτός βρισκόταν στο τζουμαγί Ναμαζί (προσευχή της Παρασκευής). Όταν ήρθε μας καλημέρισε και συμπεριφερόμενος ως να μην ε γνώριζε τίποτε μας ρώτησε γιατί μαζευτήκαμε. Του εξηγήσαμε το λόγο και τον παρακαλέσαμε να μας θέσει, ως συμπολίτες του, υπό την προστασία του. Αυτός όμως, μας άφησε, χωρίς απάντηση, και κατέβηκε στο γραφείο του εφέ. Γύρισε σε λίγο και μας είπε ότι μας περιμένει ο εφές. Κατεβήκαμε γεμάτοι αγωνία. Μπροστά από το γραφείο του αντικρίσαμε καμιά δεκαπενταριά τσέτες που φυλούσαν σκοπιά με εφόπλου λόγχη. Ένας άγριος σκοπός μας άνοιξε την πόρτα. Μόλις μπήκαμε είδαμε παρακαθήμενους με τον εφέ τον πρόεδρο του Κακουργοδικείου και τον αρχιγραμματέα της Διοικήσεως, τον Νουρή Εφένδη. Μόλις τους αντικρίσαμε αναθαρρήσαμε λίγο γιατί ήταν χριστιανόφιλοι. Ο εφές διάταξε να καθίσουμε. Εγώ κάθισα δίπλα του κι οι άλλοι πιο εκεί. Μας ερώτησε αν θα πάρουμε τσάι. Αρνήθηκα για λογαριασμό όλων ευγενικά, αλλά αυτός επανήλθε λέγοντας: «ο καιρός είναι πολύ ψυχρός χρειάζεται από ένα τσάι» κι ολοκλήρωσε παραγγέλλοντας τσάι για όλους.

Μετά το τσάι συνήλθαμε λίγο από την ταραχή κι ο ε-

φές άρχισε να μας μιλάει. Φαινόταν ότι τα πράγματα δεν ήταν και πολύ άσχημα. Μας προσεφώνησε κυρίους (εφενδελέρ) και είπε: «Από την έρευνα δεν ήρθε τίποτε σε φως· συμπεραίνεται λοιπόν ή ότι έχετε μυστικές κρύπτες, που ελάχιστοι από σας γνωρίζουν, ή ότι ο Δαμιανός Καχραμάνογλου ανέλαβε να ειδοποιήσει τον εν Σμύρνη αρχηγό του ελληνικού στρατού για να σας εφοδιάσει με τ' απαιτούμενα πολεμοφόδια εναντίον της οργανώσεώς μου». Και αφήνοντας σ' ένα τραπεζάκι το κομμάτι του χαρτιού που υποτίθεται ότι είχε γράψει ο ατυχής Δαμιανός συμπλήρωσε: «αυτό θα το μάθετε απ' το χαρτί τούτο».⁴⁸

Πρώτος σηκώθηκα εγώ για να δω το χαρτί αυτό. Ήταν φανερό ότι επρόκειτο για πλεκτάνη. Όμως ο εφές, ενώ το εκοιτούσα, είπε ότι είναι βέβαιο πως ο γραφικός χαρακτήρας είναι του Δαμιανού Καχραμάνογλου και για ν' απαλλαγούμε από την ευθύνη θα έπρεπε να το αναγνωρίσουμε αυτό όλοι.

Παίρνοντας ύφος τολμηρό αλλά μετερχόμενος και δόση κολακείας του είπα:

— Εφέ, σε γνωρίζουμε για καλόκαρδο κι ευθύδικο άνθρωπο! Πριν να τιμωρήσετε έναν οικογενειάρχη (ωσάν να αγνοούσαμε ότι είχε ήδη θανατωθεί), θέλετε να βεβαιωθείτε κι από εμάς, αν τα γράμματα είναι δικά του και μάλιστα όταν κάθε λέξη είναι γραμμένη στα τουρκικά, τα ελληνικά και τα γαλλικά. Εγώ ενώπιον του Θεού δεν μπορώ ν' αναλάβω την ευθύνη και να σας βεβαιώσω ότι το σημείωμα αυτό γράφτηκε από το Δαμιανό Καχραμάνογλου. Αν κάποιος άλλος μπορεί να βεβαιώσει ή όχι ας το κάνει.

Τότε διέταξε να δουν το σημείωμα οι άλλοι. Αμέσως σηκώθηκαν πέντε - έξι εξ αυτών: ο Χρηστίδης, ο Ελλέζογλου, ο ιατρός Ταρακτζόγλου και δυό τρεις ακόμη και περιεργάζοντο το σημείωμα.

Ξαφνικά βλέπομε έκπληκτοι όλοι τον γιατρό Νικόλαο Ταρακτζόγλου ν' αποτείνεται με τόλμη και παρρησία στον εφέ και να λέγει:

— Συγχωρήστε με για την πρωτοβουλία μου να μιλώ

μεταξύ τόσων άλλων που είδαν το σημείωμα. Αυτό το γράμμα δεν είναι γραμμένο ούτε από το Δαμιανό Καχραμάνογλου, ούτε από κανέναν άλλο χριστιανό της κοινότητάς μας!

Και με το ίδιο θάρρος συνέχισε:

— Επιτρέψτε μου τώρα να σας εξηγήσω και το γιατί το πιστεύω. Είμαι γιατρός πολλά χρόνια. Χρημάτισα και δημαρχιακός και στρατιωτικός γιατρός στις τάξεις του τουρκικού στρατού. Είμαι και γνώστης της γαλλικής γλώσσας. Μπορώ λοιπόν να πω ότι ο χαρακτήρας του F του σημειώματος, είναι τόσο δύσκολος ν' αποδοθεί και μάλιστα με καλαισθησία κι αρμονία, ώστε είναι φανερό ότι αυτός που έγραψε το σημείωμα θα πρέπει να ξέρει γαλλικά ακόμη κι από εμένα καλύτερα. Επομένως ο Δαμιανός, ως μη γνωρίζων τη γλώσσα, είναι απολύτως αδύνατο να έχει γράψει αυτό το γράμμα...

Και λέγοντας αυτά τα τελευταία λόγια πέταξε το σημείωμα στο τραπέζι μπροστά στον εφέ!...

Κεραυνός έπεσε επάνω μας! Ο ίδιος ο εφές έμεινε προς στιγμήν άναυδος. Θα μπορούσε ν' αντιδράσει αποφασίζοντας την καταδίκη μας, θα μπορούσε επί τόπου να εκτελέσει τον γιατρό. Είχε αυτή την εξουσία. Όμως κατακόκκινος από θυμό στράφηκε και μας είπε τούτα τα λόγια:

— Φύγετε από μπροστά μου όλοι. Πηγαίνετε στον Πρόεδρο να ομολογήσετε, ει δε μη... Και σταμάτησε εκεί. (Ύστερα από μέρες μάθαμε ότι απευθυνόμενος στους παρακαθημένους του επισήμως εκφράστηκε κολακευτικά για την τόλμη και την παρρησία μας, που δεν είχε συναντήσει αλλού και ότι αυτό το θάρρος της στάσης μας απεδείκνυε την αθωότητά μας. Έτσι ζήτησε να γίνει μόνο μια τυπική ανάκριση και ν' απολυθούμε τονίζοντας ότι ο ίδιος σέβεται τους τολμηρούς ανθρώπους).

Έρχεται λοιπόν επάνω ο Πρόεδρος του Κακουργοδικείου κι αφού επί μισή ώρα μας εξέτασε για το πολυθρύλητο σημείωμα μας λέγει:

— Σας απολύω, υπ' ευθύνη μου! Πηγαίνετε στα σπίτια

σας κι εγώ θα προσπαθήσω να πείσω τον εφέ ότι είστε αθώοι της προσαπτομένης κατηγορίας.

Ο ήλιος μόλις είχε δύσει, όταν κατεβήκαμε. Ο σκοπός όμως, δεν μας άφηνε να βγούμε. Θέλησα να πλησιάσω την πόρτα του δωματίου του εφέ και να ζητήσω την άδεια να φύγουμε. Ο άλλος όμως τσέτης σκοπός που φύλαγε την πόρτα αγριότερος του πρώτου δε μου επέτρεπε να μπω. Μου έλεγε ότι μέσα ήταν μια επιτροπή μουσουλμάνων από την υποδιοίκηση του Ουλούμπορλου, μ' επικεφαλής τον ίδιο τον υποδιοικητή. Η επιτροπή αυτή είχε έρθει για να υποβάλει τα σέβη της και να δηλώσει την υποταγή της κωμοπόλεως και των πέριξ στην οργάνωσή του.

Ευτυχώς όμως, άκουσε από μέσα τη στιχομυθία με το σκοπό και που χτύπησε το κουδούνι για να μάθει τι τρέχει. Μαζί με το σκοπό, μόλις άνοιξε η πόρτα, μπήκα κι εγώ μέσα και τον παρακάλεσα να διατάξει το σκοπό της εξώθυρας να μας αφήσει να βγούμε, αφού ο πρόεδρος του Κακουργοδικείου μας είχε κρίνει ελεύθερους.

Γεμάτος οργή τότε απευθύνθηκε σ' εμένα και μου λέγει:

— Μπορεί ο πρόεδρος να σας άφησε ελεύθερους, αλλά να ξέρετε, αν δεν ομολογήσετε αυτό που απαιτώ, θα αντικρίσετε πάλι την οργή μου! Και μ' αυτά τα λόγια έδωσε επιτέλους την εντολή να περάσουμε έξω. Ήθελε να δείξει έτσι τη δύναμή του και στην επιτροπή που έντρομη τον παρακολουθούσε γονατιστή.

Η ημέρα πια είχε φύγει. Σκοτείνιαζε. Η εσπερινή ψύχρα μας περόνιαζε, 10 - 12 βαθμοί κάτω από το μηδέν! Είχαμε φτάσει μεσημέρι. Είχαν περάσει ήδη 5 - 6 ώρες και φανταζόμασταν την αγωνία των οικογενειών μας, ολόκληρης της κοινότητάς μας, που είχε εναποθέσει πια μόνο στο Θεό στη σωτηρία μας...

Είχαν συμπληρωθεί πέντε ημέρες γεμάτες από δραματικά γεγονότα για την Κοινότητά μας. Τελικά είχαμε γλιτώσει από την πλεκτάνη της σκευωρίας όλοι πλην του ατυχούς Δαμιανού Καχραμάνογλου. Έτσι το Σάββατο 11 Ια-

νουαρίου εξυπνήσαμε πιο ήρεμοι. Κι η ηρεμία έγινε χαρά όταν πληροφορηθήκαμε ότι ο εφές με τους υπερχιλίους οπαδούς του είχε αναχωρήσει για το μέτωπο στο Ναζλ.

ΔΙΑΜΑΧΗ ΔΕΜΙΡΤΖΗ - ΚΙΕΛ ΜΑΧΜΟΥΤ

Όμως τα γεγονότα αυτά φαίνεται ότι ενόχλησαν και πολλούς συμπατριώτες μας Τούρκους, που εφοβούντο μήπως έρθει κάποτε κι η δική τους σειρά. Οι Τούρκοι εκείνη την εποχή στη Σπάρτη ήταν διηρημένοι σε κεμαλικούς κι αντικεμαλικούς, εις ευνοούντες τους τσέτες και εις μη ευνοούντες. Μεταξύ αυτών που ανήκαν στη δεύτερη κατηγορία ήταν πολλοί εκ των κορυφαίων παραγόντων: ο μουφτής Σακίρ εφέντης, ο δικηγόρος και δήμαρχος Ναδίρ εφέντης, ο πρόεδρος του Κακουργοδικείου, ο Ετέμ εφέντης, μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου, ο συνταγματάρχης της χωροφυλακής και πολλοί εμπορευόμενοι μ' επικεφαλής το διοικητή της πόλεως. Αυτοί συνήρχοντο σε μυστικές συνεδριάσεις. Σε μια από αυτές με προσκάλεσαν κι εμένα μαζί με τον Χαράλαμπο Πατζόγλου, που ήταν δημοτικός σύμβουλος. Αποφασίστηκε λοιπόν ν' αντιδράσουμε ενόπλως και να μην αφήσουν τον εφέ Δεμιρτζή και τους τσέτες του να μπουν στη Σπάρτη. Για το σκοπό αυτό έπρεπε να οργανωθεί σώμα από πεντακόσιους τουλάχιστον άντρες, καλά εξοπλισμένους, υπό την αρχηγία του Μαχμούτ εφέ, ενός ανδρείου και φιλοχριστιανού συμπατριώτη μας, κοινώς λεγομένου «Κιέλ» Μαχμούτ (κασιδομαχμούτης). Η όλη οργάνωση ανετέθη στο δήμαρχο Ναδίρ εφέντη, ο οποίος σε συνεννόηση με τον Κιέλ Μαχμούτ ετοιμάστηκε να οργανώσει το σώμα από έμπιστους Σπαρταλή-

δες και Αγρασλήδες. Οι Αγρασλήδες ήταν πολύ γνωστοί για την ανδρεία τους και την αυτοθυσία τους. Το Αγράς είναι ένα χωριό που απέχει περίπου 20 χιλιόμετρα από τη Σπάρτη και παράγει καπνά. Οι κάτοικοί του —1.500 περίπου— ασχολούνταν κυρίως με την προώθηση του προϊόντος των, που ήταν απαγορευμένο. Χρειαζόταν τόλμη και θάρρος.

Όντως μέσα σε 20 ημέρες οργανώθηκε αυτό το σώμα υπό την αρχηγία του Κιέλ Μαχμούτ. Έπρεπε, όμως, κάπως να δικαιολογηθούν τα πράγματα προς τον Δεμιρτζή. Έτσι, σκέφτηκαν να παρουσιάσουν την οργάνωση του σώματος ως συνεισφορά των Σπαρταλήδων στην προσπάθεια για απόκρουση τυχόν επιθέσεως του αντικεμαλικού κirkασίου Αζναβούρ, ο οποίος δρούσε στο νομό Ικονίου και μάλιστα είχε προχωρήσει μέχρι του Γιάλοβατς (υποδιοίκηση της Σπάρτης).

Τηλεγράφησαν λοιπόν στο Δεμιρτζή που βρισκόταν στο Δενιζλή ότι η Σπάρτη διαθέτει ένοπλο σώμα 500 αντρών που το θέτει αμέσως... υπό τας διαταγές του. Στέλνει μάλιστα για επικύρωση στο Δενιζλή τον Κιέλ Μαχμούτ με 50 άνδρες για να υποβάλει τα σέβη του. Ο Δεμιρτζή εφές δύσπιστος, μόλις έλαβε το μήνυμα αυτό έστειλε αμέσως και μυστικά στη Σπάρτη, για να μάθει την αλήθεια, έναν δικό του άνθρωπο. Αυτός βέβαια ερώτησε τους Αλή Δεδέ, πρώην δήμαρχο της Σπάρτης και Χαφούζ Βέη, τον άσπονδο χριστιανομάχο συμπατριώτη μας, που ήταν και πρόεδρος της Μουταφάι Μιλλιγιέ (εθνικής αμύνης), φανατικούς κεμαλικούς και τους δύο, που ενεργούσαν ως κατάσκοποι και μυστικοσύμβουλοι του Δεμιρτζή.

Ωστόσο οι δύο αυτοί παρότι ε γνώριζαν τις προθέσεις της κινήσεως δεν ετόλμησαν να προδώσουν το μυστικό φοβούμενοι ίσως και την εκδίκηση των λοιπών Τούρκων προκρίτων. Αργότερα, όμως, όπως θ' αφηγηθώ μετά, ε πρόδωσαν.

Εν τω μεταξύ για να ενισχυθεί το οργανωθέν σώμα με περισσότερα όπλα και πολεμοφόδια και ν' αυξηθεί αριθ-

μητικά σε άνδρες από 500 σε 700 - 800, αποφασίστηκε ν' αποσταλεί ο δήμαρχος Ναδέρ εφένδης στην Αττάλεια προκειμένου ν' αγοράσει όπλα και φυσίγγια από τους Ιταλούς.

Οι Ιταλοί τότε κρατούσαν την Αττάλεια στη ζώνη επιρροής τους. Έτσι πολλές φορές ερχόντουσαν στη Σπάρτη Ιταλοί από την Αττάλεια, μάλιστα δε εποχούμενοι αυτοκινήτων. Είχαν εγκαινιάσει ακόμη και συγκοινωνία.

Έτσι με προσκάλεσαν κι εμένα σε μυστική συνεδρίαση στη Δημαρχία όπου και μου μίλησαν για την ανάγκη να ενισχύσουμε την προσπάθεια αγοράς όπλων καταβάλλοντας 15.000 λίρες Τουρκίας, εκ των οποίων τις 3.000 μέσα σε 8 ημέρες. Στη συνεδρίαση αυτή πήρα φυσικά το λόγο και είπα ότι κατά το παρελθόν διαβιώσαμε ειρηνικά κι ελπίζουμε το ίδιο να συμβεί και στο μέλλον. Αλλά τώρα περνούμε δύσκολες ώρες· συνέβησαν δυσάρεστα γεγονότα εις βάρος της Ελληνικής Κοινότητας, που θα είναι φυσικά πολύ πιο χειρότερα αν γίνουν γνωστές αυτές οι μυστικές συνεννοήσεις. Θα πρέπει λοιπόν να μη μας αναμιγνύετε στις διαφορές σας. Για το θέμα της προσφοράς μας σε χρήμα επιφυλάχτηκα αναφέροντας την κακή οικονομική κατάσταση που βρίσκεται η Κοινότητά μας, μετά τη χρεωκοπία της ταπητουργίας, που έσπειρε τη φτώχεια όχι μόνο στους Έλληνες αλλά και στους οθωμανούς που εργάζονταν στα εργοστάσια των χριστιανών. Ωστόσο, είπα ότι θα παρουσιάσω την υπόθεση, με κάθε μυστικότητα, στη Δημογεροντία μας, η οποία και θ' αποφασίσει τελικά.

Αυτά που είπα κρίθηκαν εύλογα κι αποφασίσθηκε να συναντηθούμε την επομένη το βράδυ στο σπίτι μου, όπου θα έρχονταν ο δήμαρχος Ναδέρ εφένδης κι ο Χαματζή Ζαδέ Ετέμ εφένδης κι από τη δική μας πλευρά τρεις - τέσσερις από τους πλέον εχέμυθους της Δημογεροντίας.

Έτσι κι έγινε. Την επομένη και μετά τη δύση του ήλιου ήλθαν στο σπίτι μου, ο δήμαρχος Ναδέρ εφένδης κι ο Χαματζή Ζαδέ Ετέμ εφένδης. Τους δέχθηκα φιλόφρονα και μετά τους παρεκάλεσα να πάμε στο σπίτι του Παναγιώ-

τη Σεραφετίνογλου, όπου θα ερχόντουσαν και οι πρόκριτοι Χαράλαμπος Χρηστίδης και Χαράλαμπος Πατζόγλου. Η συζήτησή μας κράτησε δύο ώρες. Είδαμε τα υπέρ και τα κατά και στο τέλος καταλήξαμε να ανταποκριθούμε στην πλευρά της ενίσχυσης των συμπατριωτών μας Τούρκων από τους οποίους περιμέναμε πιο σίγουρη προστασία παρά βέβαια από τον άστατο εφέ. Υποσχεθήκαμε να μαζέψουμε τις 3.000 λίρες μέσα σε 8 ημέρες, τις οποίες θα παρέδινα στο δήμαρχο ενώπιον του μουτασαρίφη και του μουφτή, αλλά χωρίς απόδειξη και τούτο για να μη βρεθεί μια τέτοια απόδειξη συμμετοχής μας στην κίνηση αυτή, αν τυχόν γινόταν έρευνα.

Όταν μείναμε μόνοι σκεφτήκαμε πώς θα μαζεύαμε τα χρήματα αυτά. Δεν είχαμε άλλη λύση παρά ν' απευθυνθούμε στους ταπητουργούς. Έτσι απευθυνθήκαμε σ' όλους. Πολύ πρόθυμα ανταποκρίθηκαν πέντε. Τους υποσχεθήκαμε να γραφτούν τα ονόματά τους στις μαρμάρινες πλάκες με χρυσά γράμματα ως Μεγάλοι Ευεργέτες της Κοινότητας και ν' αναρτηθούν οι προσωπογραφίες τους στα κοινοτικά μας καταστήματα.

Ο καθένας κατέβαλε από 500 λίρες και 500 δώσαμε από το κοινοτικό ταμείο, όπου είχαμε 2.000 λίρες από την ασφάλεια του καέντος μεγάλου σχολείου μας. Το ποσό αυτό στις οκτώ ημέρες επάνω το έδωσα στο δήμαρχο παρόντων του διοικητού και του μουφτή. Δέκα μέρες μετά, μεσούντος πλέον του Μαΐου 1920, ανεχώρησε για την Αττάλεια ο δήμαρχος Ναδίρ εφένδης για την αγορά των όπλων.

Στο διάστημα αυτό ο Κιέλ Μαχμούτ εφές διασκόρπισε τους 500 τσέτες του σε 3 μέρη, 200 έβαλε στο Εγυρδίρ, τελευταίο σταθμό του σιδηροδρόμου Σμύρνης - Αϊδινίου απ' όπου πάει ο δρόμος προς το Γιάλοβατς, 100 άφησε μέσα στη Σπάρτη και επικεφαλής των άλλων 200 κατόπτευε το δρόμο του Δεμιρτζή κινούμενος γύρω από το Ντινέρ.

Ο Δεμιρτζή μη εμπιστευόμενος τον Κιέλ Μαχμούτ και πληροφορηθείς την αναχώρηση του δημάρχου στην Αττάλεια έγινε θηρίο. Ζητούσε να βρει ευκαιρία να επιτεθεί ε-

ναντίον της Σπάρτης και να τιμωρήσει όλους όσους έπαιξαν αυτήν την κωμωδία εις βάρος του. Είχε όμως μάθει και το τολμηρό του χαρακτήρα του Μαχμούτ και προσπαθούσε να τον προσεταιριστεί με κολακείες κι υποσχέσεις. Έτσι τον εκάλεσε να πάει στο Δενιζλή για δήθεν συνεργασία. Ο Μαχμούτ όμως δεν ήταν άνθρωπος τυχαίος για να δελεασθεί. Του απάντησε ευχαριστώντας και τον προσκάλεσε με τη σειρά του να λάβει τον κόπο να έλθει αυτός εις το σταθμό Κακλίκ, μεταξύ Ντινέρ και Δενιζλή, ώστε να κόψουν την απόσταση στη μέση. Ο Δεμιρτζή δέχθηκε κι έγινε εκεί η συνάντηση. Απ' όσα μάθαμε ο Δεμιρτζή ζήτησε να φύγει ο Μαχμούτ από τη Σπάρτη εντελώς, να του δώσει σ' αντάλλαγμα και 100 άνδρες και να τον ονομάσει περιοδεύοντα αρχηγό εκδικητικού σώματος περιφέρειας Γιάλοβατς - Καραγάτς, Σεϊτσεχίρ, Πεϊσεχίρ, με ορμητήριο την κωμόπολη Γιάλοβατς ή το χωριό Αφσάρ στην αντιπέρα όχθη της λίμνης Εγυρδίρ. Ο Μαχμούτ του απάντησε ότι δέχεται αλλά υπό δύο όρους: 1ο) να του παραχωρήσει τη μία από τις δύο ατμομηχανές που είχε στη διάθεσή του ο Δεμιρτζή μετά τον αποκλεισμό της γραμμής από το Ναζλή και πέρα (οι ατμομηχανές αυτές έκαιαν ξύλα πια αφού οι αποθήκες γαιανθράκων στο Εγυρδίρ, το Ντινέρ και το Κακλίκ είχαν αδειάσει) και 2ο) ν' αφήσει κάθε κακή πρόθεση εναντίον της Σπάρτης και των κατοίκων της οθωμανών και χριστιανών.

Οι όροι αυτοί βέβαια στο βάθος ερέθισαν τον Δεμιρτζή, αλλά δεν είχε την τόλμη να εξωτερικεύσει το θυμό του. Δέχθηκε μάλιστα ν' αφήσει την ατμομηχανή με την οποία είχε έρθει στο Μαχμούτ κι ο ίδιος να ζητήσει να του στείλουν από το Δενιζλή την άλλη για να επιστρέψει πίσω. Όταν ήρθε η δεύτερη ατμομηχανή χωρίστηκαν. Ο Μαχμούτ δεν γύρισε αμέσως στη Σπάρτη αλλά πήγε πρώτα στο Τσαρτάκ (είχε ενημερώσει σχετικά τον Δεμιρτζή).

Στο μεταξύ έφτασε από την Αττάλεια η πρώτη αποστολή όπλων. Ήταν 200 κομμάτια. Οι κατάσκοποι του Δεμιρτζή τον ειδοποίησαν, κι αυτός έβαλε πείσμα να εκδικηθεί,

όπως είχε κάνει και στο Δενιζλή, όταν εκδικούμενος το φόνο του Σώκιαλη (από τα Σώκια) υπαρχηγού του Αλή, ενός κτηνανθρώπου, διέταξε και σφαγιάστηκαν 250 Τούρκοι υπάλληλοι και πολίτες.

Με σκοπό την εκδίκηση ανεχώρησε στις 27 Ιουνίου 1920, ημέρα Σάββατο, επικεφαλής 1.000 τσετών. Όταν έφτασε με την αμαξοστοιχία στο Τσαρτάκ είπε στον Μαχμούτ ότι πηγαίνει προς την Κόνια (Ικόνιο) ν' ανακρίνει και να τιμωρήσει εκείνους που έδειξαν φιλία προς τον Αζναβούρ. Όμως ο Μαχμούτ το υποπτεύθηκε και του είπε: — Εφέ μου ο δρόμος σου προς την Κόνια ας είναι μέσω Τζαπαλή - Ουλούμπορλου - Σενιρκέντ - Γιάλοβατς προς το Καραγάτς και Κόνια κι όχι μέσω Σπάρτης - Εγινδέρ, για να μην παρεξηγηθούμε. Εγώ ο ίδιος θα ξεκινήσω σε δύο ημέρες προς το Ιλαννόβασι για να τιμωρήσω 4 - 5 εκ των πρωταιτίων συνδρομής προς τον Αζναβούρ. Ο Δεμιρτζή απάντησε ότι θα κινηθεί μέσω Σαντικλή και Αφιόν Καραχισάρ και να μένει ήσυχος ότι δεν θ' αφήσει κανένα τσέτη να πάει στη Σπάρτη.

Στο μεταξύ όμως οι αρχές της Σπάρτης πληροφορήθηκαν ότι ο Δεμιρτζή την επομένη 28η Ιουνίου, ημέρα Κυριακή, επρόκειτο να έλθει ως τιμωρός στη Σπάρτη. Μια απαίσια διάδοση κυκλοφόρησε σ' όλη την πόλη: ο εφές θα σφάζει όλους τους κατοίκους.

Μόλις τελείωσα τη λειτουργία και ήρθα στο σπίτι μου το πρωί της Κυριακής δέχθηκα την επίσκεψη του γραμματέως της διοικήσεως με σημείωμα του διοικητού να συστήσω ηρεμία κι ακόμη οι χριστιανοί να μη βγουν για 2 - 3 ημέρες στα αμπελοχώράφά τους και να μείνουν στα σπίτια τους, ώσπου να διευκρινιστούν οι προθέσεις του εφέ. Μου ζητούσε δε να πάρω 4 - 5 εκ των προκρίτων χριστιανών και να ευρίσκομαι το μεσημέρι ακριβώς στον κήπο του Σεργιέ κιατιπί Μαχμούτ εφένδη, όπου θα συναθροίζονταν κι οι επίσημοι τούρκοι για να προϋπαντήσουμε μεγαλοπρεπώς τον εφέ. Ο γραμματέας μου είπε ότι η φήμη της εκδίκησης διαδόθηκε αστραπιαία στους οθωμανούς και τους

κατέλαβε οδύνη, ενώ πολλοί είχαν αρχίσει να φεύγουν στα γύρω χωριά και βουνά, ώσπου να περάσει η πρώτη εντύπωση. Η διοίκηση μπροστά σ' αυτά έδωσε αυστηρή εντολή να μη φύγει κανείς, ούτε να διαδίδονται τέτοια πράγματα, γιατί θα υπήρχε αυστηρή τιμωρία, με αποτέλεσμα ζόφος και τρόμος να καταλάβει τις καρδιές όλων μας.

Μπροστά στον επικρεμάμενο κίνδυνο για την κοινότητά μας, έμεινα σαν αποσβολωμένος. Ο ίδιος ο γραμματέας βλέποντάς με έτσι προσπάθησε να μου δώσει κουράγιο λέγοντάς μου ότι ο διοικητής, ο δημαρχεύων (ο δήμαρχος βρισκόταν ακόμη στην Αττάλεια) κι ο μουφτής είχαν τηλεγραφήσει στο Μαχμούτ να φτάσει πάση δυνάμει στη Σπάρτη για να προλάβει το κακό, ενώ περί τους 200 Τερελήδες και Γιεργιτζελήδες είχαν πάρει τα νέα όπλα για υπεράσπιση της πόλης, ενώ είχε ειδοποιηθεί το απόσπασμα του Εγινδέρ να στείλει 100 άνδρες και το απόσπασμα που έδρευε στην πόλη να συγκεντρωθεί στην είσοδο της πόλης.

Αφού ήπιαμε τον καφέ μας ο γραμματέας έφυγε κι εγώ αμέσως προσκάλεσα τους μουχτάρηδες των ενοριών να ειδοποιηθούν με προσοχή τους ενορίτες να μένουν στα σπίτια τους και να μην πηγαίνουν έξω στα χωράφια τους (ας μην ξεχνούμε ότι ήταν εποχή καρποφορίας και η κίνηση προς τους αγρούς ήταν μεγάλη). Και στο τέλος, όπως πάντα, ειδοποίησα 4-5 προκρίτους μας να έρθουν το μεσημέρι στο γνωστό κήπο για την προϋπάντηση. Οι πρόκριτοι που ειδοποίησα ήταν οι: Παναγιώτης Σεραφετίνογλου, Χαράλαμπος Πατζόγλου, Χαράλαμπος Χρηστίδης, Ελεήμονας Δαμιανίδης, Κωστής Δουρμούσογλου και Χαράλαμπος Σινανίδης. Απ' αυτούς δεν προσήλθαν, λόγω απασχολιών τους οι: Χ. Χρηστίδης κι Ελ. Δαμιανίδης.

Ήταν ακριβώς δώδεκα το μεσημέρι (6 ώρες Τουρκικές) όταν φτάσαμε στον τόπο συνάντησης. Εκεί βρήκαμε 100, και περισσότερους ίσως, δημοσίους υπαλλήλους και πολίτες Τούρκους κατηφείς και σκεπτικούς. Μεταξύ των ήταν ο τολμηρός όσο και αγαθός πρόεδρος του Κακουργο-

δικείου Ζουχτή Βέης, ο οποίος παρηγορούσε τους άλλους. Στους κήπους τριγύρω εκατοντάδες Τούρκοι περίμεναν την άφιξη του εφέ, ενώ λόχος μαθητών των τουρκικών σχολείων με άνθη των αγρών είχε φτάσει κι είχε παραταχθεί μπροστά από το χώρο των επισήμων.

Καθόμασταν οκλαδόν και συζητούσαμε περί του πρακτέου, όταν πήρε το λόγο ο δημαρχεύων Τζιγέρ Ζατέ Χατζή Μουσταφά εφένδης:

— Έπρεπε να είχε το περιβόλι αυτό γλώσσα και να μας έλεγε πόσες φορές ήλθαμε σε μια ανώφελη για την πολιτεία μας προϋπάντηση.

Ο πρόεδρος του Κακουργοδικείου αντίσκοψε:

— Εφόσον έχετε αυτό το κεφάλι ακόμη πολλές φορές θα έρχεστε. Θυμάμαι ακριβώς τα λόγια του: «σιζ μου καφατά ολτουκτζά ταχά τζοκ κελίρσιγγιζ». Τα λόγια αυτά υπονοούσαν ότι ο ίδιος ο δημαρχεύων πριν από ένα χρόνο είχε προσφωνήσει τον σφαγέα από τον Άππα, τον Δεδέ εφέ και δεν είχε δικαίωμα να λέγει τώρα αυτά που ο ίδιος δεν τήρησε.

Αλλά ας αφήσουμε για λίγο την κουβέντα των επισήμων την ώρα της αναμονής κι ας δούμε τι είχε γίνει ολόκληρη τη νύχτα που είχε προηγηθεί. Στο συμβούλιο που έγινε στο διοικητήριο οι Τούρκοι πρόκριτοι αφού τηλεγράφησαν στον Μαχμούτ να σπεύσει πάση δυνάμει, αποφάσισαν, για να κερδηθεί χρόνος, ν' απασχολήσουν τον Δεμιρτζή ή στο Κουλεϊογού ή στο Εγινδέρ με το να του στείλουν για προϋπάντηση άτομα που ο ίδιος ευλαβείτο: το διοικητή Ταλαάτ Βέη, τον αρχηγό της χωροφυλακής Ταχσίν Βέη και του μουφτή Σακίρ εφένδη.

Στις 8 1/2 τουρκικές ώρες (μετά το μεσημέρι) οι τρεις αυτοί έφτασαν στο Κουλεϊογού. Εκεί ύστερα από μισή ώρα έφτασε ο Δεμιρτζή με τους τσέτες του. Ο εφές μόλις είδε τους παραταγμένους κατέβηκε σαν θηρίο από το τρένο κι άρχισε με το μαστίγιό του να χτυπάει άγρια στο κεφάλι το διοικητή Ταλαάτ Βέη λέγοντάς του: «εσένα άπιστε κι άθεε, θα σε σκοτώσω σαν σκυλί». Αμέσως επενέβησαν ο

μουφτής κι ο διοικητής της χωροφυλακής προσπαθώντας να τον καταπραΰνουν. Τον αγκάλιασαν και τον έφεραν στο γραφείο του σταθμού. Κάθισαν, κάθισε κι ο διοικητής καταματωμένος. Οι τσέτες κατέβηκαν από το τρένο και παρατάχθηκαν γύρω από τον αρχηγό τους. Η προσπάθεια των εκπροσώπων ήταν να ηρεμήσουν τον Δεμιρτζή πείθοντάς τον ότι όλη η κίνηση έγινε για να αντιμετωπιστεί ο Αζναβούρ και ο,τιδήποτε άλλο λεγόταν ήταν συκοφαντικό κι άδικο.

Ενώ ελέγοντο αυτά ακούστηκε σφύριγμα τρένου. Στο άκουσμα αυτό, όπως μου είπαν, ο Δεμιρτζή πετάχτηκε επάνω σαν πληγωμένο θηρίο ρωτώντας τι τρένο είναι. Εβγήκαν όλοι έξω από το σταθμό προς την κατεύθυνση του ερχομένου τρένου. Αυτό όμως σταμάτησε ένα χιλιόμετρο έξω. Ήταν το τρένο του Μαχμούτ και των οπαδών του! Κατέβηκαν οι τσέτες και παρατάχθηκαν. Ο Μαχμούτ πήρε ως σωματοφύλακές του περί τους 20 και πλησίασε στο σταθμό. Την ίδια ώρα ο Δεμιρτζή βάδιζε νευρικά στην πλατφόρμα μασώντας τα μουστάκια του. Κάποια στιγμή στράφηκε ασυγκράτητος προς τους τρεις προκρίτους: «*Θα μου την πληρώσετε ακριβά αυτήν την κωμωδία· θα τη μετατρέψω σε τραγωδία*», είπε. Και πρόσθεσε: «*Λυπάμαι μόνο τους τσέτες μου!*». Τέλος, εκάρφωσε άγριο βλέμμα προς τον μουτασαρίφη λέγοντάς του ότι: «*Αργότερα θα λογαριαστούμε προσωπικά*».

Ο δυστυχής διοικητής δεν είχε πια πολλές ελπίδες. Έτσι αφού έκανε πολλά διαβήματα προς την Κεμαλική κυβέρνηση κατόρθωσε μετά ένα μήνα να μετατεθεί από τη Σπάρτη. Την 1η Αυγούστου 1920 ήλθε στην πόλη μας ως διοικητής ο θείος του Ισμέτ πασά, ένας αγαθός και χριστιανόφιλος Κούρδος, μέθυσος και χαρτοπαίκτης (έπαιζε κάθε βράδυ πόκερ).

Ας ξαναγυρίσουμε στην ιστορία μας. Μόλις έφτασε ο Μαχμούτ χαιρέτισε στρατιωτικά το Δεμιρτζή και τραβήχτηκαν να συζητήσουν οι δύο. Αφού κουβέντιασαν 15 λεπτά της ώρας με πολλές χειρονομίες γύρισαν, κρύβοντας

τα πραγματικά τους αισθήματα, κρατώντας ο ένας το χέρι του άλλου. Ο Μαχμούτ μειδιούσε, έσκυψε μάλιστα κι εφίλησε το χέρι του μουφτή, ενώ ο Δεμιρτζή ήταν βλοσυρός και κίτρινος, γιατί, όπως μάθαμε, είχε δεχτεί επίπληξη για την παραβίαση της συμφωνίας. Είπαν λοιπόν, ότι μαζί θα πάνε στη Σπάρτη κι εκεί θα κανονίσουν το προς τα πού θα συνεχίσουν. Οι τσέτες τους θα ακολουθούσαν πεζοί και θα διανυκτέρευαν γύρω από την πόλη. Εν τω μεταξύ είχαν έρθει κι οι 100 τσέτες από το Εγυρδέρ κι όλοι στρατωνίστηκαν τριγύρω.

Μια ώρα πριν από τη δύση του ήλιου (11 τουρκικές ώρες) έφτασαν επιτέλους στον κήπο οι δύο αρχηγοί κι η τριμελής επιτροπή. Κάθε εφές είχε από 15 - 20 τσέτες σωματοφύλακες έφιππους, που παρουσίαζαν όπλα. Εμείς χαιρετίσαμε, όπως συνηθίζετο, με τεμενά, ενώ ο λόχος των μαθητών έψαλλε άσματα. Μία μικρή μαθήτρια προσέφερε ανθοδέσμες. Ο σύμβουλος του Δεμιρτζή μίλησε για λίγο σε τόνο πατριωτικό και βέβαια ανθελληνικό. Δύο λόγια σε ηρωϊκό ύφος απηύθυνε κι ο Δεμιρτζή. Ακολουθώς έγινε πομπή από το σημείο εκείνο ως το διοικητήριο που απέχει δέκα λεπτά. Εκεί προσφέρθηκαν τα γνωστά σερμπέτια. Μετά από λίγο εμείς καθώς και πολλοί Τούρκοι αποχωρήσαμε.

Εκείνη τη νύχτα ο Δεμιρτζή μαζί με 15 - 20 τσέτες διανυκτέρευσε στο σπίτι του Δερπάζ Ζαδέ, απέναντι από το διοικητήριο (το σπίτι που αργότερα αγόρασε). Εκεί συγκροτήθηκε ως τα μεσάνυχτα συμβούλιο και με τη μεσολάβησή του προέδρου του Κακουργοδικείου Ζουχτή βέη και του μουφτή, τους οποίους κι οι δύο αρχηγοί εσέβοντο, συμφιλιώθηκαν ο Δεμιρτζή κι ο πρόκριτοι, αφού ο πρώτος ορκίστηκε στο Κοράνι ότι δεν θα κακοποιήσει τους κατοίκους της Σπάρτης και των περιχώρων της. Ακόμη αποφασίστηκε ο Δεμιρτζή, αφού ξεκουραστεί δυό μέρες, να πάει μέσω Ουλούμπορλου - Γιάλοβατς στο Άκσεχिर και το Ικόνιο για να τιμωρήσει τους οπαδούς του Αζναβούρ και ο Κιέλ Μαχμούτ να πάει στο Ιλαννόβασι, πέραν της λίμνης

Εγινδάρ, για να τιμωρήσει αντικεμαλικές συμμορίες.

Λέγεται ότι το βράδυ για περισσότερη ασφάλεια, ο Δε-
μιρτζή ζήτησε από τον Κιέλ Μαχμούτ να κοιμηθεί μαζί
του. Ο Κιέλ όμως, δεν το δέχθηκε ησυχάζοντάς τον ότι δεν
διέτρεχε κανένα κίνδυνο.

ΕΝΑ ΑΙΜΑΤΗΡΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ

Ξημέρωσε η 30η Ιουνίου, εορτή των Αγίων Αποστόλων, ήλθε και η 1η Ιουλίου, εορτή των Αγίων Αναργύρων. Την ημέρα ατή γινόταν μεγαλοπρεπής ετήσια πανήγυρη στο εξωκκλήσι των Αγίων Αναργύρων, που βρίσκεται σ' ένα κατάφυτο, μαγευτικό τοπίο στα νότια της Σπάρτης. Τις εορτές αυτές τις εορτάσαμε με ηρεμία, αφού χάρη στη βοήθεια του Θεού είχαμε και πάλι σωθεί από συμφορές.

Με ηρεμία κύλησε ο Ιούλιος σχεδόν έως το τέλος του. Στις 27 όμως του μηνός συνέβη στην πόλη μας αιματηρό επεισόδιο, που θα διηγηθώ με συντομία παρακάτω.

Τέλη Μαΐου έγιναν οι βουλευτικές εκλογές. Η διοίκηση (σαντζάκι) της Σπάρτης μαζί με τις 4 υποδιοικήσεις: Εγυρδίρ, Γιάλοβατς, Καραγάτς, Ουλουμπορλού εξέλεξε 5 βουλευτές: 1) τον Ναδίρ εφένδη, το δήμαρχο της Σπάρτης, 2) τον Χαφούζ βέη, το γνωστό χριστιανομάχο, 3) τον Ιτιρίζ ζαδέ Μεχμέτ εφένδη, 4) τον Εγυρδίρ λι Εσφέρ αγά και 5) τον ψευτομουφτή χριστιανομάχο, που μετείχε μαζί μου στο Διοικητικό Συμβούλιο ως «τα πίγι αζά» (φυσικός σύμβουλος) — όχι το μουφτή που αναφέρω έως τώρα.

Και οι πέντε πήγαν στην Άγκυρα για τη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση. Ο δήμαρχος πήγε κατευθείαν από την Αττάλεια, αποφεύγοντας να έρθει στη Σπάρτη φοβούμενος τον Δεμιρτζή. Ο Χαφούζ βέης, φανατικός χότζας, κτηματίας και τσιφλικούχος για να προσελκύσει την εύνοια του Μουσταφά Κεμάλ πρότεινε και πήρε την άδεια να σχημα-

τίσει, δι' ιδίων του εξόδων, ένα τάγμα στρατιωτών, με σκοπό να τεθεί επικεφαλής του και να μεταβεί στο Δενιζλή, ώστε, σε πιθανή προέλαση του ελληνικού στρατού πέραν του Μαιάνδρου, ν' αντισταθεί εκεί. Κρύφιος όμως, σκοπός, ήταν η εξόντωση του χριστιανικού πληθυσμού της Σπάρτης στην ώρα μάλιστα που απουσίαζαν απ' αυτή κι ο Δεμιρτζή κι ο Κιέλ Μαχμούτ.

Κατάφερε λοιπόν, να στρατολογήσει (280) βαρυποινίτες των φυλακών Αγκύρας και να σχηματίσει σώμα με την επωνυμία: «*Ντεμίρ αλαγί*» (σιδηρά μεραρχία). Αυτού του ρακένδυτου συρφετού τέθηκε ο ίδιος επικεφαλής ως διοικητής. Για να ικανοποιήσει τους «άντρες» του στο οικονομικό μέρος τους υποσχέθηκε λαφυραγώγηση των χριστιανών της Σπάρτης. Έτσι ξεκίνησαν από την Άγκυρα για το Δενιζλή με ενδιάμεσο βέβαια σταθμό τη Σπάρτη.

Στις 26 Ιουλίου, λοιπόν, έφτασε στη Σπάρτη τηλεγράφημα να ετοιμαστεί υποδοχή. Ήταν Κυριακή κι έπρεπε για άλλη μια φορά να πάμε στον πολυθρύλητη πια κήπο για την προϋπάντηση. Αυτή τη φορά θα υποδεχόμασταν τον εξοχότατο Βέην μας επικεφαλής της Σιδηράς του μεραρχίας με την οποία θα εξολόθρευε τους Έλληνες αν έκαναν επίθεση στο Μαίανδρο. (ιδού, αγαπητοί μου, με τέτοια αστεία μας ενίκησαν οι Τούρκοι!).

Το απόγευμα της 26ης Ιουλίου τον υποδεχθήκαμε ως αρχιστράτηγο που γυρίζει από νικηφόρο πόλεμο, τον συνοδεύσαμε έως την πλατεία του διοικητηρίου, όπου παραταχθήκαμε, κατά το αξίωμά του ο καθείς. Ο μουφτής ανέπεμψε ευχές και οι μαθητές των τουρκικών σχολείων τραγούδησαν άσματα πατριωτικά, ενώ χιλιάδες λαού ζητωκραύγαζε: «γιασασίν Χαφούζ Πεζιμίζ Δεμίρ αλαγί ιλέ περαπέρ». Ο ίδιος ο Χαφούζ επάνω στο άλογο εξεφώνησε ανθελληνικότατο λόγο. Είπε ότι οι Τούρκοι επί 500 έτη ευεργετούν τους Έλληνες και δείχνουν μεγάλη επιείκεια που πηγάζει από τις επιταγές του θεόπεμπτου Κορανίου για ανεξικακία. Όμως τώρα προς χάρη της προστασίας της πατρίδας θα πρέπει να τιμωρηθούν οι Έλληνες κι οι α-

ντικεμαλικές ορδές. «Γι' αυτό, είπε, ανέλαβα την αρχηγία αυτής, της ευγενούς σιδηράς μεραρχίας που θα πνίξει τους έλληνες στα νερά του Μαιάνδρου». Τι ειρωνεία! Ονόμαζε «ευγενική» μεραρχία τους εγκαθέτους των φυλακών!

Τα λόγια του εκάλυψαν ζητωκραυγές. Ύστερα κατέβηκε από το άλογό του κι αφού πέρασε από τους παρατεταγμένους στρατιώτες του προχώρησε προς το στρατόνα.

Καθώς βάδιζε έτυχε να βρεθώ ακριβώς πίσω του.

Σαν να μην έτρεχε τίποτε γυρίζει και μου λέγει: «πώς είσθε βεκήλ εφένδη;» Γνωρίζοντας ότι θα ήθελε ν' ακούσει (ν' ακούσουν κι οι άλλοι) κολακείες του λέγω: «Σας ευχαριστώ βέη. Δόξα τω Θεω υγιαίνομε, συγχρόνως σήμερα έχομε χαρά διότι ευρέθηκε ένας γενναίος συμπολίτης μας να προασπίσει τα συμφέροντα της τουρκικής πατρίδος...». Την ώρα εκείνη άλλα λόγια θα ήταν αφροσύνη να ειπωθούν. Η κοινότητά μας περνούσε τις πιο φριχτές ώρες της κι εγώ ήμουν υπεύθυνος για την ασφάλειά της.

Ακολούθησε παρέλαση των 280 ιππέων και τελικά αποχωρισθήκαμε με χειραψία με τον Χαφούζ βέη. Ωστόσο πολλά την ίδια ώρα εσκευωρούντο εις βάρος μας, αλλ' ο μεγαλοδύναμος Θεός μας έσωσε και πάλι.

Στη Σπάρτη είχε ήδη επιστρέψει ο Κιέλ. Μάλιστα είχε φέρει μαζί του και 4 αιχμαλώτους αντικεμαλικούς, τους οποίους και απηγχόνισε σε 4 σημεία της αγοράς! Δεν πήρε μέρος στην υποδοχή του Χαφούζ προφασιζόμενος ασθένεια αλλά και τους άνδρες του δεν άφησε να κυκλοφορήσουν.

Ξημέρωσε η 27η Ιουλίου 1920. Ο συρφετός του Χαφούζ μετά τα «ζήτω» ήθελε και τα λάφυρα. Άρχισε λοιπόν, να τον πιέζει να εκτελέσει την υπόσχεσή του, αλλά τα πράγματα δεν ήταν τόσο εύκολα, όπως τα έβλεπε ο Χαφούζ στην Άγκυρα, εδώ στη Σπάρτη οι συμπατριώτες του δεν ήταν καθόλου πρόθυμοι να στερήσουν σε κακοποίηση των χριστιανών, αφού μάλιστα δεν είχε ξεκαθαρίσει ο πολιτικός ορίζοντας. Οι διαθέσεις του αυτές μόλις εκοινολογήθηκαν προκάλεσαν σφοδρή αντίδραση. Πρώτος αντέδρα-

σε ο ίδιος ο αδελφός του, ο Μουσταφά βέης, ένας άνδρας αγαθός και ειλικρινής, ο οποίος ήταν το εντελώς αντίθετο του Χαφούζ, ως χαρακτήρας.

Αφού τον καταράστηκε ως μεγαλύτερος και αρχηγός της αρχοντικής οικογενείας των Αμπτουλλάχ πασάδων, έτρεξε αμέσως να βρει το μουφτή στο ιεροσπουδαστήριο (μεντρεσέ) να του πει τα σχετικά και να ζητήσει τη συνδρομή του μιας κι ο μουφτής Σακίρ ήταν πνευματικός πατέρας του Χαφούζ. Για τον μουφτή έχομε ξαναπεί ότι ήταν αγαθός και χριστιανόφιλος. Ήδη είχε θορυβηθεί από την υποδοχή της προτεραίας και μόλις άκουσε και τα λόγια του Μουσταφά εξοργίσθηκε και έσπευσε μαζί του να βρει τον Χαφούζ και να τον μεταπείσει. Η επιχειρηματολογία τους ήταν ισχυρή: μία σφαγή των χριστιανών της Σπάρτης, μόλις γινόταν γνωστή, θα ήταν δυνατό να προκαλέσει άμεση προέλαση του ελληνικού στρατού που βρισκόταν σ' απόσταση μόλις 10 ωρών. Το καλύτερο λοιπόν, θα ήταν να μην κηλιδώσει με αιματηρές κι ανόσιες πράξεις το όνομα της οικογενείας του και να πάρει τους «ανδρείους» του και να πάει να πολεμήσει στο μέτωπο.

Ο Χαφούζ πείσθηκε και γύρισε στο στρατώνα, ενώ ο μουφτής μαζί με το Μουσταφά πήγαν στο διοικητήριο να συναντήσουν το μουτασαρίφη. Αυτός ήταν ήδη υπό παραίτηση και ως χαρακτήρας δειλός, μόλις άκουσε όσα του είπαν κάλεσε το συνταγματάρχη της χωροφυλακής Ταχσίν βέη και το διευθυντή της Αστυνομίας κι αφού συσκέφθηκαν κάλεσαν τον Χαφούζ και του είπαν να πάρει τη μεραρχία του και να φύγει εντός της ημέρας. Για να είναι πιο ασφαλείς κάλεσαν και τον Κιέλ Μαχμούτ και του είπαν να είναι σε επιφυλακή. Αυτός αμέσως έβαλε φρουρές στα διάφορα σημεία της πόλης και ιδιαίτερα στις χριστιανικές συνοικίες κι αφού πήρε 10 τολμηρούς ως σωματοφυλακή πήγε στο μέγαρο της χωροφυλακής που απείχε 400 - 500 μέτρα από το στρατώνα όπου είχε καταλύσει η «σιδηρά μεραρχία» με σκοπό να ελέγχει τις κινήσεις της..

Ο Χαφούζ φεύγοντας νευριασμένος από το διοικητήριο

βρήκε το λοχαγό του (αυτός δεν ήταν φυλακή) και του είπε τα διατρέξαντα. Βέβαια ο αξιωματικός του ήταν με το μέρος των «ανδρών» του. Αυτά όλα συμβαίνουν ενώ η ώρα είναι εντεκάμισι, πριν το μεσημέρι.

Ο συρφετός της σιδηράς μεραρχίας βλέποντας ότι ο αρχηγός τους δεν εμφανίζεται να εκτελέσει τις υποσχέσεις του άρχισε να φωνάζει και να βρίζει και να απειλεί ότι αν δεν έπαιρναν διαταγές θα έκαναν οι ίδιοι την επίθεση κατά των χριστιανών.

Την ώρα του φαγητού παρουσιάστηκαν ο Χαφούζ κι ο λοχαγός και προσπάθησαν με συμβουλές και παρακλήσεις να τους πείσουν ν' αναχωρήσουν στο μέτωπο. Οι «ανδρείοι» όμως στο άκουσμα αυτών των λόγων εξαγριώθηκαν. Αυτοί περίμεναν διαρπαγή και βιασμούς των γυναικών και τους έλεγαν... να πάνε στο μέτωπο! Άρχισαν λοιπόν, να φωνάζουν πιο δυνατά και να πυροβολούν στον αέρα... Μπροστά στις επιθετικές αυτές διαθέσεις ο Χαφούζ κι ο λοχαγός έτρεξαν στη διοίκηση για βοήθεια.

Εν τω μεταξύ ο Κιέλ Μαχμούτ άκουσε τη φασαρία κι αφού πήρε τους δέκα σωματοφύλακές του έσπευσε στο διοικητήριο και με προτεταμένο το πιστόλι απευθύνθηκε στον Χαφούζ και είπε: *«ή θα φύγεις εντός μιας ώρας ή θα σε σκοτώσω σαν σκυλί κι ύστερα θα πετσοκόψω το συρφετό σου»*. Τρομοκρατημένος ο Χαφούζ τον παρακάλεσε να μεσολαβήσει στους ανθρώπους του ο ίδιος για ν' αποφευχθούν λεηλασίες κι έκτροπα.

Ήταν η εβδόμη τουρκική ώρα, όταν ο Κιέλ πηγαίνει στο στρατώνα. Φτάνοντας έξω από το μανδρότοιχο προσκάλεσε τους πρωτοστατούντες να πλησιάσουν στην έξοδο για να συζητήσουν. Ξεχώρισαν τρεις, οι οποίοι προχώρησαν. Ο Κιέλ τους μίλησε μαλακά στην αρχή προτρέποντας τους να αποχωρήσουν στο μέτωπο, όπως θα έκανε άλλωστε κι ο ίδιος με τους άνδρες του. Αυτοί όμως, ίσως και μη γνωρίζοντας το χαρακτήρα του Κιέλ, του απάντησαν ιταμώς, ότι δεν έχουν ανάγκη συμβουλής και ξέρουν οι ίδιοι τι πρέπει να κάνουν. Τότε ο ευέξαπτος Κιέλ Μαχμούτ

ερεθίστηκε πολύ και αφού τράβηξε γρήγορα το περίστροφό του το άδειασε εναντίον τους, πράγμα που έκαναν μ' ένα του νεύμα κι οι σωματοφύλακές του! Οι τρεις έπεσαν νεκροί πάραυτα! Οι υπόλοιποι μπροστά σ' αυτήν την εξέλιξη επτοήθηκαν και ζήτησαν να έρθει ο αρχηγός τους για να ξεκινήσουν προς το μέτωπο.

Ο Χαφούζ όμως ήδη έσπευδε στον καταυλισμό. Όταν είδε τους νεκρούς δεν αντέδρασε, γιατί φαίνεται τον ικανοποιούσε κι αυτόν η εξόντωση αυτών των ταραξιών. Τότε ο Κιέλ Μαχμούτ απευθύνθηκε στους στρατιώτες της «σιδηράς μεραρχίας» και τους κάλεσε να ετοιμαστούν να φύγουν λέγοντάς τους ότι τους ακολουθεί κι ο ίδιος με τους άνδρες του. Στο άκουσμα αυτών των λόγων ο συρφετός εκραύγασε, «γιασασίν Μαχμούτ εφέ!».

Μετά από δύο ώρες είχε αναχωρήσει η «σιδηρά μεραρχία» κι εμείς είχαμε γλιτώσει από μία σφαγή, μία λεηλασία και μία ηθική εξόντωση.

Όμως πρέπει να σημειώσω εδώ και τη δολιότητα του Χαφούζ. Ενώ ήταν κεκηρυγμένος χριστιανομάχος προσπαθούσε να δείχνει φιλικά αισθήματα προς εμένα, ώστε να με έχει μάρτυρά του, αν προήλαυνε ο ελληνικός στρατός στη Σπάρτη, ή αν ο ίδιος συλλαμβανόταν τυχόν αιχμάλωτος στο Δενιζλή.

Και η δολιότητα αυτή φαίνεται από το γεγονός ότι λίγο πριν από τα δραματικά γεγονότα που αφηγήθηκα είχε έρθει στο σπίτι μου μαζί με το λοχαγό του για εθιμοτυπική δήθεν επίσκεψή του στον αρχηγό της χριστιανικής κοινότητας. Στο σπίτι μου μόλις είχα επιστρέψει μετά τη λειτουργία (μονοκκλησιά) που είχα επιτελέσει στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα, που βρίσκεται στα υπόγεια του μεγάλου ναού του Εμριέ, του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.⁴⁹

Δεν πρόλαβα να μπω στο σπίτι μου και βλέπω τέσσερις ιππείς να καταφθάνουν. Αφίππευσαν οι δύο (Χαφούζ και λοχαγός) και προχώρησαν, εγώ δε έσπευσα, κατά το τουρκικό έθιμο να τους υποδεχθώ στο προαύλιο. Τους προσε-

φώνησα και τους οδήγησα επάνω όπου παρέμειναν επί 20 λεπτά της ώρας. Συζητήσαμε για την προστασία των χριστιανικών κοινοτήτων, την ώρα που ο ίδιος εβυσσοδομούσε τα χείριστα εναντίον τους. Προσέφερα αναψυκτικά και γλυκίσματα κι έκαμα τις ανάλογες προσφωνήσεις (ας μην ξεχνούμε ότι ήταν ο αρχιστράτηγος της ημέρας...).

Το πόσον προστάτευσε στις χριστιανικές κοινότητες εφάνηκε αμέσως μετά. Το πρώτο του δείγμα ήταν να κατακρεουργήσει τον ατυχή ιεροδιάκονο του Αϊδινίου Ξενοφώντα, ο οποίος είχε καταφύγει οικογενειακώς στο Δενιζλή. Και το επόμενο να διατάξει το συρφετό του να επιτεθεί κατά της χριστιανικής κοινότητας, να λεηλατήσει, να σκοτώσει μερικούς, να κακοποιήσει γυναίκες, να διαφθείρει κόρες, να εξορίσει... Πολλοί Δενιζλιώτες ήλθαν εξοριστοι στη Σπάρτη (150 - 200) και τους συνενώσαμε με τους πρόσφυγες από το Αϊδίني και το Ναζλή, ενώ οι περισσότεροι πήγαν στο Νησί, όπου έμειναν λίγο καιρό και μετά μαζί με άλλους πρόσφυγες (γυναικόπαιδα) πήραν το δρόμο προς τα βάθη της Μ. Ασίας, στην Καισάρεια και πιο πέρα.

ΖΗΤΕΙΤΑΙ Η ΚΕΦΑΛΗ 16 ΠΡΟΚΡΙΤΩΝ

Ο Αύγουστος πέρασε ήσυχα. Στις 5 Σεπτεμβρίου όμως, ημέρα Σάββατο, από το πρωί παρατηρήθηκε μεγάλη κίνηση στο διοικητήριο. Έγινε γνωστό ότι ελήφθη τηλεγράφημα από το Δενιζλή ότι θα ερχόταν ο Δεμιρτζή εφές. Άρχισαν πυρετωδώς προετοιμασίες και φυσικά έξοδος των επισήμων στο γνωστό κήπο. Ο εφές έφτασε στις 4 μετά το μεσημέρι μαζί με το σύμβουλό του Σεφίκ Βέη και περίπου 800 τσέτες. Κατέλυσε στην οικία του Δαρπάζ Ζαδέ, απέναντι στο διοικητήριο. Το σπίτι αυτό το κατέσχε ουσιαστικά αν και τυπικά έκανε αγοραπωλησία. Έδωσε στον ιδιοκτήτη του 1.000 χάρτινες τούρκικες λίρες, όταν το κτίριο ήταν τουλάχιστον δεκαπλάσιας αξίας. Ο Δαρπάζ ως αντικεμαλικός δεν μπορούσε να διαμαρτυρηθεί και τρομοκρατημένος δέχθηκε αυτήν την προσφορά, όπως έχω ξαναπεί.

Στο σπίτι λοιπόν αυτό είχε μεταφέρει από το Δενιζλή την οικογένειά του ο εφές: δηλαδή τη σύζυγό του (μία γιουρούκισσα), το γιο του, 7 ετών περίπου, και μια υπηρέτρια. Έτσι εγκαταστάθηκε οριστικά στη Σπάρτη, αφού η γενέτειρά του, το Ναζλή, κατείχετο από τον ελληνικό στρατό.

Για να επανέλθω στα της υποδοχής να ειπώ ότι μαζί με τους άλλους επισήμους συνοδεύσαμε τον εφέ στην κατοικία του και αφού τον καλωσόρισα με χειραψία αποχώρησα για το σπίτι μου.

Την επομένη, Κυριακή 6 Σεπτεμβρίου, μετά τον εσπε-

ρινό έτυχε να γίνει βάφτιση. Βαφτίζετο το τέκνο του Σταύρου Λουκίδη και εν αγνοία των οικείων μου πήγα εκεί. Αυτή την ώρα ο θησαυροφύλαξ του Δεμιρτζή, ένας αρμένιος από το Ναζλή ή το Αϊδίνι, ονομαζόμενος Ζακαριάν εφένδης, που διέμενε στο σπίτι του Ιορδάνου Τσακίρογλου στην ενορία της Μητροπόλεως με αναζητούσε να μου πει απολύτως εμπιστευτικά ότι την επομένη, πριν από τη χαράυγή, θα ερχόταν να με πάρει και να με οδηγήσει στο σπίτι του Δεμιρτζή. Ο Ζακαριάν ήρθε δύο φορές κι έδειχνε ενοχλημένος που δε με εύρισκε, δεν έλεγε όμως λεπτομέρειες για το λόγο των επισκέψεών του μέσα στην ασέληνη νύχτα, παρά με δήθεν μυστικότητα άφησε να διαρρεύσει ο λόγος, ότι δηλαδή θα ερχόταν να με πάρει κ.λπ. κ.λπ.

Αυτές οι κινήσεις, όπως ήταν φυσικό, τρομοκράτησαν τον Ιορδάνη ο οποίος, μόλις έφυγε ο Ζακαριάν ειδοποιώντας ότι θα είναι στο σπίτι του μουσιού Μισίρ, υπαλλήλου της «Οριάντ Κάρπετ», έστειλε το γιο του Δημήτριο να με βρει και να με ειδοποιήσει. Στόμα με στόμα η περίεργη αναζήτηση διαδόθηκε σ' όλην την Κοινότητα. Οι δημογέροντες κι οι έφοροι τρομοκρατημένοι κι αυτοί συγκεντρώθηκαν στο σπίτι του Δαμιανού Στύλογλου και συζητούσαν καταλήγοντας, όπως πάντα, στην ουζοποσία.

Ο Δημήτρης με βρήκε επί τέλους στη βάφτιση. Ήταν ήδη νύχτα, μιάμιση ώρα μετά τη δύση του ήλιου. Με αγωνία γύρισα στο σπίτι του Ιορδάνη Τσακίρογλου να συναντήσω το Ζακαριάν. Δεν τον βρήκα βέβαια, αφού ήταν στο Μισίρ και κάθισα στον καναπέ του διαδρόμου να τον περιμένω. Μετά από μισή ώρα ήλθε ο Ζακαριάν και με μια υπερηφάνεια, που είναι ίδιο των Αρμενίων (τουρκιστί Ερμινί μαλιματή) μου λέγει: «ορίστε επάνω, παπά» και προηγούμενός μου ανεβήκαμε τις σκάλες. Μέσα στο σκοτάδι διέκρινα τις δύο Ναζλιώτισσες υπηρέτριές του. Σ' αυτές παράγγειλε να κατεβάσουν τις κουρτίνες των παραθύρων και να κλείσουν την πόρτα, ν' αφήσουν μάλιστα τη λάμπα μισοαναμμένη για να μην φέγγει πολύ. Παραγγελίες που μου φα-

νηκαν ανόητες, αλλά και με τάραξαν. Γυρίζω τότε και του λέω:

— Κύριε Ζακαριάν, μήπως θα έχουμε μυστική συνεδρίαση;

— Και κάτι παραπάνω, ήταν η απάντηση του Ζακαριάν. Εχθρός του γένους ο ίδιος, περισσότερο κι από τους Τούρκους, για να δείξει ότι είναι κάποιος σπουδαίος παράγοντας, έδωξε ιταμότατα τις υπηρέτριες κι έκλεισε την πόρτα κι αφού ήρθε και κάθισε κοντά μου μού λέει:

— Μια ή δύο ώρες πριν να φέξει να έρθεις να με βρεις για να σε οδηγήσω στον αρχηγό.

Έχοντας γνώση πικρή από άλλες χριστιανικές κοινότητες τι εσήμαινε νυκτερινή πρόσκληση για τους ιερείς ή τους προκρίτους συγχίστηκα και του λέω:

— Κύριε Ζακαριάν, αν και είσαι αρμένιος το δόγμα κι εγώ ορθόδοξος, πάντως πιστεύουμε σ' ένα Θεό, τον Χριστό. Πες μου σε τι αφορά η πρόσκλησή μου τέτοια ώρα από τον αρχηγό; Ξέρω πως είναι αδύνατο ν' αποφύγει κανείς το πεπρωμένο, αλλά τουλάχιστον να προετοιμαστώ...

Αυτός για να με στενοχωρήσει περισσότερο δεν μου απάντησε αλλά περιορίστηκε να μου πει ότι ορκίστηκε στον αρχηγό, επομένως κωλύεται (ας είχε ενσπείρει πιο πριν τον τρόπο σ' όλη την κοινότητα με τις κινήσεις του και τα μισόλογά του).

Βλέποντας ότι θα στενοχωριόμουν περισσότερο όσον έμενα κοντά του τού λέγω:

— Σύμφωνα, αύριο την ορισμένη ώρα θα έρθω και θα πάμε. Τον καληνύχτισα κι έφυγα. Όταν εξερχόμουν μέσα στο σκοτάδι διέκρινα τον Ιωάννη Παγιασλόγλου να με πλησιάζει. Ήταν μέλος της Εφορείας και τον είχαν στείλει οι συγκεντρωμένοι δημογέροντες κι έφοροι να με συναντήσει και να με οδηγήσει στο σπίτι του Δαμιανού Στύλογλου για να πληροφορηθούν τα καθέκαστα. Νωρίτερα είχαν προσκαλέσει και το μουσιού Μισίρ, ο οποίος, Έλληνας το γένος, σεμνός και καλοκάγαθος άνθρωπος, είχε κι αυτός στενοχωρηθεί για τη στάση του Ζακαριάν με τον ο-

ποίο πάντως είχε φιλικές σχέσεις.

Στην αρχή αρνήθηκα να πάω μαζί με τον Παγιασλόγλου γιατί αισθανόμουν πολύ στενοχωρημένος και του είπα ότι αν ποτέ επιστρέψω σώος από τη σφηκοφωλιά των τσετών το πρώτο που θα κάνω θα είναι να ιδώ τους δημογέροντες.

Όμως ο Παγιασλόγλου επέμενε λέγοντάς μου ότι ακριβώς γι' αυτό με καλούν τώρα να συσκεφθούμε μαζί το τι θα πω στον αρχηγό. Δεν επέμεινα και ακολούθησα τον Ιωάννη. Στο σπίτι του Δ. Στύλογλου ήταν μαζεμένοι 10 περίπου πρόκριτοι κι ο Μισίρ. Όλοι εφαιόντο αποθαρρημένοι κι αφού κι εγώ δεν είχα να προσθέσω τίποτε διαφωτιστικό σηκώνεται ξαφνικά ο Μισίρ και λέει ότι θα πάει αμέσως στον Ζακαριάν για να μάθει ό,τι μπορεί και να τον περιμένουμε.

Πέρασαν δύο ώρες κι ο Μισίρ δεν γύριζε. Πλησίαζαν πια τα μεσάνυχτα κι ετοιμαζόμασταν όλοι να φύγουμε, όταν γύρισε στενοχωρημένος και θυμωμένος συγχρόνως ο Μισίρ πληροφορώντας μας ότι δεν μπορούσε δυστυχώς να μάθει τίποτε περισσότερο. Χωριστήκαμε αμέσως, αφού ετοιμάσαμε διάφορα είδη απολογιών επάνω σε θέματα της κοινότητάς μας. Φεύγοντας εξόρκισα όλους, αν δεν είχα επιστρέψει μια ώρα μετά την ανατολή να πάνε και ν' αναφέρουν σχετικά στο μουφτή Σακίρ εφένδη. Αν το πεπρωμένο μου ήταν να σκοτωθώ, η Κοινότητα ας αναλάμβανε την ανατροφή των έξι ανηλίκων παιδιών μου.

Γύρω από τα μεσάνυχτα γύρισα στο σπίτι μου. Τα παιδιά μου, όλα μικρά, κοιμόντουσαν. Η θεία μου και η θυγατέρα της, η Αριστέα, που φρόντιζαν τα παιδιά μου, στενοχωρημένες με ερώτησαν αν είδα τον άνθρωπο του αρχηγού. Τις καθησύχασα και τις είπα ότι θα σηκώνόμουν πολύ πρωί και έπρεπε να κοιμηθώ. Αμέσως έπεσα στο κρεβάτι μου, αλλά που ο ύπνος! Δεν έκλεισα μάτι ως την ορισμένη ώρα! Σηκώνομαι, κάνω τον σταυρό μου και παραγγέλλω στη θεία μου και την Αριστέα να μην ανησυχούν και φεύγω. Ανοίγω την εκκλησία των Γενεθλίων της Θεοτόκου

(Μητρόπολη), όπου εφημέρευα, αναγινώσκω κατανυκτικότερα τον εξάψαλμο και αφού ανέθεσα τον εαυτό μου και τα παιδιά μου στο Θεό, ξεκίνησα για το σπίτι του άθλιου Ζακαριάν.

Ο Ζακαριάν έτοιμος με επερίμενε. Κατέβηκε και πήραμε το δρόμο προς την οικία του αρχηγού. Οι δρόμοι ακόμη σκοτεινοί, ψυχρή ζώσα πουθενά. Περνώντας από το σπίτι του Χαραλ. Χρηστίδη, του δικηγόρου και προέδρου της Δημογεροντίας, ζήτησα από το Ζακαριάν να μου επιτρέψει να τους δω για δύο λεπτά. Ο Χαράλαμπος μου είχε πει, καθώς περνούσα το πρωί, να τον ξυπνήσω για να μου πει τις τελευταίες του σκέψεις πριν από τη συνάντηση με τον αρχηγό. Έτσι κι έγινε. Αφού μιλήσαμε δυο - τρία λεπτά αποχαιρετιστήκαμε με συγκίνηση.

Περπατήσαμε κάπου 12 λεπτά της ώρας ως το σπίτι του αρχηγού, χωρίς ν' ανταλλάξουμε κουβέντα. Όταν φτάσαμε εκεί δύο τσέτες με εφόπλου λόγχη μας σταμάτησαν. Τους πλησίασε ο Ζακαριάν και τους μίλησε. Αμέσως αυτοί έδωσαν σύνθημα κι άνοιξε η θύρα.

Μπαίνοντας αντίκρισα ένα σμήνος οπλοφόρων τσετών. Τους χαιρέτισα. Άλλοι μου ανταπέδωσαν τον χαιρετισμό ατενίζοντάς με άγρια κι άλλοι αστειευόντουσαν μεταξύ τους λέγοντας ειρωνικά: — να, το πουλάκι έφτασε... Ο Θεός των αθώων με ενεψύχωσε εκείνη τη στιγμή. Με οδήγησαν στο δωμάτιο όπου ο Δεμιρτζή, πάνοπλος, μαζί με τον επταετή γιο του καθόταν σε μια καρέκλα. Κρατούσε ένα περίστροφο κι έδειχνε στο παιδί πώς να το πιάνει και πώς να σκοπεύει. Απέναντι από το δωμάτιό του ήταν άλλα δύο δωμάτια με ανοιχτές τις πόρτες γεμάτα από τσέτες. Άλλοι απ' αυτούς ροχάλιζαν κι άλλοι ξύπνιοι είχαν καθίσει στ' αχυρένια τους στρώματα και καθάριζαν τα όπλα τους αστειευόμενοι με τον αρχηγό τους. Θα ήταν καμιά πενηνταριά μέσα, ενώ άλλοι είκοσι - εικοσιπέντε τριγύριζαν στο διάδρομο. Όμως όλο το σπίτι είχε 15 δωμάτια και όλα τα δωμάτια ήταν γεμάτα από τσέτες.

Όταν ήρθα μπροστά στον αρχηγό, χαιρέτισα με τον

τεμενά κινώντας τη δεξιά μου από τη γη στη μέση κι από εκεί στην κεφαλή. Αυτός με αντιχαιρέτισε κινώντας το χέρι του. Μου έδειξε μια καρέκλα να καθίσω. Κάθισα. Απέναντί μου διέκρινα το δῆμιο του αρχηγού. Ήταν ένας άγριος, υψηλός, λιγνός, ηλιοκαμμένος άντρας. Όταν με είδε εμπρός στον αρχηγό άρχισε να τακτοποιεί και να στρίβει τα μεγάλα σαν την ουρά του σκύλου μουστάκια του, να μουγκρίζει και να λέει: «*εφέ μου διάταξε ν' ανοίξουν τα βλέφαρά μου*». Ο άθλιος επερίμενε να διατάξει ο αρχηγός να με σκοτώσει για ν' ανοίξουν τα μάτια του! Τι αγριότητα! Σε απάντηση ο αρχηγός του λέει: «*Σώπα, χωριάτη. Φέρτε ένα τσάι στο χωριάτη αυτόν ν' ανοίξουν τα βλέφαρά του*». Ανεθάρρησα λίγο με αυτά τα λόγια. Η στιγμή ήταν τρομερή. Μετά διέταξε να μου φέρουν κι εμένα τσάι. Βέβαια εφοβήθηκα μήπως το τσάι είχε δηλητήριο, αλλά τι να κάνω; Θέλοντας και μη το ήπια.

Ανεβήκαμε επάνω. Με εισήγαγε στο ιδιαίτερο δωμάτιό του, που το είχε και ως γραφείο του: ένα ευρύχωρο δωμάτιο περίπου 5 X 5 με καναπέδες τριγύρω, 5 - 6 καρέκλες, 2 τραπέζια χωρίς τραπεζομάνδηλα. Στο ένα τραπέζι ήταν γραφική ύλη και στο άλλο ένα περιστροφικό, δύο βιβλία και μισή κόλλα χαρτιού όπου ήταν γραμμένα μερικά ονόματα. Τα βιβλία ήταν το Ευαγγέλιο και το Κοράνιο. Δεν είχε φέξει ακόμα, όταν μου έδειξε τον καναπέ για να καθίσω, ενώ αυτός κάθισε σε μια πτωχική πολυθρόνα. Μόλις κάθισε απευθύνθηκε και μου λέει:

— Αυτή την ώρα σε προσκάλεσα για μια σπουδαιότερη υπόθεση. Πρόκειται για την αυστηρά και παραδειγματική τιμωρία 16 δικών σας, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεσαι κι εσύ. Εάν απαντήσεις ειλικρινώς στις ερωτήσεις μου κι ομολογήσεις την αλήθεια, θα σου χαρίσω τη ζωή, χάριν των 6 ανηλίκων παιδιών σου, που είναι ορφανά από μητέρα. Θα σ' έχω πάντοτε στην εύνοιά μου και την προστασία μου. Εάν όχι, τότε ιδού το περιστροφικό, αυτή η ώρα θα είναι η τελευταία σου κι αμέσως στο θάνατο θα σ' ακολουθήσουν κι οι άλλοι 15. Εγώ έλαβα τις καταθέσεις 8 ο-

θωμανών και 8 χριστιανών, που ορκίστηκαν στα ιερά αυτά βιβλία. Αυτοί ομολόγησαν ότι όντως σεις οι 16 πρόκριτοι εργάζεστε υπέρ των ελληνικών συμφερόντων στέλνοντας κρυφά χρήματα ή αλληλογραφώντας με τους Έλληνες του μετώπου Τσιβρίλ, στους οποίους προδίδετε τις μυστικές στρατιωτικές οργανώσεις μας. Στο ζήτημα του Δαμιανού Καχραμάνογλου εγώ εφέρθηκα μαλακά και σεις αποθρασυνθήκατε. Εγώ είχα τους μυστικούς μου ανθρώπους και οθωμανούς και χριστιανούς που σας κατασκόπευαν. Εσείς, όμως, αχάριστοι άνθρωποι, δεν σωφρονιστήκατε. Ιδού τώρα ήλθε η ημέρα της τιμωρίας σας!

Όταν άκουσα τα φριχτά αυτά λόγια και τις κατηγορίες προς στιγμήν άρχισε να με περιλούει ψυχρός ιδρώτας. Τότε θα πρέπει να έπαθα και το καρδιακό νόσημα, που με κατατρώγει και με καταβάλλει, παρά τη θεραπεία. Όμως, ο μεγαλοδύναμος Θεός με ενδυνάμωσε και μετά από σιωπή λίγων λεπτών βλέποντας, ότι μόνο το θάρρος θα έσωζε κι εμένα και την κοινότητά μας, βρήκα την έμπνευση να μιλήσω, όπως ακριβώς λέγει ο Σωτήρας ημών εις το Ιερόν Ευαγγέλιον: «Όταν δε καλέσωσιν υμάς εις συναγωγάς και ηγεμόνας, μη μεριμνάτε πώς ή τί απολογήσεσθε. Εγώ γαρ δώσω υμίν στόμα και σοφίαν, η ου δυνήσονται αντιστήναι πάντες οι αντικείμενοι υμίν». Ο ανάξιος δούλος του Θεού έγινα προαπιστής των δικαίων της ατυχούς ελληνικής κοινότητας της Σπάρτης Πισιδίας, κοινότητας που κατεδιώχθη, υπέφερε κι έδωσε θύματα εκατοντάδες νέων και γερόντων στην εξορία, κοινότητας που κατεστράφη υλικώς ολοσχερώς, έστω κι αν οι θυσίες αυτές κι οι καταστροφές δεν αναγνωρίσθηκαν στην ελευθέρα πατρίδα, θυσίες και καταστροφές και δεινοπαθήματα που έμειναν κατάκλειστα κι εσφραγισμένα σαν σε τάφο, διότι εμείς οι Σπαρταλήδες δεν διαφημίζουμε τις συμφορές μας, για να κερδίσουμε κάτι, αλλά κάνουμε το καλό κι εργαζόμαστε, είτε ιδιωτικώς είτε κοινοτικώς, αθορύβως μη θέλοντας να γνωρίζει η αριστερά μας το έργο της δεξιάς.⁵⁰

Είπα λοιπόν τα εξής: «Εξοχότατε αρχηγέ, η ιλαρότητα κι

η αγαθότητα στο πρόσωπό σας είναι το κάτοπτρο μιας αγαθής ψυχής κι οι αγαθές ψυχές ουδέποτε καταδέχονται τιμωρίες α-θώων (!) Λογίζομαι ευτυχής γιατί μου δίνεται η ευκαιρία να σας διαφωτίσω για την ειλικρινή διάθεση των χριστιανών της Σπάρτης και των περιχώρων της απέναντι της προσφιλούς τουρκικής μας πατρίδος! (Τι ειρωνεία! Τι κολακεία!) Ονόμαζα «αγαθόν» έναν λήσταρχο με θηριώδη ένστικτα! Όμως έ-πρεπε να εξαγοράζουμε τον καιρό μέσα στις χαλεπές ημέ-ρες της τρομοκρατίας που περνούσαμε...). Αγαπητέ αρχηγέ! Για κάθε άλλη κατηγορία αφογγύστως θα υποκύπταμε στην αγ-χόνη αλλά η κατηγορία της προδοσίας της τουρκικής πατρίδος είναι συκοφαντική και τερατώδης! Εάν αποδειχθεί, σας εξορκί-ζω να με τιμωρήσετε όπως μου αρμόζει. Σας υπενθυμίζω ό-μως, ότι έχουμε 15 και πλέον ίσως δικούς μας σπουδασμένους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών άλλους τις ιατρικής, άλλους της φαρμακευτικής κι άλλους που τα διπλώματά τους ανεγνωρί-στησαν από το Δαρ-ουλ-φουνούν (Πανεπιστήμιο) της Κων/πό-λεως, ανθρώπους που υπηρετούν την τουρκική πατρίδα στις στρατιωτικές, τις πολιτικές, τις δημοτικές υπηρεσίες... Αν πά-λι θεωρούν προδότες αυτούς που σπούδασαν στην Αθήνα πλα-νώνται πλάνην οικτράν...».

Μου λέγει τότε: «όχι, όχι! δεν εννοώ αυτούς, ο καθείς έχει το δικαίωμα και την απόλυτη ελευθερία από το ανεξίκακο και ανεξίθρησκο τουρκικό κράτος να μορφώσει τα παιδιά του σε ό-ποιο πανεπιστήμιο θέλει, αν έχει τα οικονομικά μέσα. Οι κα-ταγγελθέντες είναι άλλοι, μεταξύ των οποίων και συ!»

Του λέγω τότε: «Μου επιτρέπετε, αρχηγέ, να γνωρίσω ποιοί είναι αυτοί οι καταγγελθέντες;»

Τότε μου παρουσιάζει τη μισή κόλλα χαρτιού που βρι-σκόταν επάνω στο τραπέζι μαζί με το Ευαγγέλιο, το Κορά-νιο και το περίστροφο.

Παίρνω το χαρτί και βλέπω 16 ονόματα. Εκ των πρώ-των ήταν το ιδικό μου όνομα, ως ενεργούντος και υποκι-νούντος με τη δύναμη της ιδιότητάς μου τους συμπατριώ-τες μου να προσφέρουν τις υλικές και ηθικές τους δυνάμεις

για την προέκταση της ελληνικής κατοχής από το μέτωπο του Τσιβρίλ, που απέχει περί τις 10 ώρες⁵¹ στην περιοχή της Σπάρτης. Οι άλλοι 15 ήταν ιατροί, φαρμακοποιοί, ταπητουργοί και μερικοί έμποροι, λογιζόμενοι ως εύποροι. Ιδού τα ονόματα των 16 καταγγελθέντων: 1) Μιλλέτ βεκιλί Ιωακείμ Παπάς (εγώ δηλαδή), 2) Χαλιτζή Δαμιανός Ιστιλογλου, 3) Χαλιτζί Φιλιππάκης Καχραμάνογλου, 4) Χαλιτζί Νικόλα Σουτζόγλου, 5) Χαλιτζί Δανόπουλος, 6) Μιλλέτ ρεϊσί Παναγιώτης εφένδης (Σεραφετίνογλου), 7) δόκτωρ Ελεήμων (Δαμιανίδης), 8) Φαρμπρικατζή Βασίλ (Βαϊράμογλου), 9) Τουτετζάρ Ατάκ (Ευθύμογλου), 10) Λουκάς Τζιγέρογλου, 11) Παπάζογλου αταμί Εβρένογλου Σωκράτης, 12) Τουτζετζάρ Αρτέμ Χατζηαθανάσογλου, 13) Ετζατζή Σοφός, 14) Κοσμάς Σοκόγλου, Τουτζετζάρ, 15) Τουτζετζάρ Σαγήρογλου Γιάνκο, 16) Μουχτάρ Μελέτιος. Όλα αυτά τα 16 ονόματα με τουρκικά γράμματα γραμμένα, άλλοι θεωρούμενοι ως χρηματοδότες, άλλοι δε υποστηρίζοντες ηθικά κι άλλοι αλληλογραφούντες μυστικά με το ελληνικό μέτωπο.⁵²

Μόλις διάβασα τον κατάλογο αποτείνομαι και του λέγω: «Εξοχότατε, κύριε αρχηγέ! Θ' απολογηθώ πρώτα για τον εαυτό μου για δε τους άλλους θα μπορούσα να σας υποδείξω ισάριθμους ή και περισσότερους συμπολίτες οθωμανούς εμπόρους, καταστηματαρχες, υπάλληλους να μαρτυρήσουν ότι πονούν για την πατρίδα κι είναι αφοσιωμένοι, ώστε ν' αποδειχθεί η κατάπτυστος συκοφαντία, των ελαχίστων που θέλουν το κακό των χριστιανών...

»Πριν από έξι χρόνια χειροτονήθηκα ιερέυς κι αμέσως μετά τη χειροτονία μου ο Μητροπολίτης της επαρχίας μας Πισιδίας (Τεκέ μητροπολιτοντού Γεράσιμος εφένδης) με διόρισε αντιπρόσωπό του στην επιτόπιο διοίκηση της Σπάρτης και των πέριξ κοινοτήτων, διορισμό που ενέκρινε το Διοικητικό Συμβούλιο της Διοικήσεως Σπάρτης. Προ της χειροτονομίας μου, κύριε αρχηγέ, ήμουν στο Ντινέρ (ο επισημότερος σιδηροδρομικός σταθμός Σμύρνης - Αϊδινίου). Εκεί είχα περίβλεπτο θέση στο εμπόριο ως εμπορομεσίτης επί των γεννημάτων και φορτοεκ-

φορτωτής των εμπορευμάτων των μετακομιζομένων απ' όλους τους σιδηροδρομικούς σταθμούς στην Ανατολή μέχρις Αγκύρας - Κιουτάχειας - Εσκησεχήρ, Ικονίου - Ακσεχήρ κ.λπ. Υπό την ιδιότητά μου αυτή είχα τακτικές και συνεχείς συναλλαγές μ' έναν μεγαλέμπορο βέη καταγόμενον εκ της ιδιαίτερας σας πατρίδας Ναζλή, τον καλό και αγαθό μουσουλμάνο Χατζή Αλή Ζαδέ Αλή Βέη και τον αδελφό του Χαφούζ Μουσταφά, των οποίων χρημάτισα επί δεκαπέντε συναπτά έτη αντιπρόσωπος στο Ντινέρ. Έλθαν περιστάσεις κατά τις οποίες, με απόλυτη εμπιστοσύνη, φύλαξα χιλιάδες χρυσές λίρες στην κάσα μου για λογαριασμό τους. Αυτούς τους δύο αδελφούς μπορώ να προτείνω ως μάρτυρες για μένα. Αλλ' οι βουλές του Θεού είναι ανεξίτηλες. Επέπρωτο να εγκαταλείψω την τόσο επικερδή και τιμητική αυτή εργασία και να περιοριστώ στο αξίωμα της ιεροσύνης αναλαμβάνοντας τρομερές ευθύνες απέναντι Θεού κι ανθρώπων. Γιατί άραγε; Ούτε εγώ το γνωρίζω, ούτε οι γνωστοί μου και προ πάντων οι Τούρκοι πελάτες μου και ιδιαίτερα αυτοί οι δύο που ανέφερα. Αρχηγέ, ίσως η εξοχότητά σου θα γνωρίζει που ευρίσκονται αυτοί οι δύο αδελφοί, γιατί μετά από την κατάληψη του Ναζλή από τον ελληνικό στρατό δεν γνωρίζω που κατέφυγαν... Αυτοί θα μπορούσαν να μαρτυρήσουν για τα αισθήματά μου...»

Στο άκουσμα των ονομάτων των δύο αδελφών ο αρχηγός τινάχθηκε όρθιος και μου λέει: «Μου φαίνονται σαν όνειρα αυτά που λες, ένας τέτοιος άνθρωπος να έχει 15 χρόνια συναλλαγές και να εμπορεύεται και να περιοριστεί στο τέλος να είναι ένας απλός παπάς! Πώς, πώς είναι δυνατό να τα παραδεχτώ αυτά; Φαίνεται πως επειδή το Ναζλή είναι κατειλημμένο από τους εχθρούς νόμισες ότι θα είναι δύσκολη κάθε πληροφορία, αφού κι αν τους βρίσκαμε και ζητούσαμε γραπτές πληροφορίες αυτοί φοβούμενοι την ελληνική λογοκρισία δεν θα κατηγορούσαν έναν αρχιερατικό επίτροπο, έστω κι αν δεν τον αγαπούσαν... Συ βλέπω είσαι ένας πολυπράγμων άνθρωπος· έριξες το ζάρι σου: ή θα κερδίσεις ή θα χάσεις, αφού έτσι κι αλλιώς είσαι χαμένος... Πρόσεξε αυτοί οι άνθρωποι δεν είναι πολύ μακριά, αμέσως μπορώ να λάβω πληροφορίες κι αλίμονό σου,

εάν είπες ψέματα! Ευτυχία και χαρά σου αν είναι αληθινά!».

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να κάνω μία παρένθεση. Να μιλήσω για τις σχέσεις του αρχηγού Δεμιρτζή μετά των δύο αδελφών Χατζή Αλή Ζατέδων, αλλά και την δική μου σχέση με αυτούς.

Ο Αλή Βέης λοιπόν ήταν πρόεδρος της «Εθνικής Αμύνης» στο Ναζλή, πριν από την κατάληψη της πόλεως υπό του ελληνικού στρατού. Επειδή φοβόταν διαρπαγές και λεηλασίες αποφάσισε να συστήσουν, με πολλούς άλλους πλούσιους τούρκους, τη εγκρίσει και της τουρκικής (κεμαλικής) διοικήσεως, άμυνα από φυγόδικους, τυχάρπαγες και ληστές. Ως αρχηγό του συρφετού αυτού, αφού τον κατέβασαν από τα βουνά και τα λημέρια του, έβαλαν τον Δεμιρτζή Μεχμέτ εφέ, ως τότε επικεφαλής μικρού αριθμού δικών του τσετών. Όταν καταλήφθηκε το Ναζλή και διεσκορπίσθηκαν οι οργανωτές, ο Δεμιρτζή με τους 1.200 πλέον τσέτες του αναγνωρίστηκε (όπως έχομε διηγηθεί) από την Κεμαλική κυβέρνηση της Άγκυρας, με τον τίτλο: «*περιοδεύων εκδικητικός στρατός των περιοχών Δενιζλή - Σπάρτης - Γιάλοβατς - Καραγάτς - Ικονίου*» ως αρχηγός.

Εν τω μεταξύ ο Αλή Βέης μετά την ελληνική κατοχή του Ναζλή είχε καταφύγει στην Αττάλεια, ενώ ο αδελφός του Χαφούζ Μουσταφάς αποτινάξας τα ιεροσπουδαστικά φορέματά του (το σαρίκι και τον τζουμπέ)⁵³ είχε προσκολληθεί ως υπασπιστής στο Δεμιρτζή εφέ. Επομένως ο Χαφούζ ευρισκόταν μαζί με τον αρχηγό αυτή την ώρα.

Όταν άκουσε στην απολογία μου για την γνωριμία μου με αυτούς του δύο Τούρκους, οι οποίοι βέβαια ασκούσαν μιαν επιρροή επάνω του, γυρίζει και μου λέει:

«Αρκεί, αρκεί, τώρα ή θα σωθείς ή μετά από μια ώρα θα στηθούν 16 αγχόνες και θα έχουν ένα ωραίο θέαμα οι κάτοικοι της Σπάρτης!».

Μετά την απειλή αυτή χτύπησε τρεις φορές την παλάμη του κι αμέσως άνοιξε η πόρτα και παρουσιάστηκε ένας πάνοπλος τσέτης. Τον χαιρετά στρατιωτικά κι ο αρχηγός

του λέει: «*Τώρα αμέσως ο υπασπιστής μου Μουσταφά εφές, να έλθει εδώ!*».

Πέρασαν πέντε λεπτά της ώρας. Ξαφνικά παρουσιάζεται ένας πάνοπλος τσέτης με αλυσσίδες αργυροκέντητες, αργυροστόλιστο το κοντάκι του όπλου του και με εφέδικα ρούχα. Αφού τον χαιρέτισε στρατιωτικά παρέμεινε σε στάση προσοχής. Ο αρχηγός αποτεινόμενος προς αυτόν του λέει:

«*Μουσταφά γνωρίζεις προσωπικά αυτόν τον παπά; πρόσεξε καλά και πες μου τι άνθρωπος είναι*».

Ο υπασπιστής με κοίταξε αλλά έδειξε να μη με αναγνωρίζει. Και πως μπορούσε; Η γνωριμία μας είχε γίνει πριν από 8 χρόνια, όταν εγώ μεν ήμουν κοσμικός νέος με ξυρισμένα γένεια, έμπορος, ενώ τώρα είχα γίνει ιερωμένος με άσπρη γενειάδα, που με έδειχνε γέροντα, εκείνος δε τότε φορούσε τον τζουμπέν κι είχε σαρίκι άσπρο στο κεφάλι, ενώ τώρα ήταν τέλειος αντάρτης με εφέδικα ρούχα, οπλισμένος ως τα δόντια. Για να προλάβω την άρνησή του απευθύνομαι στον αρχηγό: «*εφέ μου, συγγνώμη, ρωτήστε τον αν γνωρίζει κάποιον μεσιτέμπορο Γιβανάκη Πεσματζόγλου στο σταθμό του Ντινέρ*».

Με τα λόγια αυτά ο Μουσταφάς με αναγνώρισε κι αφού με παρατήρησε προσεκτικά μου έτεινε το χέρι λέγοντας: «*Βάι, βάι, Γιβανάκη εφένδη καρτασίμ, νε χαλ πογλέ;*» (ώ, ώ, κύριε Ιωάννη αδελφέ μου, τι χάλια είν' αυτά;) Ευθύς με ρώτησε για το γυναικάδελφό μου Νικόλαο Παλτάτζογλου με τον οποίο ήταν αχώριστοι φίλοι και διασκεδάζαν μαζί, όταν ερχόταν στο Ντινέρ και φιλοξενείτο επί 5-6 ημέρες στο δωμάτιό μου. Ο Μουσταφάς αγαπούσε πολύ τις διασκεδάσεις ενώ ο Αλή Βέης πάντα τον απέτρεπε. Εγώ ήμουν σε δύσκολη θέση και συμβούλευα το Μουσταφά να προσέχει, γιατί αν επληροφορείτο ο μεγαλύτερος αδελφός του τις διασκεδάσεις του θα κατέκρινε εμένα, που τον φιλοξενούσα. Όμως, ο Μουσταφάς μου έλεγε ότι ο αδελφός του ενέκρινε τις διασκεδάσεις του στο Ντινέρ, αφού ήταν μαζί μου.

Αυτός λοιπόν ο φίλος μου, από θεία Πρόνοια επέπρωτο να γίνει υπασπιστής του αρχηγού, ενός ληστάρχου που κατά την εικοσάμηνη δράση του είχε κιόλας εξοντώσει υπερχίλιους ομοεθνείς του Τούρκους.

Αφού με ερώτησε για το γυναικάδελφό μου και του είπα ότι έχει αποκλειστεί στη Σμύρνη, στρέφεται προς τον εφέ και του λέει: «*Αρχηγέ μου, σου συστήνω τον καλό και πιστό μου φίλο Γιβανάκη. Όση εμπιστοσύνη έχεις προς εμέ και τον αδελφό μου Αλή Βέη, άλλη τόση να έχεις και προς αυτόν. Αμέσως θα γράψω σχετικώς και στον αδελφό μου στην Αττάλεια*». (Πράγματι ο Αλή Βέης έγραψε στον αρχηγό, έγραψε και σε μένα λέγοντάς μου ότι δεν πρέπει να φοβηθώ τίποτε αλλά ότι θα πρέπει κι εγώ να τον υποστηρίξω αν ο ελληνικός στρατός προελάσει μέχρι Σπάρτης).

Μετά απ' αυτά τα λόγια ο αρχηγός εξεπλάγη και μου λέει: «*τόση μεγάλη φιλία μεταξύ αλλογενών πρώτη φορά αντικρίζω!*» Απευθυνόμενος δε στο Μουσταφά του λέγει: «*αγαπητέ μου Μουσταφά, θα έχω υπόψη μου τη σύστασή σου, σε ευχαριστώ. Παρακαλώ να θεωρήσεις λήξασα την πρόσκλησή σου*». Με τα λόγια αυτά ο Μουσταφάς απεχώρησε, αφού με εχαιρέτισε εγκάρδια. Ανεξιχνίαστες, αλήθεια, οι βουλές του Κυρίου! Ουδέποτε ακόμη και στις πιο κρίσιμες περιστάσεις δεν με εγκατέλειψε η πίστη στο Θεό! Ιδού τώρα διεκυβεύετο η ζωή 16 χριστιανών προκρίτων και μεταξύ αυτών κι η δική μου ζωή, όταν ως εκ θαύματος εμφανίζεται εμπρός μου ο παλιός πιστός φίλος για να φέρει τη λύτρωση από το βέβαιο αφανισμό μας. Ιδού λοιπόν που έστω κι έτσι τραγικά εδικαιωνόταν η απόφασή μου να εγκαταλείψω την προσοδοφόρα επαγγελματική μου σταδιοδρομία και να χειροτονηθώ ιερέας και ν' αναλάβω ως αρχιερατικός επίτροπος βαρύτερες ευθύνες για τη διαχείριση των κοινοτικών μας πραγμάτων.

Ύστερα από την αποχώρηση του Μουσταφά γυρίζει και μου λέει: «*Βεκήλ εφένδη, τώρα έχεις μεγάλη σύσταση· όμως οι οπαδοί μου μωρίστηκαν κάτι και για να τους συγκρατήσουμε και να τους κατευνάσουμε νομίζω ότι καλό θα ήταν να*

τους φιλοδωρήσουμε. Άλλωστε εγώ αύριο ή μεθαύριο θα τους πάρω και θα φύγουμε σε περιοδεία. Αλλά -συνέχισε- αν στο διάστημα της απουσίας μας στείλει η Άγκυρα διαταγή εξορίας των ανθρώπων σας από 12 ετών και άνω, όπως έστειλε σ' άλλες μη μουσουλμανικές (γάγγρι - μουσλήμ) κοινότητες να μάθεις από τη σύζυγό μου το μέρος που θα βρίσκομαι και να με ειδοποιήσεις τηλεγραφικώς, ώστε αμέσως να επιστρέψω και να ματαιώσω την εξορία».

Αυτό ήταν για τις δεινές εκείνες περιστάσεις μια θεόπεμπτη παρηγοριά. Τον ευχαρίστησα λοιπόν και του ζήτησα να μου πει το ποσόν που θα ικανοποιούσε τους οπαδούς του (έλεγαν ότι ήταν 1.200 αλλά στη Σπάρτη βρίσκονταν περίπου 800). Μου απάντησε επί λέξει: «η γενναιοδωρία δεν μετριέται». Εγώ του λέγω η πρότασή μου να μου πείτε το ποσό, έγινε για να μην παρεξηγηθεί η προσφορά μας εάν ήταν κατώτερη των προσδοκιών των φίλων σας. Τότε μου λέει: Είναι 1.000 οι φίλοι μου, τουλάχιστον από 25 παγκανότες (χάρτινες Τούρκικες λίρες), το όλον 25.000 λίρες!

Στο άκουσμα του ποσού των 25.000 λιρών έμεινα άναυδος. Βλέποντάς με έτσι με ρώτησε: «γιατί δεν μιλάς; μήπως σου φάνηκαν πολλά; οι 25.000 λίρες είναι η σωτηρία σας! εάν σας κακοποιούσαν οι τσέτες, εάν σας λεηλατούσαν, εάν πηγαίνατε εξορία θα μπορούσατε να τα εξαγοράσετε όλα αυτά με 25.000 λίρες;» Και τελειώνοντας τα λόγια του: «αυτά να τα σκεφτείτε καλά· εγώ προσπαθώ να τους συγκρατήσω, αλλά αυτοί δεν είναι μιας μάνας γέννα, οι περισσότεροι είναι ατίθασοι ορεινοί γιουρούκηδες, τους οποίους μόνον η γενναιοδωρία σας κι η δική μου επιβολή μπορεί να ημερώσει». Και έκλεισε: «Προσπαθήστε εντός δύο ημερών να βρείτε το ποσόν!».

Αφού του εξήτησα συγγνώμη τον παρεκάλεσα να με αφήσει να του εκθέσω τη δεινή οικονομική κατάσταση της κοινότητάς μας. «Αρχηγέ μου, του είπα, το ποσόν αυτό θα ήταν μικρό αν μας το ζητούσατε την εποχή που η ταπητουργία ήταν στη δόξα της. Τώρα που έχουμε αποκλειστεί από τη Σμύρνη, έπαψε πια η ταπητουργία. Άλλωστε οι εύποροι συ-

μπολίτες μας μετά το σεισμό και πριν από την ανακωχή έμειναν στη Σμύρνη. Εδώ άφησαν υπαλλήλους μόνον ή συγγενείς που δεν ξέρουν την ταπητουργία. Μπορείτε να μάθετε από τους συμπολίτες μας Τούρκους τι ποσόν εισήγειτο προ της καταλήψεως της Σμύρνης και τι τώρα. Άλλη εργασία, εκτός της ταπητουργίας, δεν υπάρχει στα χέρια των χριστιανών. Έχουμε βέβαια και τη βιοτεχνία του ροδελαίου αλλ' αυτή βρίσκεται στα χέρια των Τούρκων, αφού τα 80-90 % των ροδώνων είναι κτήματα μουσουλμανικά. Τώρα ούτε το ένα πέμπτο από τις 25.000 λίρες μπορούμε να μαζέψουμε...»

Με σταμάτησε λέγοντάς μου «εγώ δεν ζητώ από άτομα, ζητώ από την κοινότητα, τις εκκλησίες...».

«Ναι, εφέ μου, του απάντησα, αλλά οι εκκλησίες μας κι η κοινότητά μας δεν έχουν κτήματα, αμπέλια, ελαιώνες, όπως οι κοινότητες τους περιοχής του Ναζλίου και Αϊδινίου. Συντηρούνται από τις εισφορές των μελών».

Συνοφρυώθηκε και μου λέγει: «επί τέλους, τι μπορείτε να προσφέρετε στους ανθρώπους μου;».

Εγώ του πρότεινα τότε 2.000 τοις μετρητοίς και 25.000 σε τσεκ, επ' ονόματι των ταπητουργών μας στη Σμύρνη, με την πρόφαση της διανομής του ποσού στους ταπητεργάτες της Σπάρτης χριστιανούς και μουσουλμάνους - ενόψη της καταστροφής της ταπητουργίας και της φτώχειας των ανθρώπων που εργάζονται σ' αυτήν. Όμως ο αρχηγός δεν το δέχθηκε αυτό λέγοντάς μου ότι υπήρχε κίνδυνος να μαθευτεί το πράγμα, (οπότε αλίμονόν μας), ή να μην τελεσφορήσει. «Εγώ θέλω εντός δύο ημερών το θέμα να τελειώσει, χωρίς να λάβουν γνώση ούτε οι τοίχοι του δωματίου», είπε κι απείλησε: «εάν ακουστεί το πράγμα, δε θα διστάσω μπροστά σε τίποτε για να σας τιμωρήσω σκληρά...».

Τελικά μείναμε σύμφωνοι για 5.000 λίρες που θα έπρεπε να μαζευτούν με μεγάλη μυστικότητα και να παραδοθούν από εμένα στη χανούμισσα του αρχηγού. Για το χατήρι αυτής της συνάντησης θα παρεβιάζετο και το λεγόμενο «ναμαχρέμι», δηλαδή η καλύπτρα του προσώπου και το άδυτο του γυναικωνίτη, αφού ο αρχηγός έκρινε ότι ημπο-

ρούσε να μου έχει... πλήρη εμπιστοσύνη.

Αφού χαιρέτισα με τεμενά έφυγα από το δωμάτιο του τρόμου, όπου επί δυόμισι περίπου ώρες στεκόμουν απέναντι σ' ένα περίστροφο.

Είχε πια ανέβει ο ήλιος, μια ώρα μετά από την ανατολή, όταν βγήκα έξω από τη φωλιά του θηρίου. Αμέσως κατευθύνθηκα στο δικηγορικό γραφείο του προέδρου της Δημογεροντίας, του Χαραλάμπους Χρηστίδη. Εκεί περίμεναν και τέσσαρες άλλοι δημογέροντες φοβερά ανήσυχoi· ήταν ο Δ. Στύλογλου, ο Χ. Πατζόγλου, ο Κ. Δουρμούσογλου κι ο Ιορδ. Ελλέζογλου. Για λίγα λεπτά όλοι άφωνοι με αντίκριζαν συγκινημένοι που με έβλεπαν σώο.

Τώρα άρχιζαν για μένα τα προβλήματα. Πώς να κρατήσω το μυστικό και πώς να μαζευτούν τα λύτρα;

Με ερώτησαν πρώτ' απ' όλα αν ήταν «*χαϊρλή*» (με αίσιο πέρας) η επίσκεψη. Είπα ότι μου έδωσε διαταγές για την κοινότητά μας: να μην εξερχόμαστε από τα σπίτια μας το βράδυ, να μην απομακρυνόμαστε από την πόλη, ούτε σ' απόσταση είκοσι λεπτών της ώρας, έστω κι αν εκεί ευρίσκονταν τα κτήματά μας και τ' αμπέλια μας. Σ' αντίθετη περίπτωση θα μας συνελάμβαναν οι τσέτες. Αυτά είχα χρέος να τα κοινολογήσω στις 4 χριστιανικές συνοικίες. Βέβαια ο αρχηγός μου είχε δώσει κι αυτές τις διαταγές, αλλά αυτό ήταν ένα πρόσχημα για να βρω τρόπο να μιλήσω μυστικά με τον πρόεδρο της Δημογεροντίας. Απευθύνθηκα λοιπόν στον Χ. Χρηστίδη, κάνοντάς του κι ένα κατάλληλο νεύμα, και του ζήτησα να πάμε στο σπίτι του τάχα για να συντάξουμε αυτές τις διαταγές, επειδή δεν ήταν δυνατό να συζητούνται αυτά τα πράγματα μέσα στο δικηγορικό γραφείο, όπου μπαινόβγαινε κόσμος για τις υποθέσεις του. Ο Χρηστίδης κατάλαβε το νεύμα μου και είπε ότι κι αυτός αισθάνεται πολύ κουρασμένος μετά την ολονύκτια ανησυχία και θα κλείσει το γραφείο του. Έτσι οι άλλοι δημογέροντες μας αποχαιρέτισαν κι εμείς οι δύο προχωρήσαμε στο σπίτι του προέδρου, που απείχε από την αγορά 15-20 λεπτά της ώρας. Στο δρόμο του εξήγησα τα πάντα.

Φτάνοντας στο σπίτι αποφασίσαμε και τον τρόπο που θα συγκεντρωνόταν το ποσό των 5.000 λιρών. Καταστρώσαμε κατάλογο δυναμένων να καταβάλουν ορισμένο επί μέρους ποσό. Αυτόν τον κατάλογο θα τον έφερνα στο Κοινοτικό μας γραφείο (Δημογεροντία), αφού εκεί θα είχα μεταφέρει μέσα σ' ένα δέμα όλα τα ιερατικά άμφια που απαιτούνται για τη θεία λειτουργία και το επίχρυσον Ευαγγέλιον της εκκλησίας της Μητροπόλεως.

Μόλις έφτανα στο Κοινοτικό γραφείο θα ενδυόμουν τα ιερά άμφια κι έτσι θα καλούσα πρώτον τον κλητήρα, Δαμιανό Συμεωνίδη ή Κιουρκτζόγλου. Αμέσως θα τον όρκιζα επί του ιερού Ευαγγελίου να κρατήσει απόλυτη μυστικότητα διότι από αυτήν εξηρτάτο η ζωή τόσων ανθρώπων. Αυτός μετά θα καλούσε έναν - έναν τους γραμμένους στον κατάλογο, με διαφορά μισής ώρας, να έλθουν στο Γραφείο. Με την εμφάνισή των εγώ θα τους εξηγούσα ότι ο εφές μου έδωσε ένα σημείωμα, για τον καθένα τους ξεχωριστά, να καταθέσουν ως το βράδυ το ορισμένο ποσόν. Εκτός του ατομικού σημειώματος υπήρχε και κοινό που περιλάμβανε όλους μαζί με το αντίστοιχο για τον καθένα ποσό· αυτόν τον κατάλογο βέβαια ο εφές μου απαγόρευσε, δήθεν, να τον δείξω, αλλά εγώ αφού τους όρκιζα στο ιερό Ευαγγέλιο, επί ποινή θανάτου, θα μπορούσα να τους τον δείξω. Να ποιοι είναι, να τα ποσά για τον καθένα, να το συνολικό ποσόν των 5.000 λιρών.

Ήταν βεβαίως δυνατόν να προκύψουν απορίες: πώς ήξερε ο εφές ποιοι μπορούσαν και πόσο μπορούσαν να δώσουν; Εγώ θα έλεγα ότι φυσικά εκείνη την ώρα μου ήταν αδύνατο να κάνω τέτοιες ερωτήσεις, ο εφές είχε τις πληροφορίες του. Ομολογώ ότι ήταν ένα ψεύδος. Αλλά έπρεπε να οικονομηθούν τα πράγματα και δεν υπήρχε χρόνος. Στην ανάγκη θα έλεγα ότι οι συζητήσεις είναι περιττές ενώπιον των κρισίμων στιγμών. Θα έπρεπε να καταβάλουν το ποσόν, να μην μιλήσουν με τους άλλους του καταλόγου, ούτε φυσικά με τους οικείους των.

Αυτή ήταν η σκηνοθεσία και ιδού ο κατάλογος:

1. Αδελφοί Στύλογλου, ταπητουργοί, λίρες χάρτινες 1.000.

2. Ι. Παγιασλόγλου, και αφοί Δανόπουλοι, ταπητουργοί, λίρες χάρτινες 1.000.

3. Φίλιππος Καχραμάνογλου, ταπητουργός, λίρες χάρτινες 750.

4. Αθανάσιος Ευθύμογλου (Ατάκ), έμπορος, λίρες χάρτινες 500.

5. Βασίλειος Βαϊράμογλου, αλευροβιομήχανος, λίρες χάρτινες 500.

6. Αρτέμιος Χατζηαθανάσογλου, έμπορος, λίρες χάρτινες 300.

7. Ιωάννης Γαβριήλογλου (Σαζήρογλου), έμπορος, λίρες χάρτινες 150.

8. Νικόλαος Σουτζόγλου, ταπητουργός, 150.

9. Σωκρ. Εβρένογλου δια λ/σμόν Παπάζογλου, ταπητουργοί, λίρες χάρτινες 250.

10. Αθανάσιος Βασιλειάδης, έμπορος, λίρες χάρτινες 200.

11. Ναθαναήλ Κεχαγιόγλου, δια λ/σμόν πατρός του Μηνά, μεγαλοβιομήχανος, λίρες χάρτινες 200.

Σύνολο λίρες χάρτινες Τουρκίας : 5.000

Όλοι σχεδόν δέχθηκαν, χωρίς αντίρρηση, αλλά όχι και χωρίς κάποια δυσφορία να πληρώσουν αυθημερόν βλέποντας την κρισιμότητα των στιγμών. Ένας μόνον και δυστυχώς ευπορότατος και μάλιστα εκ των μετεχόντων των κοινοτικών μας πραγμάτων αρνήθηκε να πληρώσει κι επέμεινε έως το τέλος, ίσως διότι δεν εκινδύνευε! Ευτυχώς όμως σε διαταγή της κοινότητας ευρίσκοντο στη Σμύρνη στον Πρόδρομο Γρηγοριάδη, συνεταίρο των αδελφών Στύλογλου, 2.000 λίρες προερχόμενες από την αποζημίωση της πυρασφάλειας του καέντος κτιρίου του σχολείου μας. Εκ του ποσού αυτού πήραμε το υπόλοιπο που αρνήθηκε να πληρώσει ο συμπατριώτης μας κι έτσι συμπληρώθηκαν τα λύτρα.

Αξίζει εδώ να είπω πως έγινε η πρόσκληση. Πρώτα ε-

κάλεσα τον κλητήρα της Δημογεροντίας Δαμιανό Συμεωνίδη ή Κιουρκτζόγλου, στον οποίο, αφού τον όρκισα στο ιερό Ευαγγέλιο, έδωσα τον κατάλογο με τα 11 ονόματα και του είπα να τους καλεί έναν έναν κάθε μισή ώρα. Καθένα προσκαλούμενο τον εδεχόμουν ενδεδυμένος τα ιερά άμφια και κρατών το ιερό Ευαγγέλιο στο οποίο και τον όρκιζα να μην πει απολύτως τίποτε σε κανέναν.

Την ημέρα εκείνη έμεινα άσιτος από το πρωί ως το βράδυ στο γραφείο της Δημογεροντίας, γιατί δεν έπρεπε ούτε για ένα λεπτό να εγκαταλείψω τη θέση μου.

Τη μεθεπομένη πήγα στο σπίτι του εφέ να συναντήσω την χανούμισσά του για να της παραδώσω το ποσό.

Έλαβα κάθε δυνατή προφύλαξη για να μη με δουν από το μέγαρο της διοικήσεως επισκεπτόμενο τουρκάλα, διότι απαγορεύονται, κατά το θρησκευτικό τους νόμο, οι επισκέψεις, ανδρών σε γυναίκες. Όμως, φύλακες τσέτες με είδαν να φθάνω από την πίσω πόρτα και χρειάστηκε να τους εξηγήσω ότι ήταν διαταγή του εφέ και ζήτησα να ειδοποιήσουν την χανούμισσα. Αυτή αμέσως έδωσε διαταγή να με περάσουν στο ιδιαίτερο διαμέρισμά της, επειδή ήταν αδιάθετη (έπασχε από ίκτερο). Έπρεπε να πάρει ένα πρακτικό φάρμακο (το κατασκεύαζε η Θεανώ Αγιαννόγλου, που το είχε μάθει από την οικογένειά της) και δυστροπούσε. Εγώ την πίεζα να το πάρει εκθειάζοντας την αποτελεσματικότητά του (είχα πάρει κι εγώ όταν έπασχα από ίκτερο).

Ακολουθώ με χίλιες ψευτοευγένειες της παρέδωσα τα λύτρα των 5.000 λιρών. Εκείνη πάλι έκανε ότι αρνείτο κι ότι δεν δέχεται χρήματα για τις υπηρεσίες προς την πατρίδα αλλά... υπεχώρησε προ την επιμονής μου κι εδέχθηκε το ποσόν ως τάχα προοριζόμενο για τις ανάγκες των τσετών.

Με εκέρασε τσάι κι αφού είπαμε μερικά κοινότυπα πράγματα απεχώρησα. Έτσι έληξε η τριήμερη τρομοκρατία μας.

Και τώρα έρχομαι στο επεισόδιο της 29ης Σεπτεμβρίου

1920. Ο εφές επέστρεψε από την περιοδεία του στις 26 Σεπ/ρίου. Δεν του έγινε επίσημη υποδοχή αυτή τη φορά. Ωστόσο έπρεπε να γίνει εθιμοτυπική επίσκεψη για το «καλώς ήλθες». Για να μην πάω μόνος μου πήρα τώρα τον πρώτο που βρήκα μπροστά μου. Αυτός ήταν ο Ιορδάνης Ελλέζογλου (πρώην ταμίας της διοικήσεως). Όταν αποχωριζόμασταν ο εφές μου εκράτησε το χέρι και ιδιαιτέρως με ευχαρίστησε για τις 5.000 λίρες και τη μυστικότητα που ετηρήσαμε, αλλά τι περιμένεις από έναν ληστή; Σε δυό ημέρες πάλι θα έδειχνε το αληθινό του πρόσωπο και πάλιν ο Θεός, ο προστάτης των αθώων και των καταδιωκομένων, θα έσωζε εμένα και την Κοινότητά μας από ένα νέο διωγμό.

Ο εφές για να καλύψει την πρόσκληση που μου είχε κάνει να μιλήσουμε, και μάλιστα νύχτα για τις 5.000 λίρες επινόησε την πρόφαση ότι ήθελε να μου δώσει εντολές για την μη απομάκρυνση των χριστιανών έξω από την πόλη σε απόσταση μεγαλύτερη των 20 λεπτών της ώρας, έστω κι αν επρόκειτο να πάνε στα κτήματα και τ' αμπέλια τους.⁵⁴ Και για να είναι αυτό πιο χειροπιαστό μου κοινοποίησε γραπτή διαταγή, την οποία ζήτησε ν' ανακοινώσω στους κατοίκους. Εγώ αμέσως ετοιχοκόλλησα αντίγραφα στις τρεις λειτουργούσες εκκλησίες και στις γωνίες των δρόμων της χριστιανικής κοινότητας (τις λεγόμενες κιοσέδες). Οι χριστιανοί εκαλούντο να μην βγαίνουν έξω από τα σπίτια τους το βράδυ και να μην απομακρύνονται από την πόλη σ' απόσταση μεγαλύτερη των 20', την ημέρα.

Μ' αυτό τον τρόπο ο εφές επιδεικνυόταν και ως απόλυτος εξουσιαστής σε Έλληνες και Τούρκους της Σπάρτης.

ΕΝΑ ΑΚΟΜΗ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ

Τις ημέρες αυτές έτυχε, με άδεια τριών μηνών, να έλθει από την Αττάλεια στη γενέτειρά της η γριά μητέρα του συμπολίτου μας αρχιμανδρίτου Χρυσάνθου Παπαδοπούλου, αρχιερατικού επιτρόπου στην Αττάλεια, η Ρεβέκκα.

Όταν τέλειωσε η άδεια παραμονής της, αποφάσισε να επιστρέψει στην Αττάλεια (απέχει περί τα 100 χιλιόμετρα) παίρνοντας μαζί της και την αδελφή της Άννα, σύζυγο του εργοδηγού του δήμου Φιλίππου Χρηστίδη (Φίλιππος ουστά).

Ο Φίλιππος, ως εκ της θέσεώς του, επήρε εύκολα γραπτή διαταγή («βεσικά») υπογραμμένη από όλες τις αρχές της Σπάρτης για την αναχώρηση των δύο γυναικών. Η αναχώρηση, με καρότσα, έγινε την 27η Σεπτεμβρίου, ημέρα Κυριακή. Το βράδυ της ίδιας ημέρας θα διενυκτέρευαν στο Βουρδούρι, όπου υπήρχε ελληνική χριστιανική κοινότητα με 400 οικογένειες.⁵⁵

Ο εφές καθώς επέστρεφε στη Σπάρτη άφησε στο Μπαραντίζ, χωριό μεταξύ Βουρδουρίου και Σπάρτης, τον ιδιαίτερο γιατρό του, που τον ακολουθούσε παντού, γιατί του ζήτησε να μείνει για 3 ημέρες στο Βουρδούρι μιας και ήταν εκεί καινούριος γαμπρός. Στο τέλος αυτής της άδειας θα ερχόταν στη Σπάρτη για ν' ακολουθήσει τον εφέ στην περιοδεία του ανά τα χωριά του Ικονίου προς το Ακσεχήρ, το Πεϊσεχήρ, το Σεϊδισεχήρ κ.λπ. Μάλιστα για να κάνει επιβλητική την εικόνα του, ως γιατρού του εφέ, παρεκάλε-

σε και πήρε μαζί του ως συνοδεία 2 τσέτες.

Όμως ο εφές προφασιζόμενος ασθένεια (ήταν φιλάσθενος) του αντείπε ότι έχει την ανάγκη του και αντί για άδεια 3 ημερών, του χορήγησε 24ωρη άδεια και βέβαια τους δύο συνοδούς τσέτες.

Οι τρεις αυτοί αδειούχοι όμως, όπως το είχαν σκοπό, το έριξαν στη διασκέδαση και μεθυσμένοι από αυτή θέλησαν να παρατείνουν την παραμονή τους για μια ακόμη ημέρα. Έπρεπε όμως να βρουν και μια δικαιολογία. Η παρουσία των δύο γυναικών της Σπάρτης στο ξενοδοχείο του Βουρδουρίου ήταν γι' αυτούς μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να σκηνοθετήσουν επεισόδιο και να δικαιολογηθούν, αφού ε γνώριζαν τη διαταγή για μη απομάκρυνση των Σπαρταλήδων από την πόλη. Παρέμειναν λοιπόν, και τη δεύτερη ημέρα διασκεδάζοντας και το απόγευμα της τρίτης ημέρας έφτασαν στη Σπάρτη, ενώ ο εφές είχε ορίσει το επόμενο πρωί για αναχώρηση σε περιοδεία, η οποία, ας ειπωθεί εδώ, έμελλε να είναι και η τελευταία, αφού οι σφαγές, οι διαρπαγές, οι λεηλασίες Τούρκων και Ελλήνων, αδιακρίτως, προκάλεσαν επί τέλους την αντίδραση του μουτασαρίφη Σπάρτης, θείου του Ισμέτ Πασά, πρωθυπουργού του Κεμάλ, ο οποίος και σταμάτησε τη δράση του.

Όταν λοιπόν την προηγούμενη της αναχωρήσεως ο εφές είδε ότι ο γιατρός δεν είχε γυρίσει, αφρίζοντας από το θυμό του και βλαστημώντας θεούς και δαίμονες, απειλώντας γη και ουρανόν κλείστηκε στο γυναικωνίτη του κι έδωσε διαταγή να μην τον ενοχλήσει κανείς.

Την επομένη, 29η Σεπτεμβρίου 1920, ημέρα Τρίτη ο εφές βγήκε από το γυναικωνίτη και κάλεσε το σύμβουλό του Σεφήκ Βέη για να του δώσει εντολή συγκέντρωσης των κατοίκων της Σπάρτης (μουσουλμάνων και χριστιανών) για τις 9 το πρωί μπροστά στην κατοικία του.

Στη συγκέντρωση αυτή θα μιλούσε ο Σεφήκ στο πλήθος εκθειάζοντας τις πολύτιμες υπηρεσίες του εφέ στο έργο της εκκαθάρισης της τουρκικής πατρίδας από τους βρωμερούς εχθρούς (τους Έλληνες), οι οποίοι στα κατεχό-

μένα μέρη διαπράττουν δήθεν όργια και σφαγές εις βάρος των αθώνων Τούρκων...

Εν τω μεταξύ ρώτησε για το γιατρό και όταν έμαθε ότι επέστρεψε διέταξε να τον παρουσιάσουν μπροστά του.

Όταν προσήλθε ενώπιόν του ο γιατρός, αμέσως τον ρώτησε τι συνέβη κι άργησε τρεις ημέρες, ενώ του είχε δώσει 24ωρη άδεια. Ο γιατρός τρέμοντας δικαιολογήθηκε φτιάχνοντας μια φανταστική ιστορία. Είπε δηλαδή ότι, ενώ με τους δύο τσέτες επέστρεφε νύχτα από το Βουρδούρι στις 27 του μήνός, στην τοποθεσία «*Ουρσάν Πελί*», μεταξύ Βουρδουρίου και Σπάρτης, συνάντησε μια άμαξα. Γνωρίζοντας την απαγόρευση του εφέ για απομάκρυνση από την πόλη παρακολούθησε με τους δύο τσέτες την άμαξα και είδε τις δύο γυναίκες, όμως ο αμαξάς τρέχοντας τους διέφυγε. Βέβαια, τον κυνήγησαν αρκετά, ώσπου κουράστηκαν και έμειναν να ξεκουραστούν την επομένη. Έτσι κι άργησε. Τελείωσε γυρεύοντας συγγνώμη.

Ο εφές μόλις άκουσε ότι δύο γυναίκες είχαν φύγει από τη Σπάρτη, παρά τη διαταγή του, εξοργίστηκε εναντίον μου και διέταξε αμέσως να με συλλάβουν και να με φέρουν μπροστά του. Οι χωροφύλακες κι οι τσέτες μ' ανεζήτησαν, αλλά δε με βρήκαν.

Εν τω μεταξύ ο κόσμος ακούοντας τους τελλάληδες να κοινολογούν την πρόσκληση άρχισε να μαζεύεται, τα μαγαζιά έκλειναν, ενώ οι επίσημοι συγκεντρώνονταν στο μεγάλο δωμάτιο που βλέπει προς το διοικητήριο.

Εγώ βρισκόμουν στη σιταγορά όταν με πλησιάζει μια χριστιανή και μου λέγει ότι όλα τα μαγαζιά επάνω στην αγορά κλείνουν. Τι να συμβαίνει άραγε; Της είπα να πάει στο σπίτι της κι εγώ τάχυνα το βήμα μου προς το σπίτι μου. Καθώς, όμως, έβλεπα όλους να πηγαίνουν προς το διοικητήριο, έστρεψα κι εγώ προς τα εκεί.

Μπήκα με δυσκολία στο προαύλιο, όπου είδα στον εξώστη τρεις χριστιανούς, ήταν ο Χαράλαμπος Πατζόγλου, ο Παντελεήμων Αρσλαμπαλόγλου κι ο Χαράλαμπος Χρη-

στίδης. Τους πλησίασα να μάθω τι συνέβαινε. Αλλά κι αυτοί αγνοούσαν.

Δεν πέρασαν τρία λεπτά και βλέπω να έρχονται προς το μέρος μου ταραγμένοι και χειρονομούντες ο μουχτάρης Μελέτιος Φιλόσογλου με δύο τσέτες κι έναν χωροφύλακα.

Με πλησίασαν και μου λένουν: — Σε ψάχνουμε μια ώρα τώρα, γρήγορα σε θέλει ο εφές. Στενοχωρήθηκα πολύ. Σηκώθηκα, τους ακολούθησα κι ανοίγοντας δρόμο ανάμεσα στον κόσμο φτάσαμε στην εξώθυρα της κατοικία του εφέ, όπου και με παρέδωσαν στους σκοπούς. Αυτοί αμέσως με οδήγησαν επάνω. Εκεί βλέπω όρθιους και ταραγμένους να συνομιλούν το μουφτή, το διοικητή της χωροφυλακής και το Χαμαμτζή ζαδέ ετέμ εφένδη, σύμβουλο του Διοικητικού Συμβουλίου. Τους χαιρέτισε αλλά αυτοί δεν ανταπέδωσαν με θέρμη το χαιρετισμό. Ταράχτηκα. Ωστόσο προχώρησα προς το δωμάτιο όπου ήταν ο εφές. Πρόλαβα ν' ακούσω το μουφτή να λέει σιγανά στο διοικητή: — Έμπα και συ πίσω από τον επίτροπο για να καθησυχάσεις τον εφέ...

Μπήκα μέσα. Σε μια μεγάλη σάλα 7 X 7 μέτρων ήταν μαζεμένοι γύρω από τον εφέ περίπου 50 επίσημοι κι ανάμεσά τους ο μουτασαρίφης, ο ιεροδικαστής, τα 3 μέλη του Δικαστηρίου της ανεξαρτησίας, ο δήμαρχος και βέβαια ο σύμβουλος του εφέ. Δεν βρήκα κάθισμα κι αφού χαιρέτισα, όπως συνηθίζοταν, εδαφιαίως, περίμενα να μου προσφερθεί κάθισμα (όπως άλλοτε). Αντί αυτού όμως, ο εφές μ' ένα απότομο ύφος και με φωνή άγρια μου απευθύνει το λόγο:

— Προδότη, κατάσκοπε παππά! Εγώ σου έστειλα έγγραφο κι απαγόρευσα την έξοδο από την πόλη μέχρι νεοτέρας μου διαταγής. Εσύ αντί να εκτελέσεις αυτή τη διαταγή ενήργησες, ώστε να φυγαδευτούν μερικές γυναίκες στην Αττάλεια, ποιος ξέρεις για ποιους σκοτεινούς ραγιάδικους σκοπούς! Αυτές τις γυναίκες τις είδε ο ίδιος ο γιατρός μου μέσα στο αμάξι τους.

Ανοίγει το ρολόι του, τότε, και μου λέει:

— Στις τέσσερις τουρκικές ώρες (κάπου 10 το πρωί), εάν δεν μου έχεις φανερώσει ποιές γυναίκες ήταν αυτές, γιατί έφυγαν από τη Σπάρτη και που πήγαιναν, εγώ, πριν να φύγω το μεσημέρι από τη Σπάρτη, θα σε κρεμάσω!

Για μερικά δευτερόλεπτα έμεινα σαν κεραυνόπληκτος. Γρήγορα όμως, ανέκτησα την ψυχραιμία μου και με αταραξία του απάντησα:

— Εφέ μου, οι διαταγές σας ήταν σεβαστές πάντα! Όταν λοιπόν, έλαβα τη διαταγή σας αμέσως την κοινοποίησα από τις εκκλησίες κι αντίγραφά της τοιχοκόλλησα σε διάφορα μέρη και με τους μουχτάρηδες ειδοποίησα τους ενορίτες. Εάν, παρόλες τις ανακοινώσεις, ευρέθηκαν γυναίκες ή και άνδρες που δεν υπάκουσαν θα πρέπει να ερευνήσω, να μάθω την ώρα της ανταμώσεως, την τοποθεσία κ.λπ. Εγώ δεν έχω είδηση για φυγή, παρά μόνον για δύο γυναίκες, που όμως είχαν την άδεια των αρχών και οι οποίες είναι εδώ και μπορούν να μαρτυρήσουν. Δε θα θελήσετε να τιμωρήσετε αθών άνθρωπο...

Με άκουσε. Μετά ζήτησε να παρουσιαστεί ο γιατρός για να δώσει στοιχεία για τους φυγάδες (να σημειωθεί ότι οι δύο τσέτες συνοδοί του βρίσκονταν σε απομόνωση μέχρις ότου διευκρινιστούν τα πράγματα).

Έρθε ο γιατρός. Ήταν ένας νέος, περίπου 28 - 30 χρόνων, πελιδνός και τρέμων. Δεν περίμενε η δικαιολογία που βρήκε να πάρει τέτοιες διαστάσεις, ώστε ν' απειλείται η ζωή ανθρώπων. Έκανε εδαφιαία υπόκλιση και ανέμενε.

Ο εφές με απότομο ύφος τον διέταξε να δώσει πληροφορίες για τα πρόσωπα και το περιστατικό.

Ο γιατρός τότε είπε ότι συνάντησε τους φυγάδες στην τοποθεσία «*Ουρσάν Πελί*», μεταξύ Βουρδουρίου και Σπάρτης, κατά τις εννέα η ώρα το βράδυ. Μαζί τους ευρίσκονταν και δύο άνδρες σαρικοφόροι, ίσως οθωμανοί. Μαζί με τους τσέτες του τους εκυνήγησε μέχρι του Τσελτικτζί Τσιφλιγί, απέχον 2 ώρες πέρα από το Βουρδούρι όπου και το αμάξι διέφυγε την καταδίωξη.

Όταν άκουσα αυτά τα λόγια ομολογώ χάρηκα κι εδό-

ξασα ενδόμυχα τον Πανάγαθο. Θα ήταν εύκολο να ανατρέψω τις κατηγορίες.

Ζήτησα την άδεια από τον εφέ να κάνω μερικές παρατηρήσεις μέσα στο πλαίσιο της απολογίας μου. Την πήρα και του λέγω:

— Εφέ μου, ο κύριος γιατρός ως επιστήμων δεν μπορεί να λέγει αναλήθειες. Είμαι υποχρεωμένος, όμως να πω ότι αυτά που είπε απέχουν πολύ από την αλήθεια. Λυπάμαι που εκφράζομαι έτσι, αλλά θα πρέπει να προλάβω μην γίνει κάτι που θα εκηλίδωνε τη δικαιοσύνη γενικά και τη φήμη σας ως δικαιοκρίτη (τέτοια κολακεία ήξερα, ότι θα ευχαριστούσε τον γιουρούκο εφέ)! Εγώ πριν να γίνω ιερέυς κι αρχιερατικός επίτροπος, ήμουν επί 25 χρόνια έμπορος και μεσίτης γεννημάτων στο Ντινέρ, όπως ξέρουν όλοι οι συμπατριώτες μου. Έχω, λοιπόν, πολλές φορές έρθει στη Σπάρτη με άμαξα και βράδυ μάλιστα. Θα συμφωνήσετε λοιπόν μαζί μου ότι, εάν ταξιδεύει κανείς με άμαξα, βράδυ, και μάλιστα χωρίς φεγγάρι, δεν ξεχωρίζει ούτε τον διπλανό του. Πώς λοιπόν, αυτή την ασέληνη νύχτα ο κύριος γιατρός διέκρινε ποιοι υπήρχαν μέσα στην άμαξα; Κι αφού έφτασε με τους τσέτες του τόσο κοντά για να διακρίνει, πώς δεν μπόρεσε να συλλάβει αμαξηλάτη και φυγάδες; Πώς τα άλογα δεν έφτασαν την άμαξα επί 2 - 3 ώρες; Κατάφεραν να φτερουγίσουν οι άμαξες;

Όσο μιλούσα έβλεπα τον εφέ να κοκκινίζει, να κιτρινίζει, να συσπώνται τα νεύρα του... Μόλις τέλειωσα βγάζοντας ένα βρυχηθμό, απευθύνεται προς το γιατρό και φωνάζει:

— Αρκεί, αρκεί! Πάρτε αυτόν τον άθλιο! Θα τον κρεμάσω για να μάθει ο κόσμος πόσο δικαιοκρίτης είναι ο Δεμιρτζή εφές, ο περιοδεύων αρχηγός του εκδικητικού τάγματος. Παρολίγον με τη συκοφαντία του να τιμωρήσω αθώων!

Ο γιατρός βλέποντας τον εφέ να ουρλιάζει εναντίον του κλαίοντας έπεσε στα πόδια του ζητώντας συγγνώμη...

Εκείνη την ώρα μέσα στην αίθουσα έγινε πανδαιμόνιο.

Φωνές, εκκλήσεις, παρακάλια εκ μέρους των παρευρισκομένων ν' αποφευχθεί η τιμωρία.

Ούτε κι ο πρόεδρος του περιοδεύοντος δικαστηρίου θα μπορούσε να σταματήσει τον εφέ. Εγώ έμεινα απολιθωμένος. Μ' όλη μου την καρδιά παρακαλούσα το Θεό να τελιώσει το επεισόδιο αναιμάκτως. Εν τω μεταξύ οι τσέτες μη καταλαβαίνοντας καλά τι συμβαίνει και βλέποντας την ταραχή ετοίμασαν τα όπλα τους και παρατάχθηκαν έτοιμοι για επέμβαση!

Είκοσι περίπου λεπτά της ώρας όλοι προσπαθούσαν να μεταπείσουν τον εφέ. Ο θόρυβος βγήκε έξω. Οι χριστιανοί ακούοντας ενόμισαν ότι ο εφές τα είχε μαζί μου και ότι αποφάσισε να με κρεμάσει. Κι άρχισαν να το διαδίδουν παντού. Θλίψη και κατήφεια απλώθηκε στις χριστιανικές συνοικίες.

Αφού, επί τέλους, έληξε το επεισόδιο κι εγλίτωσε ο γιατρός, όλοι κατέβηκαν στο προαύλιο κι εκεί, αφού ανέβηκε επάνω σε ειδική εξέδρα, ο μισέλλην Σεφήκ Βέης εξεφώνησε πύρινο λόγο εναντίον των Ελλήνων, αλλά κι εναντίον των συμπατριωτών του. Οι κατηγορίες αυτές αποσκοπούσαν τελικά στη δικαίωση των εγκλημάτων που είχαν διαπράξει αδιακρίτως εναντίων Ελλήνων και Τούρκων.

Μια ώρα μετά απ' αυτά η «σιδηρά μεραρχία» αναχωρούσε για την τελευταία επιδρομή της, την πλέον αιματηρή και την πλέον ληστρική!

Μετά την αναχώρηση των ορδών του εφέ, ανεπνεύσαμε λίγο κι ο τόπος ησύχασε.

Η επιδρομή του άρχισε από το Εγινδέρ κι έφτασε ως το Ιπρατή.⁵⁶ Μέσα σε 40 ημέρες διέπραξε ανήκουστα κακουργήματα στα χωριά και τις κωμοπόλεις. Με την πρόφαση ότι είναι αντικεμαλιστές απηγχονίστηκαν 279 πρόκριτοι, όλοι οθώμανοί. Στο Εγινδέρ απηγχόνισε 4 προκρίτους, ανθρώπους φιλήσυχους και φιλοχριστιανούς, αφού πρώτα τους ελήστευσε παίρνοντας τενεκέδες τις χρυσές λίρες και τ' αργυρά μετζίτια.

Στη Σπάρτη γύρισε στις 8 Νοεμβρίου, ημέρα της εορ-

τής των Ταξιαρχών. Την ημέρα εκείνη λειτουργούσα στον Ιερό Ναό της Μητροπόλεως, όταν έλαβα ένα σημείωμα του μουτασαρίφη, ο οποίος με προσκαλούσε στη συνήθη προϋπάντηση ακριβώς το μεσημέρι. Μερικοί από τους προκρίτους μας που ήσαν στο παγκάρι δεν δέχθηκαν να με συνοδεύσουν· μου είπαν να δικαιολογηθώ ότι αργά ειδοποιήθηκαν κι έτσι για να προλάβω να πάω και ο ίδιος έπρεπε να βιαστώ και ν' αφήσω τις προσκλήσεις. Έτσι πήρα μόνον το δημογέροντα Δαμιανό Στύλογλου και αμέσως μετά τη λειτουργία, σπεύσαμε στο γνωστό μέρος. Μόλις και προλάβαμε.

Όπως πάντα, προηγήθηκαν τα πατριωτικά άσματα των μαθητών των τουρκικών σχολείων και ακολούθησαν οι τυπικοί χαιρετισμοί. Στο τέλος τον εφέραμε στο διοικητήριο κι εκεί στη μεγάλη αίθουσα έγινε η συνήθης ευχή εκ μέρους του μουφτή για την αισία επάνοδο του σωτήρα! Τι υποδούλωση, Θεέ μου! Ο κακούργος να επιστρέφει μετά τη δολοφονική επιδρομή του και να τυχαίνει μεγαλειώδους υποδοχής! Οι χίλιοι τόσοι τσέτες του, γύρω από τον περίβολο, περίμεναν τη διαταγή ν' αποχωρήσουν στον καταυλισμό τους. Κι όταν την έλαβαν από τον εξώστη, ανταποκρίθηκαν με ουρλιαχτά και αραιούς πυροβολισμούς!

Εμείς καθίσαμε και μας προσφέρθηκαν αναψυκτικά. Ο εφές διηγήθηκε μερικά από τα κατορθώματά του. Ύστερα απευθυνόμενος σ' εμένα μου λέγει:

— Βεκήλ εφένδη, κατά τη διαδρομή μου επισκέφθηκα το Νησί και το Τζαν ατασή.⁵⁷ Σ' αυτά τα δύο νησιά ευρίσκοντο έως 5.000 χριστιανοί, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, εξόριστοι από το Ναζλή, Αϊδίνι, Σαράγκιοϊ, Δενιζλή, τις Χώνες κ.λπ. Ήταν σε φριχτή κατάσταση· μάλλον ανθρώπινοι σκελετοί από την πείνα...

Και συνέχισε:

— Αυτοί είναι ομόδοξοι αδελφοί σας· η τύχη εφάνη σ' αυτούς σκληρή, επειδή ευρέθηκαν στα κατεχόμενα από τους εχθρούς εδάφη. Εγώ ενδιαφέρομαι προσωπικώς γι' αυτούς, επειδή κατάγονται από τα μέρη της ιδιαίτερης πα-

τρίδας μου. Θα εισηγηθώ στην Κυβέρνηση για τη συντήρησή τους. Μέχρι τότε όμως, θα πρέπει εσείς να τους βοηθήσετε. Θα πρέπει μέσα σε 10 ημέρες να μαζέψετε ρούχα, γιατί άρχιζαν τα κρύα, τρόφιμα, ό,τι μπορείτε για διάστημα 10 - 15 ημερών κι ύστερα βλέπομε... Επειδή βέβαια είναι πολλοί θα γράψω και στους δημογέροντες της Αττάλειας και του Βουρδουρίου να μαζέψουν ό,τι μπορούν, να το στείλουν εδώ, να το συγκεντρώσετε εσείς και με μια επιτροπή, μ' επικεφαλής το διευθυντή της Αστυνομίας να πάτε στο Εγυρδίρ να κάνετε διανομή...

Εγώ, αν και ήδη φιλοξενούσαμε 1.800 πρόσφυγες από εκείνα τα μέρη, δεν μπορούσα ν' αρνηθώ. Αντίθετα τον ευχαρίστησα για το ενδιαφέρον του υπέρ των πασχόντων αδελφών μας. Και για να γλιτώσω τους συναδέλφους μου αρχιερατικούς επιτρόπους Αττάλειας και Βουρδουρίου πρότεινα να συγκεντρώσουν μεν τα είδη, αλλά να μην έρθουν... οι ίδιοι (πράγμα πολύ επικίνδυνο), μόνο να τα αποστείλουν στο όνομα της επιτροπής.

Μόλις το είπα, μετάνιωσα. Δεν ήταν ώρα να φέρνει κανείς αντιρρήσεις... Ωστόσο, πράγμα παράξενο, δε θύμωσε, αλλά είπε:

— Καλά, εγώ έχω εμπιστοσύνη σ' εσένα! Ήθελα μόνο να σε ξεκουράσω και να βάλω κι αυτούς στη δουλειά, ν' αφήσουν το ραχάτι τους.

Αφού τον χαιρετίσαμε, αποχωριστήκαμε.

Την ίδια μέρα συγκάλεσα τη Δημογεροντία, την Κεντρική Επιτροπή, την Εφορεία, τα μέλη της Φιλοπτώχου αδελφότητας και μαζί με το Δαμιανό Στυλόγλου, που ήταν μαζί μου, δώσαμε αναφορά. Η Συνέλευση δεν μπορούσε να μη δεχθεί τη σύσταση αυτή. Έτσι αμέσως διορίσαμε 20/μελή Επιτροπή, κάναμε 4 τμήματα (όσα κι οι ενορίες) κι αρχίσαμε τον έρανο. Μέσα σε 15 ημέρες μαζεύσαμε κάπου 70 φορτώματα αλεύρι, πληγούρι, φασόλια, ρεβύθια, ρούχα, παπούτσια, χρήματα. Η αξία τους, κατά τους πιο μετριοπαθείς υπολογισμούς, έφτανε στις 3.000 τουρκικές χάρτινες λίρες.

Όταν τέλειωσε αυτό το έργο, στις 25 Νοεμβρίου, ημέρα Τετάρτη, πήγα κι ειδοποίησα τον εφέ. Αυτός με συνεχάρη και επαίνεσε τη φιλανθρωπία μας. Εν τω μεταξύ, μου είπε, ότι ξεκίνησαν τα βοηθήματα από την Αττάλεια (25 φορτώματα) κι από το Βουρδούρι (10 φορτώματα) κι ότι στις 27 Νοεμβρίου θα μπορούσαμε ν' αναχωρήσουμε για το Εγυρδίρ. Έτσι διατάχθηκε ο διευθυντής της αστυνομίας να επιτάξει 25 τετράτροχες άμαξες, ορίστηκαν 2 τσέτες, 2 χωροφύλακες, εγώ κι ένας ακόμη δικός μας για συνοδοί. Κανονίστηκε να είναι ο Ιωάννης Παγιασλόγλου, ένας εκ των σχολικών εφόρων, ο οποίος είχε στο Εγυρδίρ τμήμα της ταπητουργίας του κι από έτους σχεδόν, ύστερα από την απαγόρευση του εφέ, δεν είχε μπορέσει να το επισκεφτεί.

Όμως, ο διευθυντής της Αστυνομίας, ο Λουτζή Βέης, ο οποίος ήταν νέος, περίπου 30 χρονών και χωλός, αλλιώς σκεφτόταν. Συνδεμένος από τη νεαρή του ηλικία με το Ναθαναήλ Κεχαγιόγλου και το Νικόλαο Σουτζόγλου κατάφερε κι έπεισε τον εφέ να μη πάω εγώ με τον Παγιασλόγλου, αλλ' αυτοί, αφού μάλιστα είχαν και τμήμα ταπητουργίας στο Εγυρδίρ. Τι παρέα θα μπορούσε να κάνει ο διευθυντής της Αστυνομίας μ' έναν ιερέα;

Έτσι όταν ανυποψίαστος εγώ παρουσιάστηκα την Παρασκευή στον εφέ, μαζί με τον Παγιασλόγλου, μου είπε ότι με απάλλαξε από τους κόπους του ταξιδιού και την ευθύνη της διανομής, την οποία ανέθεσε στο διευθυντή της Αστυνομίας.

Με κρυφή χαρά δεχθήκαμε αυτή την αλλαγή! Ήταν τεράστια η ευθύνη να μοιραστούν πράγματα σε 5.000 δυστυχείς και πεινασμένους! Ποιος θα μπορούσε να προλάβει τις παρεξηγήσεις, και τα σχόλια; Και όντως υπήρξαν πολλά παράπονα και μάλιστα έφτασε στη Σπάρτη μια επιτροπή από Τούρκους προκρίτους του Εγυρδίρ για να καταγγείλει την κακή διανομή, αλλά για καλή τύχη της δικής μας επιτροπής εκείνη την ημέρα ο εφές απουσίαζε σ' ένα χωριό, το Ιγδετσίκ, που απέχει περίπου 20 χιλιόμετρα.

Την ίδια μέρα, όμως, έγινε κι ένα άλλο μεγάλο γεγονός, έφτασε από την Άγκυρα στρατός 6.000 τούρκων με 2 πυροβόλα και περί τους 500 ιππείς, υπό την αρχηγία του Ραφет. Πασά! Στην αρχή χριστιανοί και Τούρκοι ξαφνιαστήκαμε. Νομίζαμε ότι ήταν ελληνικός στρατός! Τότε διαδιδόταν ότι ο ελληνικός στρατός ήταν πολύ κοντά στο Ντινέρ και ότι από ώρα σε ώρα θα εισέβαλε στη Σπάρτη... Όμως ήταν τουρκικός στρατός που είχε έρθει να διασκορπίσει τις ορδές των τσετών. Φαίνεται, λοιπόν, ότι είχε ειδοποιηθεί ο εφές να βρίσκεται μακριά, ώστε να γλιτώσει, ύστερα από τις τόσες εξυπηρετήσεις του προς τον Κεμάλ...

Γιατί ήλθε ο στρατός; Ήρθε ανταποκρινόμενος στις εκκλήσεις των προκρίτων όλων των μερών της επαρχίας Πες καζά, Ιπρατί κ.λπ., όπου ο εφές είχε διαπράξει ωμότητες και λεηλασίες, είχε εκτελέσει 279 επιφανείς Τούρκους, είχε κάψει... Ήρθε ανταποκρινόμενος και στις μακροσκελείς εκθέσεις του διοικητή της Σπάρτης, και θείου του πρωθυπουργού Ισμέτ Πασά, ενός καλοκάγαθου Κούρδου, ο οποίος είχε επιδείξει πολλές φορές και χριστιανόφιλα αισθήματα. Έλεγε λοιπόν, στις εκθέσεις του αυτές ο διοικητής ότι ολόκληρος ο πληθυσμός είναι σ' εξέγερση μπροστά στην κτηνώδη βία του εφέ κι ο ίδιος δεν έχει άλλη επιλογή από του να παραιτηθεί, αν δεν επενέβαινε η Άγκυρα.

Ο εφές μπορεί να είχε φύγει, έμεναν όμως στη Σπάρτη 700 τσέτες. Αυτοί αποπλίστηκαν, πλην τεσσάρων οι οποίοι αντιστάθηκαν και σκοτώθηκαν επί τόπου και στρατολογήθηκαν στον τακτικό στρατό. Στάλθηκαν μάλιστα στο Άκσεχिर του Ικονίου, όπου ήταν η έδρα του Αου σώματος στρατού, που διοικούσε ο πολύς Νουρεντίν πασάς, ο κατοπινός εκτελεστής του αιμνήστου εθνομάρτυρος μητροπολίτου Σμύρνης Χρυσοστόμου... Να σημειώσω ότι μεταξύ των τεσσάρων τσετών που σκοτώθηκαν ήταν κι ο δήμιος του εφέ. Πλήρωσε έτσι για τα κακουργήματά του σε βάρος αθώων.

Τελικά ο Μεχμέτ εφές από το Ιγδετσικ κατέφυγε στο

Ναζλή. Όπως μάθαμε αργότερα η κυβέρνηση της Άγκυρας του χορήγησε μια σύνταξη εφ' όρου ζωής, όμως δήμευσε την περιουσία που προήλθε από τις λεηλασίες και που όταν συγκεντρώθηκε χρειάστηκε αμάξια για να μεταφερθεί, ενώ ο χρυσός και τ' ασήμι δέκα γκαζοτενεκέδες και τα χαρτονομίσματα αρκετά σακιά...

Η ΕΞΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΝΔΡΩΝ

Μετά την κατάλυση των ορδών του Δεμιρτζή πιστέψαμε ότι πια θα γαλήνευαν τα πράγματα στην Κοινότητά μας, αλλά μόνο για πέντε μήνες ησυχάσαμε. Αμέσως μετά ακολούθησε ο πιο οδυνηρός διωγμός από την επίσημη πια κυβέρνηση της Αγκύρας.

Από καιρό διαδιδόταν ότι όλοι οι άνδρες, από 14 ετών και άνω, θα εξορίζοντο βαθιά στη Μ. Ασία. Όμως ο διοικητής μας, ως καλός Κούρδος, υπεστήριζε το χριστιανικό στοιχείο και δεν εφαρμοζόταν η διαταγή, αλλά μεσούντος του Απριλίου του 1921 διαδόθηκε ότι παραιτείτο. Και πράγματι παραιτήθηκε ο καλός αυτός άνθρωπος. Επί αρκετές ημέρες έμεινε κλεισμένος στο σπίτι του. Τότε και μια επιτροπή υπό την προεδρία μου επισκέφθηκε να τον ρωτήσει τι θα γινόταν. Μας είπε ότι λυπάται πολύ, αλλά ως νομιμόφρων υπάλληλος έπρεπε να υπακούσει στις διαταγές και να φύγει. *«Για δυο χρόνια, είπε, συνδέθηκα με δεσμούς φιλίας με πολλούς από σας»*. Ευχήθηκε ο διάδοχός του να βοηθήσει την Κοινότητά μας και είπε ότι θα έμενε ακόμη 8 - 10 ημέρες ως ιδιώτης, ωσότου παραδώσει στο νέο διοικητή.

Ωστόσο ο νέος διοικητής ερχόταν ήδη από την Άγκυρα, με εντολή τη πρώτη κιόλας νύχτα να μαζέψει όλους τους άνδρες, από 14 ετών και άνω και να τους εξορίσει! Για τούτο μάλιστα κι είχε ήδη φτάσει κρυπτογραφικό τηλεγράφημα, ώστε να το βρει μόλις φτάσει στη Σπάρτη, και να ενεργήσει αμέσως.

Πέρασαν πέντε ημέρες και την 14 Μαΐου 1921, ημέρα Πέμπτη, ημέρα αποφράδα για την Κοινότητά μας, κατά τις 10 το πρωί, έλαβα ένα σημείωμα του τοποτηρητή του διοικητή, τον Νουρή εφένδη, που έλεγε ότι στις 5 το απόγευμα θα ερχόταν ο νέος διοικητής. Μου έγραφε να πάρω μαζί μου τρεις - τέσσαρες προκρίτους και στις 2 με ένα αμάξι να βρεθούμε μπροστά στο διοικητήριο απ' όπου με τους ανωτέρους υπαλλήλους της διοικήσεως θα πηγαίναμε σε προϋπάντηση στο χωριό Τσουγγούρ, που απέχει κάπου μIAN ώρα. Αμέσως ειδοποίησα τέσσαρες εκ των δημογερόντων μας: τον Παναγιώτη Σεραφετίνογλου, τον Χαραλ. Πατζόγλου, τον Χαραλ. Χρηστίδη και τον Δαμιανό Στύλογλου. Παραγγείλαμε κι ένα αμάξι να μας περιμένει στην ορισμένη ώρα μπροστά στο διοικητήριο. Μέχρι να έρθει η ώρα μαζευτήκαμε στο γραφείο του δικηγόρου Χ. Χρηστίδη. Έφτασε όμως η ώρα 2.30 και ακόμη δεν είχε φτάσει ειδοποίηση ότι ξεκινούμε. Τότε ο Χαραλ. Πατζόγλου, οποίος ήταν δημοτικός σύμβουλος το 1921 κι είχε φιλία με πολλούς Τούρκους, σηκώθηκε και πήγε στο Δημαρχείο για να μάθει. Εκεί είδε ότι ο δήμαρχος κι οι σύμβουλοί του είχαν φύγει. Μόνος είχε μείνει ο τοποτηρητής Νουρή εφένδης, ο οποίος καταγινόταν στη λύση ενός κρυπτογραφικού τηλεγραφήματος. Όταν το ερώτησε γιατί δεν ειδοποιήθηκαν, του απάντησε ότι όλοι είχαν φύγει και θα μπορούσαμε να φύγουμε κι εμείς και να τους συναντήσουμε στο σχολείο του Τσουγγούρ. Ο ίδιος θα ερχόταν κατόπιν, μόλις έλυνε το αίνιγμα.

Την ώρα που μιλούσε το τηλεγράφημα ήταν προς το μέρος του Πατζόγλου, ενώ η κλείδα προς το άλλο μέρος. Ολόκληρο ήταν γραμμένο με αριθμούς και δεν μπορούσε να το καταλάβει, αλλά στο τέλος υπήρχε ολογράφως μια φράση που την ανέγνωσε πολύ καλά: *«ο καθυστερών και εν λεπτό της ώρας θα είναι ένοχος θανάτου»*.

Στο άκουσμα αυτών των λέξεων ταραχτήκαμε πολύ. Σκεφτήκαμε ότι θα ήταν η είδηση της εξορίας των ανδρών μας. Τώρα τι να πάμε, τι να μην πάμε; Σε τι θα ωφελούσε;

Μετά από μικρή σκέψη αποφασίσαμε, χάριν της κοινοτικής μας υποχρεώσεως, να πάμε κι είχε ο Θεός.

Όταν φτάσαμε μπροστά στο δικαστήριο είδαμε ότι όλες οι άμαξες των Τούρκων είχαν φύγει κι έμεινε μόνον η δική μας. Είμασταν πέντε άνθρωποι. Η άμαξα δεν μας χωρούσε. Παρακαλέσαμε τον Παναγιώτη εφέντη, ως γεροντότερο, να μείνει κι οι άλλοι τέσσερις ξεκινήσαμε για το σχολείο του Τσουγγούρ. Εκεί βρήκαμε και τους Τούρκους επισήμους. Ανεβήκαμε στον εξώστη και κοιτούσαμε στο βάθος το δρόμο από τον οποίο θα ερχόταν ο νέος διοικητής. Έφτασε εν τω μεταξύ κι ο τοποτηρητής και μαζευτήκαμε συνολικά 12 Τούρκοι και 4 Έλληνες. Ήταν πέντε η ώρα το απόγευμα, όταν τρεις άμαξες φάνηκαν στο βάθος. Αμέσως κατεβήκαμε στο δημόσιο δρόμο και παραταχθήκαμε ιεραρχικά κάτω από τη σκιά των δέντρων. Μόλις έφτασε ο νέος διοικητής, ο τοποτηρητής πλησίασε τον χαιρέτισε και μετά μας συνέστησε όλους. Μετά μπήκαμε πάλι στις άμαξες για το γυρισμό.

Στο δρόμο αρχίσαμε να λέμε τις εντυπώσεις μας, ελληνιστί για να μην καταλαβαίνει ο αμαξάς. Μέναμε σύμφωνοι ότι φαινόταν, νέος, 32-35 ετών, φανατικός και μάλλον προκατειλημμένος εναντίον των χριστιανών.

Θα ήταν εξήμισι περίπου η ώρα όταν φτάσαμε στη Σπάρτη. Εκεί χωριστήκαμε χωρίς ν' ανεβούμε στο δικαστήριο. Εγώ τράβηξα για το σπίτι μου.

Μόλις έφτασα στην αρχή της λαϊκής αγοράς, όπου ήταν το φαρμακείο του Ιερεμία Μωραλόγλου, με είδαν από το παράθυρο, κι αμέσως πετάχτηκαν έξω, ο ίδιος ο Ιερεμίας κι ο Κοσμάς Χατζηγεωργιόγλου, ένας εκ των δημογερόντων μας. Με καλωσόρισαν και μου ζήτησαν τις εντυπώσεις μου. Ήταν κι οι δύο πολύ στενοχωρημένοι γιατί ήδη το περιεχόμενο του τηλεγραφήματος είχε γίνει κοινό μυστικό. Τους απάντησα ότι δυστυχώς οι εντυπώσεις μας δεν ήταν και τόσο ευχάριστες και τους είπα: «ας αφήσουμε την ελπίδα μας στο Θεό». Γύρισα στο σπίτι μου. Βλέποντας όμως ότι είχα καιρό για τον εσπερινό, μπήκα στην εκκλη-

σία. Όταν τέλειωσε ο εσπερινός γύρισα πάλι για να ησυχάσω.

Είχε σκοτεινιάσει πια. Μεσοραμάζανο.⁵⁸ Οι Τούρκοι αυτή την ώρα έρχονται στα σπίτια τους για να φάνε και να πιούν μέχρι τις εννέα, οπότε κατεβαίνουν στα τζαμιά για τη νυκτερινή προσευχή (τερεβί ναμαζί) που έχει μεγάλη ιερότητα. Μετά απ' αυτήν αρχίζουν μεταξύ τους οι επισκέψεις.

Θα ήταν περίπου εννιάμισι η ώρα και ετοιμαζόμουν να κατακλιθώ. Τότε έρχονται ένας αστυφύλακας κι ένας χωροφύλακας, κτυπούν την πόρτα και μου λένε: «αυτή τη στιγμή, χωρίς αναβολή, θα μαζέψεις 5-6 προκρίτους και θα πάμε μαζί στο στρατώνα, όπου σας περιμένουν ο νέος διοικητής (μουτασαρίφης) με τον στρατιωτικό διοικητή και το διευθυντή της αστυνομίας». Μόλις το άκουσα σκέφτηκα ότι η πρόσκληση έχει σχέση με το τηλεγράφημα. Επειδή δεν μπορούσα ο ίδιος αυτή την ώρα να τους βρω, ζήτησα να τους βρουν αυτοί. Έτσι σε μια ώρα ήρθαν 6: Ο Παναγιώτης Σεραφετίνογλου, ο Χαράλαμπος Χρηστίδης, ο Ελεήμων Δαμιανίδης, ο Δαμιανός Στύλογλου, ο Ιορδάνης Ελλέζογλου κι ο Χαράλαμπος Πατζόγλου και τραβήξαμε για το στρατώνα. Στο δρόμο συναντήσαμε Τούρκους φρουρούς με εφόπλου λόγχη, δείγμα του ότι τα πράγματα ήταν σοβαρά. Όταν περνούσαμε μπροστά από το ιεροσπουδαστήριο του μουφτή είδαμε άπλετο φως. Ήταν η ώρα, μετά την προσευχή, που τον επεσκέπτοντο εθιμοτυπικά. Οι σύντροφοί μου, μου λένε: «Πάτερ Ιωακείμ μπες να δεις το μουφτή και προσπάθησε να μάθεις την αιτία της νυκτερινής μας προσκλήσεως». Μπήκα μέσα, ενώ αυτοί έμειναν απέξω. Συνάντησα το μουφτή, ο οποίος ήρθε πρόθυμα κοντά μου, αν και ταράχθηκε σαν αγαθός άνθρωπος που ήταν γι αυτήν την επίσκεψη. Του λέγω: «μουφτή βέη, εγώ κι οι έξι πρόκριτοι (κι αναφέρω τα ονόματά τους) κληθήκαμε και μ' ένα αστυφύλακα κι ένα χωροφύλακα πηγαίνουμε στο στρατώνα, όπου μας περιμένουν ο νέος διοικητής, ο στρατιωτικός διοικητής κι ο διευθυντής της αστυνομίας. Δεν μας φαίνεται για κάτι το ευχάριστο. Αν εί-

ναι δυνατό μεσολάβησε να περάσουμε τη νύχτα στα σπίτια μας και το πρωί παρουσιαζόμαστε». Ο αγαθός μουφτής μου απαντά με τρεμάμενη φωνή από τη συγκίνηση: «Αρκαντάς, μην ταραζέσθε· αν δεν σας αφήσουν μέσα σε μια ώρα, τότε εγγυώμαι εγώ και σας αφήνουν». Τον ευχαρίστησα και κατέβηκα. Συνεχίσαμε ως το στρατώνα.

Εκεί οι συνοδοί μας παρέδωσαν στο σκοπό, ο οποίος μας οδήγησε στην αίθουσα, όπου μας περίμεναν οι τρεις διοικητές. Χαιρετίσαμε με τεμενά και καθίσαμε. Για μερικά λεπτά επικράτησε σιγή. Πρώτος έλυσε τη σιωπή του ο νέος διοικητής με τα εξής λόγια: «Σας κάλεσα αυτή την περασμένη ώρα, γιατί μόλις πάτησα το πόδι μου στην πατρίδα σας, ως διοικητής, πριν καν έλθω σ' επαφή και σας γνωρίσω ευρέθηκα ενώπιον ενός τετελεσμένου γεγονότος. Πρόκειται για ένα τηλεγράφημα, του οποίου και μόνον η καθυστέρηση της ανακοινώσεώς του θα με εβάρυνε με μεγάλη ευθύνη. Αυτή τη στιγμή λοιπόν, μόλις αναχωρήσετε για τα σπίτια σας θα προσπαθήσετε με ό,τι μέσον έχετε (εκτός από το κρούσιμο των καμπάνων) να κοινολογήσετε ότι μέχρι της ανατολής του ήλιου όλοι οι άνδρες σας από 14 χρονών και άνω θα πρέπει να βρίσκονται μπροστά στο στρατώνα για να τους στείλουμε εδώ κοντά στις επαρχίες ως το Γιάλοβατς και το Καραγάτς για λίγο καιρό.

Η Κυβέρνησή μας αξιώνει αυτήν την εκτόπιση. Όσοι μαζευτούν ως το πρωί θα σταλούν με έξοδά μας και με άμαξες. Όσοι αργοπορήσουν δε θα βρούν καμιά διευκόλυνση.».

Εγώ του είπα: «Εξοχότατε, δεν υπήρξαμε απείθαρχοι στις διαταγές. Αλλά πώς είναι δυνατόν τέτοιαν ώρα να ειδοποιήσουμε; Τι προετοιμασίες μπορούν να κάνουν για το ταξίδι; Αύριο σιγά σιγά θα φτάσουν και θα μαζευτούν στο στρατώνα.».

Σ' απάντηση μου λέγει: «Η διαταγή είναι ανέκκλητος. Εγώ απεκδύομαι κάθε ευθύνης».

Είδαμε πως ήταν αδύνατο να κάνουμε τίποτε. Τότε τον ερωτώ: «Οι γέροι και οι ασθενείς τι θα κάνουν; Οι 6 ιερείς μας;».

Μου απαντά: «Κανείς δεν εξαιρείται, ούτε συ ο ίδιος. Για

τους αρρώστους υπάρχουν ο στρατιωτικός και ο δημοτικός γιατρός για να τους εξετάσουν». Ο διευθυντής της αστυνομίας παρεμβαίνει: «Εξοχότατε, να μη βάλουμε αυτόν τον όρο, γιατί όλοι θα αρρωστήσουν!». Εκείνος του απαντά. «Αυτό θα το δουν οι γιατροί».

Του λέω ξανά: «Άλλη επιείκεια δεν μπορούμε να έχουμε;». Με αυστηρό τόνο κλείνει τη συζήτηση: «Άλλη συζήτηση δεν χωρεί».

Όταν δεν γινόταν πια τίποτε ζητήσαμε την άδεια να φύγουμε. Μας δόθηκε. Περάσαμε από του μουφτή. Του ανέφερα την αιτία. Με ρώτησε: «είπε και για σένα;». Του απάντησα ότι μου έδωσε μόνο προθεσμία μιας ημέρας. Μου λέγει: «Εγώ είμαι υπεύθυνος απέναντι θεών και ανθρώπων· ένας πνευματικός πρέπει να μείνει επικεφαλής των γυναικοπαίδων. Δεν θα παραδοθείς επί δύο ημέρες και θ' αναλάβω εγώ». Τον ευχαρίστησα και φύγαμε.

Γυρίσαμε στη συνοικία μας. Εν τω μεταξύ είχε διαδοθεί ότι μας προσκάλεσαν στο στρατώνα. Πολλοί περίμεναν στους δρόμους που θα περνούσαμε για να μάθουν την αιτία της νυχτερινής μας προσκλήσεως. Μεταξύ αυτών ήταν κι οι μουχτάρηδες των συνοικιών. Τους ζητήσαμε να ειδοποιήσουν τους χριστιανούς.

2. • Ως την ανατολή του ήλιου είχαν μαζευτεί 150 άνδρες. Οι περισσότεροι κρύβονταν. Αυτούς του 150 τους έστειλαν με τα πόδια, κι όχι βέβαια με άμαξες, δια του Εγινδίστα περίχωρα των υποδιοικήσεων Γιάλοβατς και Κάραγατς.

Οι κρυπτόμενοι παραδίνονταν καθημερινώς. Η κατάσταση αυτή κράτησε ένα μήνα περίπου, οπότε η διοίκηση εξέδωσε ανακοίνωση ότι εάν μέσα σε 3 ημέρες δεν προσέρχονταν οι κρυμμένοι, θα γινόταν έλεγχος στα σπίτια και όσοι συλλαμβάνονταν θα εξορίζονταν μαζί με τις οικογένειές τους. Αυτή η απειλή συντέλεσε ώστε να παρουσια-

στούν όλοι. Μέσα στον Ιούνιο είχαν εξοριστεί άνω των 1.500 ανδρών από 14 ετών και άνω. •

Οχτώ ημέρες αφότου είχε αρχίσει η εξορία των ανδρών, κατά το μεσημέρι, παρουσιάζονται στο σπίτι μου ένας αστυφύλακας και μου λέει: «Αυτή τη στιγμή σε θέλει ο μουτσαρίφης». Τον ακολούθησα. Όταν φτάσαμε στο διοικητήριο μου λέει ότι με περίμεναν στο Τμήμα. Πήγαμε, αλλ' απουσίαζε ο διευθυντής της Αστυνομίας, ο οποίος με κυνηγούσε. Ο αστυφύλακας, με παρέδωσε στον αρχιφύλακα Τζεμάλ εφέντη, τον οποίο γνώριζα. Του λέω: «Τζεμάλ γιατί μου λένε ότι με ζητά ο μουτσαρίφης και με παραδίδουν στην ασφάλεια.» Μου απαντά: «Ιωακείμ εφέντη, αυτός ο διοικητής δεν θα ησυχάσει εάν δεν σε στείλει εξορία. Γι αυτό μου είπε έτσι για να μη φύγεις. Ξέρει ότι έχεις υποστηρικτές». Του λέω: « Τελικά όμως είναι και δικό μου συμφέρον να φύγω για να γλιτώσω απ' αυτόν. Μου έχει γίνει εφιάλτης». Και ξαφνικά μου ήρθε μια ιδέα. Στρέφομαι στον Τζεμάλ: «Μια παράκληση, σε παρακαλώ. Εφόσον αυτός ο άνθρωπος πρόκειται να με στείλει εξορία, άφησέ με για μισή ώρα να ειδοποιήσω το σπίτι μου για να μου ετοιμάσουν τα εφόδια και κάτι να φάγω».

Ο Τζεμάλ απλοϊκός καθώς ήταν αλλά και στηριζόμενος στο λόγο μου, με άφησε. Τρέχω λοιπόν στην αγορά όπου σ' όλα τα καταστήματα αντί των ανδρών ήταν γυναίκες. Πήγα στο μεγάλο υφασματοπωλείο του Χατζησάββα Χατζηασλάνογλου. Η σύζυγός του Ευμορφία ήταν ξαδέλφη μου.

Βλέπω και την αδελφή της την Ανέθα, μια πολύ δραστήρια γυναίκα. Απευθύνομαι λοιπόν σ' αυτές και τις λέγω: «Εξαδέρφες μου, κρύψτε με εδώ πίσω στο μαγαζί· εν τω μεταξύ στείλτε ένα παιδί να βρει το μουφτή στο ιεροσπουδαστήριο κι ένα άλλο να πάει στο σπίτι μου να πει στο γιο μου το Χρίστο να μου φέρει τις αποσκευές μου εδώ, ώστε να είναι έτοιμες». Έμεινα κρυμμένος ως τις 6 το απόγευμα. Ως την ώρα αυτή περνούσαν αστυφύλακες και χωροφύλακες και ρωτούσαν αν είχα περάσει κι αν με είχαν δει. Άκουα τις

εξαδέλφες μου να λένε: «Ναι, πέρασε πριν από 2-3 ώρες, αλλά τώρα δεν ξέρουμε που είναι».

Κατά τις 6 το απόγευμα ο γιος μου ο Χρίστος, 14 χρόνων, που δεν είχε φύγει ακόμη στην εξορία, έφερε τις αποσκευές μου στο κατάστημα. Η Ανέθα δίνει ένα τάλιρο σ' ένα τουρκόπαιδο να πάει ξανά να δει να είχε γυρίσει ο μουφτής. Το παιδί δεν πήρε το τάλιρο και της λέει: «ο μουφτής είναι εδώ στο τζαμί και κηρύσσει το θείο λόγο». Στρέφομαι τότε στο γιό μου και του ζητώ να πάει να καθίσει στο καφενείο απέναντι από τη σκάλα του τζαμιού κι όταν δει το μουφτή να κατεβαίνει να έρθει αμέσως να με ειδοποιήσει.

Σε λίγο ο Χρίστος γύρισε λέγοντάς μου ότι ο μουφτής κατεβαίνει από το τζαμί. Πετιέμαι από τον κρυψώνα μου και τον ανταμώνω μπροστά στη σκάλα. Σύμπτωση όμως, να κι ο διευθυντής της Αστυνομίας να κάθεται σ' ένα γωνιακό κατάστημα, του τούρκου Βανόγλου. Πριν να πλησιάσω το μουφτή πετιέται όρθιος να με συλλάβει. Με την ψυχή στο στόμα απευθύνομαι στο μουφτή με αυτά τα λόγια:

«Τι θα γίνει μ' εμένα; Από το μεσημέρι είμαι φυλακισμένος! Με καταδιώκει ο κύριος διευθυντής για να με στείλει εξορία. Καλύτερα να φύγω κι εγώ για να γλιτώσω από τα χέρια του, παρά να υποφέρω». Μόλις άκουσε αυτά ο μουφτής και είδε και το διευθυντή της Αστυνομίας, υπό την επήρεια μάλιστα της ολοήμερης νηστείας, έγινε έξω φρενών. Το αίμα ανέβηκε στο κεφάλι του και με άγριες φωνές προστάζει: «Πήγαινε στο σπίτι σου, συνάδελφε, εσύ δε θα πας πουθενά. Εκείνος που σε κυνηγά είναι ξένος προς τη Σπάρτη. Κάποτε θα φύγει, εσύ θα μείνεις. Εκείνος δε γνωρίζει από πού θα μας έρθει το καλό και το κακό». Εγώ δίσταζα, δεν ήξερα τι να κάνω. Μου φωνάζει ξανά: «πήγαινε σου λέω, σύντροφε».

Με τις φωνές του μουφτή μαζεύθηκαν πολλοί Τούρκοι. Εν τω μεταξύ ύστερα απ' αυτά είχε φύγει ο διευθυντής κι εγώ ανήσυχος τράβηξα προς το σπίτι μου. Όταν έστειλα το γιο μου για τις αποσκευές, οι γειτόνισσες αναστατώθηκαν και με δάκρυα ερχόντουσαν να μ' αποχαιρετήσουν.

Μόλις είδαν τον μουφτή έπεσαν να τον παρακαλούν: «μουφτή μπέη, να μη στείλεις τον παπά μας. Τους άντρες μας, τα παιδιά μας τους πήραν. Ένας παπάς όμως είναι η παρηγοριά μας. Μην τον στείλετε εξορία».

Ο μουφτής τους είπε: «κατινλάρ μουφτερίχ όλουνούς, παπζνίς κιτμιετζέκ ραχατολούν», δηλαδή «κυρίες μου, να είστε ήσυχες και χαρούμενες ότι ο παπάς σας θα μείνει, δεν θα φύγει». Τον ευχαρίστησαν όλες.

Στο δρόμο καθώς περπατούσα, σκεπτόμουν την πράξη μου και είχα μεταμεληθεί. Ήταν διευθυντής της Αστυνομίας, θα μπορούσε να είχε εξαγριωθεί και να με κακοποιήσει. Μ' αυτές τις σκέψεις έφτασα στο σπίτι μου. Μετά από μισή ώρα ήλθαν κι οι γυναίκες και μου έλεγαν ότι ο μουφτής δεν μπορούσε να συγκρατηθεί από το θυμό του. Μιλούσε στους Τούρκους που είχαν συγκεντρωθεί, αλλά δεν μπορούσαν ν' ακούσουν λόγω αποστάσεως. Αφήσαμε την ελπίδα μας στο Θεό.

Μετά το εσπερινό φαγητό των Τούρκων, νύχτα πλέον ο μουφτής έστειλε το γιο του Νουρή εφέντη στο σπίτι μου. Με πολλή σεβασμό ο Νουρή μου λέει: «Ο πατέρας μου σας χαιρετά και σας λέει να μην φοβάστε. Αυτή τη νύχτα μόνο να μη μέινετε στο σπίτι, αλλά σε κάποιο συγγενικό σας, γιατί ενδέχεται, εν αγνοία μας, να σας πάρει ο διευθυντής και να σας στείλει. Ο πατέρας μου μετά τη νυχτερινή προσευχή θα καλέσει όλους τους προκρίτους και τους ανωτέρους υπαλλήλους στο ιεροσπουδαστήριο για να κανονίσουν την τύχη σας. Θα κάνετε μια αναφορά αμέσως τώρα στο διοικητή ότι, σύμφωνα με το νόμο, 5 - 6.000 γυναικόπαιδα δεν είναι δυνατόν ν' αφεθούν χωρίς πνευματικό».

Αμέσως έκανα την αναφορά, την υπέγραψα, την εσφράγισα και του την έδωσα. Όχι, σ' εμένα, μου λέει. Με δύο γυναίκες να τη στείλεις στο μουτασαρίφη, (που καθόταν σε χριστιανική συνοικία) τον οποίο ο μουφτής έχει καλέσει στο ιεροσπουδαστήριο. Τρεις γυναίκες πήραν την αναφορά και πήγαν στο σπίτι του μουτασαρίφη. Εκεί είδαν την χανούμισσα, η οποία τις εισήγαγε κι ο μουτασαρί-

φης τις δέχθηκε. Η μια εξ αυτών η Χατζηευπραξία Χοτζόγλου του λέγει: «Μπέη, έφυγαν οι άνδρες μας, τα παιδιά μας, είσθε σαν πατέρας μας· να μας λυπηθείτε και να ενεργήσετε να μείνει ένας πνευματικός μας πατέρας επικεφαλής τόσων γυναικοπαίδων».

Μετά τη νυχτερινή προσευχή οι Τούρκοι επίσημοι συγκεντρώθηκαν στο ιεροσπουδαστήριο. Ήταν περίπου τριάντα. Όπως έμαθα μετά, ο μουφτής είχε πει περίπου τα εξής: «Κύριοι σας εκάλεσα εδώ για να συσκεφθούμε για την τύχη του Βεκήλ εφέντη. Μας συμφέρει να τον στείλουμε εξορία ή δεν μας συμφέρει; Ο ελληνικός στρατός βρίσκεται μόλις 10 ώρες μακριά μας στο Τσιβρίλ. Αν μαθευτεί ότι 5 - 6.000 γυναικόπαιδα έμειναν άνευ ιερέως ενδέχεται να πάθουμε κάτι κακό. Ποια γνώμη έχετε για τον Ιωακείμ εφένδη; Αν μείνει εδώ θα βλάψει ή θα ωφελήσει την κοινότητά μας;»

Σ' αυτό το κρίσιμο ερώτημα ο μουτασαρίφης, είχε απαντήσει: «Εγώ είμαι ξένος. Μόλις δέκα ημέρες έχουν περάσει αφότου ήλθα στην πόλη σας. Δεν τον γνωρίζω. Καλύτερα να ερωτηθούν οι παρόντες εντόπιοι».

Πρώτος ερωτήθηκε ο Χαφούς βέης, αρχηγός του κεμαλικού κόμματος. Αυτός είπε ότι είχε μαζί μου εμπορικές σχέσεις πριν να γίνω παπάς και μ' έκρινε ευσυνείδητο· δεν θα είχε αντίρρηση για την παραμονή μου. Και οι λοιποί πρόκριτοι συμφώνησαν, ενώ ο στρατιωτικός διοικητής κι ο διευθυντής της Αστυνομίας είπαν ότι ήσαν ξένοι κι αφού οι εντόπιοι δεν είχαν αντίρρηση, τότε συμφωνούσαν κι αυτοί. Έτσι αποφάσισαν να συντάξουν ένα πρακτικό, να το υπογράψουν όλοι και να ζητούν από την Άγκυρα, αλλά κι από το διοικητή του πρώτου σώματος στρατού, το Νουρεντήν πασάν, την έγκριση. Αυτό κι έγινε. Αμέσως μετά έφυγε τηλεγράφημα προς την Άγκυρα και το Ακσεχέρ για μένα.

Ήταν η προπαραμονή του Μπαϊραμιού. Μετά τη διάλυση της συγκεντρώσεως ο μουφτής με ειδοποίησε για τ' αποτελέσματά της. Την επομένη πήγα στο ιεροσπουδαστήριο για να τον ευχαριστήσω. Μου είπε ότι, μπορεί την

επομένη να είχαν μπαϊράμι και θα γινόντουσαν οι τυπικές επισκέψεις στις αρχές. Εκεί θα μάθαινα την απάντηση.

Με την ανατολή του ήλιου, όλοι θα πήγαιναν στα εγκαίνια του τζαμιού της συνοικίας Καραγάτς Μαχίλεσί. Από εκεί εν σώματι στο διοικητήριο για τις ευχές στο μυσταφίρ. Με καλούσε να βρεθώ στο διοικητήριο με την ελπίδα να μάθω τι απέγινε. Μαζί μ' εμένα, εζητείτο να παρμείνουν και τρεις υπάλληλοι της εταιρείας «Οριάν Καρπέντ», οι οποίοι είχαν κριθεί αναντικατάστατοι.

Χαιρέτισα και ξεκίνησα για το σπίτι μου. Στο δρόμο συνάντησα το διευθυντή της Αστυνομίας. Προχωρήσαμε για λίγο μαζί. Μου είπε: «Οι συμπολίτες σου σ' εκτιμούν. Κι εγώ εκτιμώ τους ειλικρινείς ανθρώπους. Κατάγομαι από την Κιουτάχεια, όπου είχα γνωρίσει κι εκτιμήσει έναν ιερέα, τον πάτερ Ιωάννη. Μπορεί τις τελευταίες ημέρες να σου φέρθηκα σκαιώς, γιατί είχα ευθύνη. Αλλά μετά τα χθεσινοβραδινά, ελπίζω σε ευνοϊκή εξέλιξη».

Τον ευχαρίστησα κι αποχωριστήκαμε.

Το ίδιο βράδυ λίγο μετά τη δύση του ήλιου, ώρα καταλύσεως της νηστείας, ειδοποιήθηκε ο λαός με πυροβόλα ότι η επομένη θα ήταν το μπαϊράμι.

Ξημέρωσε η ημέρα του μπαϊραμιού: η 28η Μαΐου. Πρώτη μου δουλειά να πάω στο διοικητήριο. Χαιρέτισα τους σκοπούς και μπήκα μέσα. Μετά την προσευχή του μπαϊραμιού άρχισαν να προσέρχονται οι επίσημοι τούρκοι. Περάσαμε στη μεγάλη αίθουσα, όπου προσφέρθηκε το απαραίτητο σερμπέτι του μπαϊραμιού. Είμασταν περίπου 20 επίσημοι. Από εκεί πήγαμε στο γραφείο του κατή. Φιλοφρονήσεις κι ευχές. Από εκεί στο στρατώνα, στο γραφείο του διοικητή της Χωροφυλακής συντ/ρχου Ταχσίν βέη κι από εκεί στο γραφείο του διευθυντή της Αστυνομίας. Στη συνέχεια στο δήμαρχο της πόλης κι από το δήμαρχο στο ιεροσπουδαστήριο του μουφτή. Εκεί πια χωριστήκαμε.

Εγώ όμως, με δυο - τρεις Τούρκους πήγαμε και στον

πρόεδρο του Κακουργοδικείου, έναν καλό χριστιανόφιλο Τούρκο.

Κουρασμένος από την αλυσίδα των επισκέψεων γύρισα στο σπίτι μου, ύστερα από δύο ώρες. Θα ήταν δέκα και μισή όταν ξάπλωσα να κοιμηθώ λίγο. Θα είχα κοιμηθεί περίπου μια ώρα, όταν ξύπνησα από την επίσκεψη του Παύλου Θωμόγλου, ενός εκ των τριών υπαλλήλων της Κάρπετ Οριάν. Μου ανέφερε λοιπόν, ότι ο διευθυντής τους Φρανσουά Ζιρό, Γάλλος υπήκοος και καθολικός το θρήσκευμα, του είχε πει ότι είχε φτάσει η απάντηση στο τηλεγράφημα. Έλεγε ότι μέχρι νεότερας διαταγής επιτρέπεται η παραμονή η δική μου και των τριών υπαλλήλων: Παύλου Θωμόγλου, Νικολάου Χατζησταθόγλου και Νικολάου Πυρόγλου στην πόλη.

Έτρεξα αμέσως στο διοικητήριο για να μάθω συγκεκριμένα. Μειδιώντας με υποδέχθηκε ο διοικητής. Κάθισα και μου διάβασε την απάντηση: *«Είδα, μου είπε, ότι είστε ευνοούμενος των συμπολιτών σας οθωμανών αλλά και της κυβερνήσεως. Κοίταξε να προσφέρεις τις καλές σου υπηρεσίες στην επιτόπιο διοίκηση και την κοινότητά σου»*.

Πήρα την ευκαιρία ευχαριστώντας τον να του πω, ότι ήθελα και τη δική του υποστήριξη για την προστασία των χιλιάδων γυναικοπαίδων, ιδιαίτερα μάλιστα κατά τις νυχτερινές ώρες, οπότε γίνονται κλοπές από συμπολίτες μας τούρκους.

Μου απάντησε ότι θα μπορούσαμε αυτό το θέμα να το συζητήσουμε σε τρεις ημέρες.

Απ' αυτή τη στιγμή είχα αναλάβει μια πολύ βαριά ευθύνη: την προστασία των γυναικόπαιδων. Πράγματι σε 3 ημέρες ξαναπήγα. Συζητήσαμε και μείναμε σύμφωνοι να οργανωθεί νυχτοφυλακή από έμπιστους Τούρκους. Σ' εμένα έπεφτε, να εξοικονομήσω τη μισθοδοσία τους. Κάλεσα έναν τίμιο Τούρκο, τον Φενερτζόγλου αλή αγά, που τον γνώριζα πριν από τη χειροτονομία μου. Αυτός βρήκε και πέντε άλλους έμπιστους. Μείναμε σύμφωνοι για 15 λίρες χάρτινες ο καθένας, το μήνα. Διοργάνωσα και τις συνοι-

κίες βάζοντας γυναίκες ως μουχτάρηδες. Κάθε ενορία είχε δύο. Μ' αυτές μαζί καθορίσαμε και το ποσό που θα πλήρωνε κάθε εύπορη οικογένεια. Έκανα κατάλογο, τον οποίο ενέκρινε ο διοικητής. Ενέκρινε και την ανάληψη καθηκόντων μουχτάρη από γυναίκες. Κάλεσε τους νυχτοφύλακες και τους μίλησε για το έργο τους. Ορίσαμε ένα κατάστημα, κοντά στο σπίτι μου, για να ξεκουράζονται οι νυχτοφύλακες στα διαλείμματά τους. Δύο τοποθετήθηκαν στο Εμιρμαχιλεσί, οι άλλοι 4 στις υπόλοιπες 3 συνοικίες. Όλα τα γυναικόπαιδα εργάζονταν στα χαλιά για τη συντήρηση τη δική των και των ανδρών που ήταν στην εξορία. Έτσι είχαν τακτοποιηθεί τα πράγματα.

Μετά από λίγες ημέρες, όμως ήρθε εντολή να επιταχθούν το 40%. Η επιτροπή έφτασε και στο κατάστημα της Νικολίνας Βασιλειάδου, της οποίας ο άντρας, γνωστός υφασματοποιός, είχε πεθάνει.

Ο Χατζή Ρουστή, Τούρκος υφασματοπώλης, τη συμβούλεψε να κρύψει μέρος των εμπορευμάτων και της υποσχέθηκε ότι ο ίδιος ως μέλος της επιτροπής, θα φρόντιζε να μη γίνει λεπτομερής έρευνα.

Πράγματι η επιτροπή έφτασε και στο μαγαζί της, όμως ανάμεσα στα μέλη της ήταν κι ο φανατικός Χατζή Τζιγιέρης. Απευθύνθηκε στη Νικολίνα και της θύμισε, ότι λίγο πριν πεθάνει ο άντρας της είχαν φέρει 5 μπάλλες ύφασμα, ενώ τώρα δεν υπήρχε τίποτα. Η Νικολίνα προσπάθησε να δικαιολογηθεί προφασιζόμενη το πένθος και τη λύπη από την απώλεια του συζύγου της, που δεν της επέτρεψαν να εξετάσει τι είχε και τι δεν είχε. «Εργάζομαι μόνο μ' αυτά, είπε στο τέλος, που βλέπετε για να ζήσω τα παιδιά μου». Στη συζήτηση παρενέβη ο ίδιος ο μουτασαρίφης ο οποίος της είπε ότι θα έπρεπε να δηλώσει, αν έχει κρυμμένα, αφού το κράτος θα πληρώσει μετά τον πόλεμο.

Μπροστά στην επίμονη άρνηση της γυναίκας, η Επιτροπή έψαξε μέσα στα καζάνια του ροδελαίου και βρήκε τα κρυμμένα. Ανένδοτος πλέον ο μουτασαρίφης διέταξε να κατασχεθούν όλα. Οι ικεσίες και τα δάκρυα της Νικολίνας

δεν έφεραν αποτέλεσμα και μέσα στην απόγνώσή της λέγεται ότι είπε: «Οι ημέρες σας είναι μετρημένες, αλλά θα παρασύρετε κι εμάς τους δυστυχείς!»

Έταν βαριά φράση κι ο μουτασαρίφης διέταξε να κατασχεθούν τα πάντα, η ίδια δε και τα παιδιά της να φυλακιστούν, ωστόσο σταλούν στην εξορία. Η μεγαλύτερη κόρη της, η Καλλιόπη, κοπέλα 18 χρονών, έτρεξε στη θεία της, τη νηπιαγωγό Μαρία Βασιλειάδου. Κι οι δύο μαζί ήρθαν σε μένα να μεσολαβήσω.

Εγώ έτρεξα αμέσως στο Χατζηρουσλή. Μου είπε ότι η Νικολίνα προσέβαλε το κράτος και με παρέπεμψε στο μουτασαρίφη.

Αν και ήταν περασμένη η ώρα πήγα στο διοικητήριο. Ο μουτασαρίφης κατάλαβε αμέσως τι ήθελα, αλλά μου ζήτησε να τον δω την επομένη το πρωί στο εξοχικό του σπίτι.

Πράγματι την επομένη πήγα. Έστερα από πολλά παρακάλια πείσθηκε να την αφήσει ελεύθερη και να επιστρέψει τα κατασχεθέντα ως το 40%, με τη συμφωνία, όμως να του δώσουμε ως λύτρα 300 λίρες, που θα του έδινα το μεσημέρι. Γύρισα στην οικογένεια η οποία ευχαρίστως δέχθηκε να δώσει τα λύτρα κι η Νικολίνα ελευθερώθηκε.

Μ' αυτήν την ευκαιρία να πω ότι ο μουτασαρίφης, άλλοτε μόνος του κι άλλοτε μαζί με το διευθυντή της Αστυνομίας ενήργησε σειρά εκβιασμών απέναντι σε χριστιανούς αλλά και σε τούρκους. Σε μια όμως υπόθεση, κατά την οποία επιχείρησαν να εκβιάσουν ζωεμπόρους, που οδηγούσαν ποίμνιο με 1.000 πρόβατα βρήκαν το μπελά τους, γιατί οι ζωέμποροι εκίνησαν δίκη εναντίον τους. Μέσα στο μήνα απολύθηκαν κι οι δύο.

Κατόπιν αυτού ως διοικητής τοποθετήθηκε ένας πρώην γυμνασιάρχης γυμνασίου της Σμύρνης, ο Αλή Μουφίτ βέης. Έταν περίπου 65 χρονών, αγαθός, δίκαιος, χριστιανόφιλος. Ως διευθυντής της Αστυνομίας ήλθε μαζί του ένας έμπιστος συνεργάτης του, ο Αρσλάν βέης. Και με τους δύο γνωρίστηκα αμέσως και συνεργάστηκα για τις υποθέσεις

της κοινότητάς μας επί 15 μήνες. Πολλές φορές μου έλεγαν: «αν ήμασταν εμείς εδώ ίσως θα προλαβαίναμε την εξορία των ανδρών σας». Ή ακόμη ότι «από τη συμπεριφορά των γυναικών διαπιστώναν το επίπεδο του πολιτισμού μας».

Θα αναφέρω ένα περιστατικό που έδειξαν κατανόηση. Ζητήθηκε να γίνει έρανος υπέρ του τουρκικού στρατού. Κάθε οικογένεια θα έπρεπε να δώσει ένα ζευγάρι κάλτσες, ένα ζευγάρι τσαρούχια, μια αλλαξιά εσώρουχα, ένα πάπλωμα και όσα κρεβάτια μπορούσαμε περισσότερα. Στα μητρώα μας ήταν γραμμένες 1.250 οικογένειες.⁵⁹ Έπρεπε λοιπόν, να προμηθεύσουμε 1.250 δέματα. Μόλις πήρα τη διαταγή πήγα στο μουτασαρίφη. «Εξοχότατε, του λέγω, οι άνδρες μας είναι στην εξορία. Πολλές οικογένειες μετά το σεισμό του 1914 εκπατρίστηκαν. Μένουν περίπου 700 οικογένειες που όχι μόνο δεν μπορούν να βοηθήσουν, αλλά οι ίδιες έχουν ανάγκη βοήθειας».

Ο μουτασαρίφης έδειξε κατανόηση, ζήτησε να κάνω ένα κατάλογο 25 - 30 ευπόρων και αυτοί μόνο να ετοιμάσουν μέσα σε 2 μήνες, μάλιστα, όσα δέματα μπορούσαν. Παραδώσαμε τελικά 600 δέματα μόνο, από τα οποία τα 50 έκανε μόνη της η Βηθλεέμ Στύλογλου. Φυσικά, όλοι οι άποροι εξαιρέθηκαν.

Θα διηγηθώ τώρα ένα περιστατικό που συνέβη εξαιτίας της μεγάλης ευλάβειας της Βηθλεέμ Στύλογλου. Συγκέντρωσε, λοιπόν, κάποια μέρα 80 - 90 γυναίκες για να κάνουν νυχτερινή παράκληση και αγρύπνια, αρχές Αυγούστου, στην εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, χωρίς να με ειδοποιήσει. Οι νυχτοφύλακες είδαν την εκκλησία φωτισμένη κι επειδή ήταν στην άκρη της συνοικίας Εμρί μαχιλεσί συνορεύουσα μόνον με αγρούς κατάφυτους από αμπέλια και περιβόλια, θεώρησαν ότι κάτι έκτακτο συμβαίνει. Πλησίασαν κι άκουσαν ψαλμωδίες. Νόμισαν, λοιπόν, ότι οι άγιοι των χριστιανών (βελήδες) μαζεύτηκαν και ψέλνουν. Δεν τολμούσαν λοιπόν, να πάνε πιο κοντά και ήρθαν και με ξύπνησαν.

«Άνοιξαν την εκκλησία του Εμριού», μου λένε. «Πιάσατε

τους κλέφτες;» ρωτάω. «Για ποιους κλέφτες μιλάτε. Εδώ μαζεύτηκαν όλοι οι βελήδες σας και ψάλλουν», μου απαντούν.

Ήταν περασμένα μεσάνυχτα. Ντύθηκα βιαστικά και τρέξαμε. Περάσαμε από το τμήμα και πήραμε τον υπαστυνόμο κι έναν αστυφύλακα. Η εκκλησία ήταν κατάφωτη. Από τη βορινή θύρα ειδοποιήσαμε και σε λίγο μας άνοιξε η νεωκόρος.⁶⁰

Την επιτίμησα γι' αυτήν την ενέργεια που έγινε, χωρίς να ενημερωθώ, σε τέτοια εποχή. Εκείνη συγκινημένη δικαιολογήθηκε ότι η Βηθλεέμ είχε έρθει με τις γυναίκες και νόμισε ότι ήμουν ενήμερος. Μπήκαμε μέσα. Η Βηθλεέμ μαζί με τα κορίτσια έψαλλαν τα τροπάρια της παρακλήσεως.

Μόλις με είδαν, έτρεξαν κοντά μου. Επιτίμησα τη Βηθλεέμ γιατί δεν σκέφθηκε τι θα μπορούσε να συμβεί στην ερημιά από κακοποιά στοιχεία τέτοιαν ώρα. Άρχισε να κλαίει. Την καθησύχασα. Είπα να βγουν στην αυλή. Εκεί τις χώρισα. Από το Εμρί ήταν περίπου 30. Ανέθεσα στους νυχτοφύλακες να τις οδηγήσουν στα σπίτια τους. Τις υπόλοιπες τις οδηγήσαμε στο εργοστάσιο της Βηθλεέμ. Τις είπα να μείνουν εκεί και να ψάλλουν ως το πρωί και μετά να πάνε στα σπίτια τους.

Ο υπαστυνόμος, παρά τις παρεμβάσεις μου, έκανε αναφορά για το επεισόδιο, αλλά συνέχισα τις προσπάθειές μου στους ανωτέρους του κι η υπόθεση παρασιωπήθηκε.

Αρχές Αυγούστου του 1921 ήρθε διαταγή να εξοριστούν και οι υπάλληλοι της Όριαν Κάρπετ. Έτσι έμειναν στην πόλη εγώ, 7 - 8 υπέργηροι και παράλυτοι άνδρες και τα γυναικόπαιδα. Οι υπέργηροι ήταν: ο Παναγιώτης Σεραφετίνογλου, ο Παπά Άνθιμος, ο Κήρυκας Χατζηελβατζόγλου, ο Μηνάς Πιλτίρογλου, οι αδελφοί Ζαχαρίας και Δαμιανός Μωραλόγλου, ο Νικόλαος Εσόγλου, ο τυφλός Θωμάς Φιλόσογλου και κάποιος παράλυτος με κομμένα και τα δύο πόδια.

ΔΙΑΤΑΣΣΕΤΑΙ ΝΑ ΕΞΟΡΙΣΤΟΥΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Πέρασε ο Αύγουστος κι ο Σεπτέμβριος χωρίς κάποιο επεισόδιο. Κατά τις 5 Οκτωβρίου άρχισαν να μαζεύουν και τα παιδιά, τα οποία είχαν συμπληρώσει τα 13 χρόνια. Μαζεύτηκαν στο στρατώνα 74 παιδιά αυτής της ηλικίας. Θρήνοι σπαραξικάρδιοι ακούγονταν παντού από τις γυναίκες. Απελπισμένες με παρακαλούσαν να τρέξω και να τα σώσω.

Κατέβηκα στο διοικητήριο. Βρήκα το διευθυντή της Αστυνομίας. Μου είπε ότι θα φρόντιζε να κρατήσει το γιο μου. Του απάντησα ότι δεν είχα πάει να παρακαλέσω για το γιο μου, αλλά για όλα τα παιδιά. Πήγαμε μαζί στο διοικητή. του υπενθύμισα ότι ήταν κι ο ίδιος πατέρας και του έδειξα το θέαμα στον αυλόγυρο του στρατώνα: γυναίκες ολοφυρόμενες είχαν αγκαλιάσει τα παιδιά τους. Μου λέγει: *«βεκήλ εφέντη, τι να κάνω; Η τακτική της κυβερνήσεως είναι αυτή. Εφόσον προχωρεί ο ελληνικός στρατός οι άντρες και τα παιδιά θα εξορίζονται. Διαταγή επιτακτική Δεν μπορώ να κάνω τίποτε. Ζήτησε όμως, εσύ με αίτησή σου να δοθεί ενός έτους αναβολή, γιατί τα παιδιά δεν είναι σε θέση ν' απομακρυνθούν από τις μητέρες τους. Εγώ θα προωθήσω αυτήν την αίτηση στον αρχίατρο και στο γιατρό του δήμου, ώστε να εξετάσουν τα παιδιά ενώπιον επιτροπής, που εγώ θα ορίσω»*. Τον ευχαρίστησα. Κάτι θα μπορούσε να γίνει. Μπήκα στο γραφείο του αρχιγραμματέα Νουρή εφέντη για να γράψω την αναφορά, οπότε και συνέβη το απρόοπτο, το θαύμα θα

μπορούσα να πω: στον ορίζοντα φάνηκε ένα ελληνικό αεροπλάνο! Μάλιστα! Ήταν 5 Οκτωβρίου 1921.

Το αεροπλάνο αυτό έριξε τρεις βόμβες άσφαιρες.

Η μία από τις βόμβες έπεσε μπροστά στο αστυνομικό τμήμα που βρισκόταν στην αρχή των χριστιανικών συνοικιών στην τοποθεσία Κιουμγιολού, ακριβώς μπροστά στη βρύση Χατζητζομπάν. Η δεύτερη έπεσε στην αρχή του τουρκικού νεκροταφείου κι άνοιξε ένα λάκκο διαμέτρου 2 μέτρων και βάθους 1 μέτρου. Πολύ κοντά στην αρχή της λαϊκής αγοράς. Η τρίτη έπεσε περίπου 50 μέτρα από το διοικητήριο και το στρατώνα. Ο τουρκικός όχλος έντρομος εγκατέλειψε τα μαγαζιά κι έφευγε. Όσοι ήταν στο διοικητήριο με ανέβασαν σ' έναν εξώστη για να βλέπουν από το αεροπλάνο τα ράσα μου και το καλυμαύχι και να μη ρίχνουν!.

Φοβούμενοι μήπως επαναληφθεί ο βομβαρδισμός άφησαν τα παιδιά εκείνη την ημέρα.

Μισή ώρα αφότου έφυγε το αεροπλάνο έρχεται ο υπαστυνόμος του τμήματος, όπου έπεσε η πρώτη βόμβα και μου φέρνει ένα τενεκεδένιο κουτί. Μαζεύτηκαν πολλοί γύρω μας, χωρίς κανείς να τολμάει ν' αγγίξει το κουτί. Τότε ο κατής,⁶¹ ο οποίος ήταν λαζός⁶² τους είπε ότι μέσα θα κρύβεται κάποιο μήνυμα. Άνοιξε ο ίδιος το κουτί και τότε μέσα βλέπουμε ένα φύλλο χαρτί, το οποίο έγραφε στα ελληνικά και τα τουρκικά τα εξής: *«Εις τι έφταιξαν οι χριστιανοί και τους εξορίζετε; Ημείς αν θα πάρωμεν διαταγήν να έλθωμεν εις την πατρίδα σας, δεν θα έλθωμεν ως εχθροί να σας καταστρέψωμεν, παρά ως φίλοι να σας εκπολιτίσωμεν. Όπως ήλθομεν εις το Αϊδίνι και το Ναζλή, χωρίς να πράζωμεν κακόν τι»*.

Το επεισόδιο αυτό έγινε τελικά αφορμή να υπάρξει ευνοϊκή εξέλιξη στην αναφορά μου, την οποία είχα δώσει στο διοικητή, που με τη σειρά του τη μεταβίβασε στον αρχίατρο του στρατού και στο γιατρό του δήμου.

Ο αρχίατρος έμενε στο σπίτι της Σακαλή⁶³ Κατίνας. Σπίτι χριστιανικό. Πήγα και την βρήκα. *«Κατίνα, της λέγω,*

θα καταβάλεις κάθε προσπάθεια να πείσεις το γιατρό να γνωματεύσει ενώπιον της επιτροπής, ότι τα παιδιά αυτά δεν είναι για δρόμο». Εκείνη πραγματικά μίλησε στο γιατρό και του υποσχέθηκε ότι θα του δίναμε δυό χαλιά λεπτά του τοίχου.

Την επομένη, 6 του μηνός συγκέντρωσαν πάλι τα παιδιά. Ο μουτσαρίφης όρισε, υπό την προεδρία του, μια εξαμελή επιτροπή, στην οποία μετείχαν ο δήμαρχος, ο μουφτής, ο πρόεδρος του κακουργοδικείου, ο στρατιωτικός διοικητής κι εγώ.

Πήγαμε στη στρατώνα. Οι δυο γιατροί ενώπιον της επιτροπής άρχισαν να εξετάζουν τα παιδιά. Είχαν εξετάσει περίπου 15 παιδιά, όταν ο στρατιωτικός γιατρός στρέφεται προς εμάς και μας λέει: «Κύριοι, τι παιδεύομαστε για τα παιδιά αυτά! Αν τα στείλουμε, θα μείνουν στη μέση του δρόμου. Το μυαλό μέσα στο καύκαλό τους δεν έπηξε ακόμη. Ας πάνε μετά από ένα χρόνο». Ο διοικητής πήρε την έκθεση υπογεγραμμένη από τους γιατρούς και την επιτροπή κι αυθημερόν τηλεγράφησε σχετικά στην Άγκυρα και στο πρώτο σώμα στρατού στο Ακσεχέρ.

Την επομένη ήρθε η απάντηση: «Τα παιδιά να περιμένουν ακόμη ένα χρόνο!» Τα άφησαν ελεύθερα. Οι μητέρες τους παράφορες από ενθουσιασμό τα καταφιλούσαν. Εγώ ευχαρίστησα ξεχωριστά ένα προς ένα όλα τα μέλη της επιτροπής κι έφυγα.

ΕΝΑ ΗΣΥΧΟ ΠΑΣΧΑ

Χωρίς αξιόλογα επεισόδια ζήσαμε ως τα τέλη Μαρτίου 1922. Κάθε Παρασκευή ήταν έθιμο οι επίσημοι Τούρκοι κι από τους χριστιανούς ο αρχιερατικός επίτροπος κι ο σύμβουλος στο συμβούλιο της διοικήσεως να επισκέπτεται το μουτασαρίφη, ο οποίος, να ειπώ εδώ, έμενε σε χριστιανικό σπίτι, στο σπίτι του Χαράλαμπου Γαβριήλογλου.

Εκείνη την ημέρα, Μεγάλη Παρασκευή, μια ώρα πριν από την ιερά ακολουθία της αποκαθλώσεως πήγα για την καθιερωμένη επίσκεψη. Μόλις κτύπησα την πόρτα έρχεται κι ανοίγει η Θεοπίστη, η κόρη του οικοδεσπότη και μου λέγει: «*Αχ! πάτερ Ιωακείμ, γιατί δεν ήρθες μισή ώρα νωρίτερα; Όλοι οι επίσημοι μέσα διαβάζουν ένα εκτεταμένο τηλεγράφημα. Άρχισαν πριν από μισή ώρα και δεν τελείωσαν ακόμη. Όλοι τους είναι προσηλωμένοι σ' αυτό*».

Μπήκα μέσα. Τους εχαιρέτισα και κάθισα. Ο διοικητής μου λέγει: «*γιατί δεν ήρθες νωρίτερα ν' ακούσεις και το τηλεγράφημα που πήραμε;*

«*Εξοχότατε, του λέω, αν θέλετε μπορούμε να το διαβάσουμε πάλι, αν όχι, μπορείτε να μου ανακοινώσετε το περιεχόμενό*».

«*Η ανάλυσή του, μου απαντά, είναι αδύνατη, διότι είναι εκτεταμένο. Αφορά όμως στις διαπραγματεύσεις για τη συνθήκη της Γενεύης, που κατέληξαν σε αίσιο αποτέλεσμα. Επομένως, εντός ολίγου ελπίζω να επιστρέψουν οι εξορισθέντες άνδρες σας! Άντε, σήμερα με χαρά να εκτελέσεις την ακολουθία της*

αποκαθηλώσεως και το βράδυ ελεύθερα την ακολουθία του επιταφίου σας».

Στράφηκε μετά στους Τούρκους και τους εξήγησε ότι η αποκαθήλωση είναι από τις πιο συγκινητικές τελετές της χριστιανικής θρησκείας κι ότι συχνά στη Σμύρνη και στην Πόλη φρόντιζε να παρευρεθεί.

Εγώ άδραξα την ευκαιρία να του πω, ότι τάχα τον επισκέφτηκα για να τον προσκαλέσω στην τελετή, ώστε να τον δουν οι γυναίκες και ν' αναθαρρήσουν για τους άνδρες του που ήταν εξόριστοι. Δέχθηκε ευχαρίστως.

Σε λίγο έφυγα. Αυτός τελικά δεν ήλθε στην αποκαθήλωση, γιατί συνέπιπτε με τη μεσημεριανή προσευχή της Παρασκευής, στην οποία είχε καθήκον να παρευρεθεί. Ειδοποίησε όμως, με τη Θεοπίστη ότι θα ερχόταν κατά την ακολουθία του Επιταφίου. Όντως στις 6 μ.μ. φτάνει έφιππος μαζί με το γιατρό, το διοικητή της χωροφυλακής και το διοικητή της Αστυνομίας. Παρέδωσαν τ' άλογα και μπήκαν στην εκκλησία. Αρχισα με τον εξάψαλμο τουρκιστί. Στο μέσον των κανόνων αποχαιρέτισαν κι έφυγαν.

Το Πάσχα με επισκέφθηκε ο αρχίατρος και μου είπε: «Όταν αρχίσατε την ακολουθία οι ευχές τις οποίες αναγνώσατε μπροστά από την εικόνα του Ιησού ήταν από τους ψαλμούς του προφήτου Δαβίδ. Επειδή η γλώσσα στην οποία γράφτηκε είναι η παλαιά και χονδρή τουρκική, δώσε μου το κείμενο να το εξωραΐσουμε με περσικές κι αραβικές λέξεις για να είναι πιο ευχάριστο στην ακοή». Τον ευχαρίστησα, αλλά το κείμενο δεν του το έδωσα.

Έτσι περάσαμε με λίγη ησυχία το Πάσχα του 1922, όπως ήσυχα περάσαμε και τους επόμενους τέσσερις μήνες.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΕΞΟΔΟΣ

Η ΦΟΒΕΡΗ ΕΙΔΗΣΗ

Φτάσαμε στις 14 Αυγούστου 1922. Η επομένη ήταν ημέρα μεγάλης πανηγύρεως, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου! Γιόρταζε ο σεβαστός γέροντας Παναγιώτης Σεραφετινόγλου. Το απόγευμα στις 4 πήγα στο σπίτι του για να τον πάρω να πάμε στην εκκλησία για τον εσπερινό. Τον βρήκα πολύ μελαγχολικό. Ρώτησα μήπως είναι αδιάθετος. Μου απαντά ότι είναι πολύ στενοχωρημένος γιατί ο ένοικός του Ιταλός υπήκοος, αρχιγραμματέας της εταιρείας Όριαν Κάρπετ, τον πληροφόρησε ότι ο κεμαλικός στρατός έσπασε το μέτωπο στο Αφιόν Καραχισάρ και στο Τουμλού Πουνάρ και ότι ο ελληνικός στρατός φεύγει πανικόβλητος, καθώς οι Τούρκοι προχωρούν κι εντός ολίγου θα καταλάβουν τη Σμύρνη...

Ο γέροντας ταραχτήκε πολύ. Ταραχτήκα κι εγώ γι' αυτές τις πληροφορίες. Τον παρηγόρησα λέγοντάς του ότι είναι δημιουργήματα της φαντασίας των Ιταλών. *«Αυτό ήταν το όνειρό τους και σκοπίμως σου τα είπε αυτά για να σε δηλητηριάσει την ημέρα της γιορτής σου και του μεγάλου πανηγυριού μας»*, του είπα προσπαθώντας να τον καθησυχάσω.

Παρηγορήθηκε λίγο και δέχθηκε να έρθει μαζί μου στη συνοικία του Εμρίου για τον εσπερινό στη μεγάλη εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Την επομένη μετά τη λειτουργία πήγα στο διοικητήριο για να μαζέψω πληροφορίες. Πράγματι τα λόγια του Ιταλού επιβεβαιώθηκαν και μάλιστα ήταν σοβαρότερα τα

πράγματα εις βάρος του υποχωρούντος ελληνικού στρατού.

Γύρισα στενοχωρημένος στο σπίτι μου. Ἄρχισα να συστήνω στις κυρίες να είναι επιφυλακτικές και να μην περιφέρονται στους τουρκικούς μαχαλάδες.

Την 27η Αυγούστου, ημέρα Σάββατο, το πρωί βλέπω πυροτεχνήματα κι ακούω ζητωκραυγές εκ μέρους των συμπατριωτών μας Τούρκων.

Κατέβηκα στο διοικητήριο για να μάθω τι τρέχει. Βλέπω στη μεγάλη αίθουσα όλους τους ανώτερους υπαλλήλους και όλους τους επισήμους. Αιτία της συγκεντρώσεως ήταν η είδηση ότι ο κεμαλικός στρατός εισήλθε στη Σμύρνη και ο ελληνικός στρατός έφευγε.

Τυπικά τους συγχάρηκα. Τότε ο διοικητής μου λέγει ότι: «η γλυκυτάτη τουρκική πατρίδα μας κέρδισε την ελευθερία της. Από σήμερα η Σμύρνη είναι υπό την κατοχή του κεμαλικού στρατού. Αύριο Κυριακή, κατά τις 9 π.μ. θα κάνουμε μια ευχαριστήριο δέηση για την απολύτρωση της πατρίδας στο Καβακλί Τζαμί. Εάν θέλετε μπορείτε να παρευρεθείτε και σεις. Τώρα θα δείξετε και σεις ότι είσθε αληθώς τουρκορθόδοξοι νομοταγείς υπήκοοι του τουρκικού κράτους». Μου είπε ακόμη, ότι κι εμείς θα έπρεπε να κάνουμε δοξολογία.

Του απάντησε ότι ευχαρίστως θα ευρισκόμουν την επομένη στην ευχαριστήριο δέηση και ότι τη μεθεπομένη (Δευτέρα), που γιορτάζαμε την εορτή του αγίου Ιωάννου (Γιαχγιά Πειγαμπέρ) θα κάναμε δοξολογία στο Τσαγκλή κλισέ,⁶⁵ δηλαδή την εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου που ήταν κοντά στον τουρκικό μαχαλά.

Έφυγα από το διοικητήριο. Ο φίλος μου αστυφύλακας Τζεμάλ εφέντης μου δακτυλογράφησε περίπου 100 προσκλήσεις για τους επισήμους Τούρκους. Τον πλήρωσα και τις μοίρασε.

Ύστερα πήγα στο σπίτι της Αικατερίνης Κιοκπάσo-γλου, κατοικία μεγαλοπρεπής! Βρισκόταν κοντά στην εκκλησία. Την παρακάλεσα να ετοιμάσει τη μεγάλη της αίθουσα για την υποδοχή των επισήμων.

Έτσι έγινε, αναγκαστικά βέβαια, κι η δοξολογία αυτή.

Οι μέρες περνούσαν, η αγωνία μεγάλωνε, ο ειδήσεις όλο και χειροτέρευαν. Κλίμα τρομοκρατίας κυριαρχούσε παντού.

Έτσι, φτάσαμε στο Σάββατο 8 Οκτωβρίου 1922. Ετοιμαζόμουν για τον εσπερινό της Κυριακής. Τότε έφτασε αναζητώντας με ο Φαΐκ εφέντης. Μου λέγει: «Αυτή τη στιγμή σε θέλει ο μουτασαρίφης». Ακολούθησα τον αστυφύλακα στο διοικητήριο. Ο μουτασαρίφης με δέχθηκε προσηνέστατα. Μου πρόσφερε τσιγάρο και μου είπε: «Βεκήλ εφέντης σας κάλεσα για να σας ανακοινώσω, με όλη την ψυχική μου οδύνη, μια επείγουσα διαταγή της κυβερνήσεως: μέχρι το τέλος του Οκτωβρίου έχετε διορία να μείνετε εδώ· στις 31 του μηνός θα πρέπει να οδηγήσεις τα γυναικόπαιδα έξω από τα όρια του κράτους, μέσω του σιδηροδρόμου Αϊδινίου - Σμύρνης έως το Αγιασολούκ (Παλιά Έφεσος), απ' όπου θα πρέπει να φτάσετε πεζή στο Κουσάντασι (Νέα Έφεσος) για να σας παραλάβουν τα ελληνικά πλοία».

Μόλις άκουσα αυτά τα πράγματα, ζαλίστηκα. Αυτή η διαδρομή ήταν πολύ επικίνδυνη!

Μόλις συνήλθα κάπως του είπα: «Εξοχότατε, εγώ έκανα 25 χρόνια στη γραμμή αυτή· την ξέρω σπιθαμή προς σπιθαμή. Τα γυναικόπαιδα, που διαφυλάξατε δυό χρόνια τώρα, αν ακολουθήσουν τη γραμμή αυτή θα εξοντωθούν». Συνέχισα εξηγώντας του ότι από τη Σπάρτη έως τον κόμβο του Κουλε - ιογού είναι μιάμιση ώρα. Από εκεί με το τρένο φτάνουμε στο Δενιζλή και στη μεγάλη γέφυρα του Σαράγκιοϊ, που όμως είναι κατεστραμμένη. Πώς θα περάσουν οι γριές και τα μικρά; Κι αν τελικά περάσουμε απέναντι, θα πρέπει να πάρουμε άλλο τρένο για το Ναζλή ή το Αϊδίι. Την τρίτη μέρα, αν δεν μεσολαβήσει κάτι έκτακτο, θα πρέπει να φτάσουμε στο Αγιασολούκ, αλλά από εκεί ως το Κουσάντασι είναι 5 ώρες δρόμος. Πώς θα πάμε πεζή; Αλλά το πιο σπουδαίο: ο εξαγριωμένος όχλος πως θα υποδεχτεί τα γυναικόπαιδα; Ποιος θα τα προστατεύσει; Δεν θα υπάρχει κίνδυ-

νος λυντσαρίσματος και προπηλακισμών;

Απάντησε ότι θα μας συνόδευαν χωροφύλακες. «Όσο κι αν φροντίσετε, εξοχότατε, του είπα, το μίσος είναι μεγάλο και δε θα μπορέσετε να καταστείλετε την αγριότητα του όχλου».

Τότε του πρότεινα να φεύγαμε μέσω Ατταλείας, αν θα ήταν βέβαιο ότι πια δεν υπήρχε ελπίδα παραμονής μας στην Πατρίδα.

Υποστήριξε ότι η διαδρομή αυτή ήταν ακόμη πιο επικίνδυνη, επειδή υπήρχαν τσέτες και ληστές.

«Εάν μας δώσετε 20 - 25 χωροφύλακες, ελπίζω με τη βοήθεια του Θεού όλα να πάνε καλά και να φτάσουμε στην Αττάλεια», επέμεινα.

Σκέφτηκε και μου είπε ότι θα ζητούσε την άδεια από την Άγκυρα. Θα προσπαθούσε να γίνει δεκτό το αίτημά μας.

Χωρίσαμε.

Ήμουν τόσο στενοχωρημένος! Πώς να κάνω έτσι τον εσπερινό; Διέλυσα τις γυναίκες. Τις συμβούλεψα αθόρυβα να ετοιμάζονται για την αναχώρηση και προσπάθησα να τις εμψυχώσω. Με τη βοήθεια του Θεού θα υπερνικήσουμε τα εμπόδια.

Ο μουτασαρίφης κάλεσε τους προκρίτους Τούρκους και παρουσίασε όσα διημείφθησαν μεταξύ μας. Όλοι, και ήσαν 15 παρόντες, λυπήθηκαν για την είδηση αυτή και συμφώνησαν να μας ενισχύσουν στην προσπάθειά μας, ν' εγκαταλείψουμε την πατρική γη και να καταφύγουμε στην Ελλάδα μέσω Ατταλείας. Αμέσως τηλεγράφησαν στην Άγκυρα και στο διοικητή του πρώτους σώματος στρατού, τον Νουρεντήν Πασά, του οποίου η έδρα ήταν στο Ακσεχέρ του Ικονίου.

Την επομένη ήρθε η απάντηση: «Να φύγουν απ' όπου θέλουν· φροντίστε για την ασφάλειά τους».

Ο διοικητής τότε μου είπε, πως αν κι έχουμε προθεσμία ως το τέλος του μηνός καλό θα ήταν να φύγουμε νωρίτερα, μη τυχόν και η κυβέρνηση μεταβάλει γνώμη.

Πήρα την άδεια για να πουλήσουμε τα έπιπλά μας, τα πράγματά μας. Δεν ήταν όμως πώληση αυτή! Ήταν αρπαγή... Ούτε το ένα δέκατο της αξίας τους δεν μας έδιναν.

Ειδοποίησα όλους να ετοιμαστούν και το πρωί της Παρασκευής 14 Οκτωβρίου του 1922 θα φεύγαμε. Ξημέρωσε αυτή η θλιβερή ημέρα... Από την ανατολή του ήλιου ως τις 10 το πρωί, όλοι είχαν μαζευτεί σ' ένα σημείο της αγοράς που λέγεται «Σαμάμ παζαρί». Τελευταίος πήγα κι εγώ.

Η ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ. Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΩΣ ΤΗΝ ΑΤΤΑΛΕΙΑ

Εκεί δόθηκε το σύνθημα της αναχωρήσεως. Πέρασα από το διοικητήριο κι αποχαιρέτισα τους Τούρκους επισήμους. Φεύγαμε... Πόσο σκληρό!.. Αφήναμε τα σπίτια μας, τις εκκλησίες μας, τους τάφους των προγόνων... Όλοι κλαίνε! Κλαίω κι εγώ.

Στρέφω το βλέμμα μου πίσω ν' αγκαλιάσει όλη τη Σπάρτη για τελευταία φορά.

Πρέπει να προχωρήσουμε. Είναι ώρα να δώσω το σύνθημα και να με ακολουθήσουν τα γυναικόπαιδα.

Ξεκινούμε.

Ύστερα από πορεία ενός τετάρτου μας σταμάτησαν για να κάνουν έρευνα για χρυσαφικά ή χρυσές λίρες. Η έρευνα κράτησε δυο ολόκληρες ώρες. Αναγκάστηκα να διαμαρτυρηθώ. Έτσι αν συνεχίζαμε θ' αργούσαμε πολύ να φτάσουμε στο Βουρδούρι, που ήταν ο πρώτος σταθμός μας. Είχε δύσει ο ήλιος πια, όταν φτάσαμε στο Κιολ πασί, το τσιφλίκι του Σουλεϊμάν μπέη. Περάσαμε τη βραδιά κάτω από τη βίλλα του.

Κατά τις δύο μετά τα μεσάνυχτα δεχτήκαμε επίθεση. Είχε οργανωθεί από τον επικεφαλής αξιωματικό και τους χωροφύλακες και το Σουλεϊμάν μπέη. Κοιμόμαστε μέσα σ' αμάξια, όταν ακούστηκαν γοερές κραυγές και επικλήσεις βοήθειας από γυναίκες που δεχόντουσαν επίθεση. Ήταν δύσκολο να καταλάβουμε εκείνη τη στιγμή τι συνέβαινε. Βραδιά σκοτεινή, ασέληνος. Πώς να κινηθούμε ανάμεσα στις άμαξες, τ' άλογα, τις αποσκευές;

Οι απελπισμένες φωνές κράτησαν μια ώρα περίπου. Βοήθεια δεν παρασχέθηκε. Όπως μάθαμε μετά είχαν ληστευθεί περίπου 20 οικογένειες.

Ενώ είμασταν όλοι αναστατωμένοι ακούστηκε να με φωνάζει ένας χωροφύλακας:

— Ποιος είναι ο παπάς; Τον ζητούν ο Σουλεϊμάν μπέης κι ο αξιωματικός.

— Έλα εδώ· εγώ είμαι ο παπάς, απάντησα.

Μόλις οι γυναίκες άκουσαν ότι με γυρεύουν άρχισαν να κλαίνε νομίζοντας ότι θα με πάρουν.

— Πες ότι είναι δύσκολο να πάω να τους βρω μέσα στο σκοτάδι, συνέχισα. Ας περίμεναν δυο - τρεις ώρες ώσπου να ξημερώσει.

Όμως ο χωροφύλακας επέμενε να φωνάζει κι επειδή φοβόμουνα μήπως μεταχειριστεί βία, ειδοποίησα τον αμαξά μου, που κοιμόταν κάτω από το αμάξι, νάρθει μαζί μου. Ήταν ο Χανημίν Αλή, ο πρόεδρος των αμαξηλατών. Μόλις σηκώθηκε βλέπει μπροστά του το χωροφύλακα. Φαίνεται πως τον γνώριζε, γιατί γυρίζει και του λέει:

— Ουλάν Αράπ, τι τον θέλεις τον πελάτη μου τέτοια ώρα; Εκείνος απάντησε ότι με ζητούν ο Σουλεϊμάν μπέης κι ο αξιωματικός. Ο αμαξάς δεν του χαρίστηκε:

— Με ξέρεις ποιος είμαι και σε ξέρω. Όπως θα τον πάρεις, κατά τον ίδιο τρόπο θα τον φέρεις πίσω...

Σηκώθηκα κι ακολούθησα τον χωροφύλακα. Με δυσκολία φτάσαμε στην τελευταία σειρά. Πιάστηκα από μian άμαξα και του λέω:

— Δεν προχωρώ απ' εδώ ούτε βήμα. Ας λάβουν τον κόπο να έρθουν αυτοί ως εδώ.

Το αμάξι που κρατήθηκα έτυχε να είναι της Ευπραξίας Χοτζόγλου, μιας ευπόρου και δραστήριας Σπαρταλιάς, για την οποία έχω ξαναμιλήσει. Συμμετείχε σ' όλα σχεδόν τα κοινωφελή σωματεία. Αυτή για περισσότερη ασφάλεια των ανηλίκων παιδιών της είχε προσλάβει έναν Τούρκο, στενό οικογενειακό φίλο τους, ως συνοδό, τον Ντελή Τεφίκ. Τον ξυπνά και του λέει:

— Τεφίκ, παιδί μου, ξύπνα, παίρνουν τον παπά μας. Πετιέται ο Τεφίκ κι έρχεται μαζί μου.

Φτάσαμε στο μπροστινό μέρος του κτήματος του Σουλεϊμάν. Εκεί καθόταν σταυροπόδι ο ίδιος μαζί με τους δύο αξιωματικούς. Χαιρέτισα. Με αντιχαιρέτισαν και μου πρόσφεραν κάθισμα.

΄Αρχισαν να με ρωτάνε αν υποψιαζόμουν ποιοι έκαναν τη νυχτερινή επίθεση.

— Πού θέλετε να ξέρω εγώ, τους απάντησα. Αυτό το γνωρίζετε μόνο εσείς οι τεταγμένοι στην ασφάλειά μας.

Εκείνοι απάντησαν ότι επίτηδες είχαν μείνει πίσω για να περιμαζέψουν τους πεζούς που καθυστερούσαν καθώς και όσους ταξίδευαν με τ' αργοκίνητα βοϊδαμάξια. Όταν έφτασαν λοιπόν στο σημείο εκείνο το μόνο που αντιλήφθηκαν ήταν ότι την επίθεση την είχαν κάνει τσέτες. Ευτυχώς, που ήταν λίγοι... Και εξακολούθησαν παραδεχόμενοι ότι ληστεύθηκαν 15 - 20 οικογένειες. Εμείς, συνέχισαν, τώρα θα σας παραδώσουμε στο συνάδελφό μας του Βουρδουρίου, που έχει έρθει με 6 χωροφύλακες να σας παραλάβει και να σας πάει στην Αττάλεια.

Ταράχτηκα και τους απάντησα:

— Με όλη την εμπιστοσύνη(;) σε σας δεν το δέχομαι. Εγώ με χαρτιά επίσημα παρέλαβα ορισμένο αριθμό γυναικοπαίδων αλλά και συνοδεία από 20 χωροφύλακες κι εσάς επικεφαλής. Για μας, αν προστεθεί κι η δύναμη του Βουρδουρίου, δεν υπάρχει πρόβλημα, θα είναι περισσότερη ασφάλεια. Αντίθετα, εγώ δεν συνεχίζω. Θα ειδοποιήσω γραπτώς το διοικητή, το διοικητή τής χωροφυλακής και το μουφτή, εάν φιλοτιμούνται, να έρθουν εδώ να δουν τι γίνεται.

΄Ακουσαν αυτά. Μετά μου επρότειναν να ενεργήσουμε έρανο για να φιλοδωρήσουμε τους χωροφύλακες... Τους είπα ότι για όλα αυτά θα βλέπαμε την επομένη, αφού θα μέναμε εκεί. Τους αποχαιρέτισα και με την ίδια συνοδεία μου, γύρισα στ' αμάξι.

Την επομένη, 15 Οκτωβρίου 1922, ημέρα Σάββατο, με

την ανατολή του ήλιου έρχεται ο αξιωματικός στο αμάξι μου και μου λέει:

— Εγώ θα φύγω πίσω στη Σπάρτη για ν' αναφέρω όσα μας απασχολούν και τα της επιθέσεως.

— Έχετε μεγάλη ευθύνη, του απάντησα. Δε θα φύγετε. Θα γυρίσουμε μαζί στον Σουλεϊμάν και θα γράψω στη Σπάρτη, θα πληρώσω ιδιαιτέρως ένα χωροφύλακα έμπιστο για να πάει και να μας φέρει την απάντηση.

Σκέφτηκε λίγο και μετά μου ζήτησε να πάει μόνος του στον Σουλεϊμάν και μετά να με καλέσει. Κρατούσε στα χέρια του ένα όπλο. Μου ζήτησε να του δανείσω λίρες για ν' αγοράσει το όπλο αυτό, επειδή δεν ήταν δικό του (!) Δέχθηκα και του έδωσα 40 χάρτινες λίρες. Έφυγε.

Μετά από μισή ώρα με κάλεσε επάνω στη βίλλα. Από το παράθυρο αντίκρισα όλους τους αμαξάδες, καμιά ογδονταριά, καταγόμενους από το Αφιόν Καραχισάρ, να παρατάσσονται σαν σε μάχη μπροστά στο μέγαρο. Τι είχε συμβεί; Οι αμαξάδες, άντρες τολμηροί και με αίσθημα τιμής, είχαν καταλάβει ότι όλα ήταν σκηνοθετημένα για να ληστευθούν τ' απροστάτευτα γυναικόπαιδα. Κινήθηκαν λοιπόν εναντίον των χωροφυλάκων απειλώντας τους ότι θα τους σκοτώσουν, εάν συνέχιζαν την τακτική τους.

Ο αμαξάς μου μού εμπιστεύθηκε ότι οι αφιόν караχισαρήδες έχουν ανεπτυγμένο το αίσθημα τιμής και δεν μπορούσαν ν' ανεχθούν μια τέτοια βδελυρά πράξη, άλλωστε δεν είχαν κακό προηγούμενο με τον ελληνικό στρατό, που είχε σεβαστεί τον τόπο τους και τους δικούς τους.

Οι Τούρκοι έμειναν άναυδοι. Εγώ έγραψα την αναφορά μου και την έστειλα. Όλα φαινόntonουσαν πιο ήρεμα.

Όταν επέστρεψα πέρασα από το αμάξι του πολύπειρου γέροντα Παναγιώτη Σεραφετίνογλου (είχε ήδη περάσει τα 80). Ήθελα να τον συμβουλευτώ.

Τον βρήκα καταβεβλημένο από τα συμβάντα. Με κάλεσε να καθίσω. Του μίλησα για τον έρανο. Μου είπε ότι είμαι ελεύθερος να κάνω ό,τι κρίνω ως ορθό.

Αμέσως έκανα μια επιτροπή από τις: Ευπραξία Χοτζό-

γλου, Βηθλεέμ Στύλογλου, Κατίνα Κιοκπάσογλου και Αριστέα Χατζηχαραλάμπους. Ταμίας ορίστηκε η Βηθλεέμ. Την ίδια εκείνη ημέρα συγκέντρωσαν περίπου 320 χάρτινες λίρες.⁶⁶

Την επομένη, Κυριακή 16 Οκτωβρίου, ήρθαν οι αμαξολάτες και μου ζήτησαν να μη καθυστερούμε άλλο και να συνεχίσουμε. Ξεκινήσαμε. Μετά από τρεις ώρες φτάσαμε στην καμπή που ενώνει το δημόσιο δρόμο με την πόλη του Βουρδουρίου. Σταθμεύσαμε περίπου μισή ώρα.

Εδώ ήρθαν 5 γυναίκες από το Βουρδούρι, χριστιανές. Με δάκρυα στα μάτια παρακαλούσαν να παραλάβω μαζί και τα 600 γυναικόπαιδα του Βουρδουρίου. Σε ενίσχυση του διαβήματος των γυναικών είχαν έλθει και τρεις τούρκοι μπέηδες.

Μου έλεγαν ότι είχαν μάθει για τα διαβήματά μου στην Άγκυρα για τις 5 χριστιανικές κοινότητες: Σπάρτης, Βουρδουρίου, Ουλούμπορλου, Πάρλης και Νησίου. Κι ακόμη ότι υπήρχαν πληροφορίες για παραμονή μας. Ζητούσαν λοιπόν να μας φιλοξενήσουν επί 2 - 3 ημέρες, ωσότου να έχουμε απαντήσεις. Στο πρόσωπό μου έβλεπαν ένα στήριγμα και μια παρηγοριά.

Απάντησα ότι δυστυχώς δεν μπορώ να παραβώ την εντολή και την ευθύνη μου. Έπρεπε να προχωρήσουμε. Τα γυναικόπαιδα του Βουρδουρίου φαινόταν να έχουν ικανοποιητική προστασία, αφού είχαν κοντά τους και τους προύχοντες Τούρκους μπέηδες.

Συνεχίσαμε. Με τη δύση του ήλιου φτάσαμε στην τοποθεσία Κελτικτζί - τσιφλιγί (σουλτανικό τσιφλίκι). Διανυκτερεύσαμε στο ύπαιθρο. Εδώ μάθαμε ότι ο διοικητής χωροφυλακής της Σπάρτης είχε έρθει στο Βουρδούρι να μάθει τι γίνεται. Όταν του είπαν ότι συνεχίσαμε κανονικά επέστρεψε.

Την επομένη, Δευτέρα 17 Οκτωβρίου, σηκωθήκαμε πολύ πρωί. Ετοιμαστήκαμε για το δρόμο. Μετά από πορεία τριών ωρών φτάσαμε σε μια μαγευτική τοποθεσία το Ινδζίρ - Παζαρί. Πλατάνια, κυπαρίσσια, δέντρα βαθύσκια,

νερά άφθονα. Εκεί υπήρχε κι ένα παλιό πανδοχείο. Ερειπωμένο τώρα πια. Όρθωναν τ' ανάστημά τους μόνον οι γυμνοί τοίχοι. Ευτυχώς υπήρχε κι η στέγη. Σ' αυτό το πανδοχείο κάθε Σάββατο συγκεντρώνονταν οι έμποροι από τα γειτονικά χωριά και γινόταν λαϊκή αγορά. Μείναμε περίπου 2 ώρες, ώσπου να συγκεντρωθούν όλοι. Όστερα συνεχίσαμε την πορεία μας. Με τη δύση του ήλιου φτάσαμε σ' ένα καφενείο. Το έλεγαν Σουσούς - Καχφεσί ή αλλιώς Πουτζάκ - Καχφεσί. Σ' αυτό περάσαμε τη νύχτα μας.

Ξημέρωσε η Τρίτη 18 Οκτωβρίου. Δεν είχαμε προχωρήσει παραπάνω από μια ώρα, όταν βλέπω σ' ένα βράχο δύο οπλισμένους να κάθονται και να καπνίζουν ναργιλέ. Ε, λοιπόν, ήταν ο διάσημος λήσταρχος Μπουχουρτζόγλου! Είχε μαζί του άλλους 30 - 50 συντρόφους του. Απ' αυτούς άλλοι περπατούσαν αργά - αργά στο δρόμο κι άλλοι καθότουσαν στους βράχους.

Χαιρέτισα τον αρχηγό. Εκείνος ανταπέδωσε το χαιρετισμό μου κουνώντας το μαρκούτσι του ναργιλέ του. Τούρκοι και χριστιανοί άρχισαν να τρέμουν... Τη φοβερή εκείνη στιγμή φτάνει τρέχοντας κοντά μου ο Μουσταφά Τσαούσης, χωροφύλακας της συνοδείας μου, και μου λέει ότι δεν πρέπει να φοβόμαστε. Ο Μουσταφάς καταγόταν από την Αττάλεια και υπηρετούσε στη Σπάρτη. Με είχε λοιπόν παρακαλέσει να τον πάρουμε μαζί μας στη συνοδεία για να επισκεφτεί την Αττάλεια. Αλλά το σπουδαιότερο ήταν ότι πριν να γίνει χωροφύλακας είχε «δουλέψει» με το Μπουχουρτζόγλου στο λαθρεμπόριο καπνού, επί 8 ολόκληρα χρόνια!

Είναι φιλότιμος ο αρχηγός, μου λέει. Σέβεται τα γυναικόπαιδα. Εάν ήταν κι άντρες μαζί, τότε τα πράγματα θα ήταν δύσκολα. Αλλά τώρα δε θα σηκώσει ούτε τα μάτια του να κοιτάξει...

Προχωρούσαμε, όταν ξαφνικά από την εμπροσθοφυλακή μας ταραχή, φωνές, ποδοβολητό, σκόννη... Οι αμαξάδες έτρεχαν προς τα πίσω να ειδοποιήσουν ότι τα γυναικόπαιδα ληστεύονταν. Μόλις το άκουσε ο λήσταρχος που συνο-

μιλούσε ως τότε με τον αξιωματικό, έγινε θηρίο! Ο ίδιος δεν είχε δώσει τέτοια διαταγή! Μάζεψε 4 - 5 τολμηρούς χωροφύλακες, πρόστεσε κι όσους δικούς του είχε γύρω του και διάταξε:

— 'Η τα κεφάλια τους, ή δεμένους μπροστά μου!

Το τι έγινε δεν περιγράφεται. Πανδαιμόνιο, άλλοι έτρεχαν μπρος, άλλοι πίσω. Οι αμαξηλάτες νόμισαν ότι όλα ήταν σκηνοθεσία για να μας ληστέψουν και να μας κακοποιήσουν. Έδωσαν λοιπόν, το σύνθημα, πρωτοστατούντος του δικού μου αμαξά, να λοξοδρομήσουμε σ' ένα γειτονικό χωριό. Εγώ είχα αντίρρηση, αλλά ποιος με άκουγε. Τραβήξαμε προς τα χωράφια. Σταματήσαμε σ' ένα σκιερό μέρος και περιμέναμε. Σε μια ώρα περίπου εμφανίστηκαν οι καβαλλάρηδες του λήσταρχου, φέρνανε τους επίδοξους... ληστές μας. Ήταν 2 Ατταλειώτες χωροφύλακες και κάποιοι φυγόστρατοι, τους οποίους αυτοί οδηγούσαν πίσω στο τάγμα τους στο Αφιόν Καραχισάρ! Οι χωροφύλακες αυτοί σαν αντίκρισαν το караβάνι μας, νόμισαν ότι δεν είχαμε αρκετή συνοδεία και αφού συνεννοήθηκαν με δυο - τρεις φυγόστρατους, τους έλυσαν οι ίδιοι τα δεσμά κι άρχισαν την επίθεση, χωρίς να ξέρουν τι τους περίμενε.

Μόλις τους είδε ο λήσταρχος τους έριξε κατά γης και άρχισε να τους δέρνει. Έστειλε να με ειδοποιήσουν ότι δεν συμβαίνει τίποτε. Το ίδιο έκανε κι ο αξιωματικός της συνοδείας μας.

Μέσα στην αναταραχή χάθηκαν 3 παιδιά και μια γριά.

Συνεχίσαμε το δρόμο μας. Φτάσαμε στην τοποθεσία Σαράντς - Παγ - Αραστή (αρχή αμπελώνων). Στην αρχή των αμπελακίων ήταν ένα καφενείο. Επί 40 τόσα χρόνια το νοίκιαζε ένας Αλβανός, ο Γιουσούφ Τσαούς. Ήταν πολύ περιποιητικός. Εκεί κατεβήκαμε. Συμφωνήσαμε να περιμαζέψουμε τους διασκορπισμένους και μετά να συνεχίσουμε για την κωμόπολη Παγιάμ - Αγατζή (αμυγδαλιές). Εκεί υπήρχε και υποδιοίκηση χωροφυλακής.

Στείλαμε ένα χωροφύλακα να ειδοποιήσει τις αρχές να ετοιμάσουν κάποιο κατάλυμα για τα γυναικόπαιδα. Καθί-

σαμε στο καφενείο να πάρουμε ένα νερό. Τότε οι χωροφύλακες μας έφεραν τη γριά και το ένα από τα τρία χαμένα παιδιά.

Ύστερα από λίγο σηκωθήκαμε. Η κωμόπολη απείχε ακόμη 3 ώρες. Εδώ μας προϋπάντησε ο πολιτικός υποδιοικητής κι ο ενωμοτάρχης της φρουράς. Δόθηκε εντολή για την περιποίηση. Εμένα με πήραν στο διοικητήριο και μου ζήτησαν λεπτομερή έκθεση για τα συμβάντα. Βέβαια είχαν μάθει κάποια πράγματα, αλλά ήθελαν τη δική μου υπεύθυνη κατάθεση. Εδώ, μου είπαν, είναι τα σύνορα της διοικήσεως Σπάρτης και Αττάλειας (Χαμίτ Τοπραγή - Τεκέ Τοπραγή). Εδώ οι χωροφύλακες θα έπρεπε να επιστρέψουν για να μας παραλάβουν οι συνάδελφοί τους της Αττάλειας. Εγώ επέμενα. Όχι, έπρεπε να παραμείνουν οι χωροφύλακες της Σπάρτης: πρώτο για να εκθέσουν όλα τα γεγονότα και δεύτερο γιατί θα περνούσαμε το Τσηπήκ Πογαζή, ένα δρόμο πολύ επικίνδυνο, μεταξύ δύο βουνών, πραγματική εστία ληστών. Χρειαζόταν δυνατή συνοδεία.

Τελικά το αίτημά μου έγινε δεκτό. Όμως οι χωροφύλακες της Σπάρτης δεν θα είχαν το δικαίωμα να χρησιμοποιήσουν τα όπλα τους.

Όταν τέλειωσε η συζήτηση στο διοικητήριο γύρισα στο κατάλυμα. Εκεί σταυροπόδι ο υποδιοικητής, ο ενωμοτάρχης κι ο αξιωματικός της συνοδείας μας πιάσαμε να συζητούμε. Παρακάλεσα να σταλούν κάποιοι χωροφύλακες να ψάξουν για τ' άλλα παιδιά. Πράγματι αμέσως μια ομάδα από δύο χωροφύλακες και δύο τολμηρούς χωρικούς ανέλαβε να ψάξει την περιοχή.

Ενώ συνεχιζόταν η συζήτηση ο υποδιοικητής μου λέει: «Είναι κρίμα, παπά εφέντη, τόσα γυναικόπαιδα να πηγαίνουν πεζή. Δεν θα μπορούσε να γίνει έρανος για να ενοικιάσουμε μεταφορικά μέσα και γι' αυτά;».

Η πρότασή του ήταν σωστή. Άλλος ένας έρανος λοιπόν. Άλλη μια φορά επιτροπή από γυναίκες. Στις τέσσερις κυρίες της πρώτης επιτροπής προστέθηκε τώρα κι η Νικολίνα Βασιλειάδου. Γρήγορα συγκέντρωσαν περίπου

600 χάρτινες λίρες. Μ' αυτές νοικιάστηκαν 10 δίτροχα αμάξια, 20 γαϊδούρια και 12 βοϊδάμαξες.

Ολόκληρη η επόμενη ημέρα, 19 Οκτωβρίου, πέρασε ήρεμα στην κωμόπολη αυτή. Ενώ καθόμασταν στο ύπαιθρο έρχεται η ομάδα αναζητήσεως φέρνοντας ένα νήπιο 2 χρόνων. Αμέσως βρέθηκε κι η μητέρα του, που σαν τρελή από τη χαρά της έτρεξε και το άρπαξε, έβγαλε ένα χρυσό μετάλλιο το γύρισε επάνω στο κεφάλι του παιδιού της και το έδωσε σε εκείνους που το βρήκαν. Ο υποδιοικητής θέλησε να της το δώσει πίσω. Εκείνη όμως δεν το έπαιρνε. Τότε σκεφτήκαμε να το πουλήσουμε και τα χρήματα να τα μοιράσουμε στους τέσσερις. Τότε προσφέρθηκε να το αγοράσει ο αξιωματικός της συνοδείας μας. Προφασίστηκε όμως ότι δεν είχε χρήματα και μου ζήτησε να του δανείσω και θα μου τα έδινε στην Αττάλεια. Του δάνεισα 25 παγκανότες.

Κατά το μεσημέρι έφτασαν από την Αττάλεια 12 χωροφύλακες μ' έναν αξιωματικό επικεφαλής για να μας παραλάβουν.

Ο αξιωματικός της συνοδείας από τη Σπάρτη με πλησίασε πάλι: *«Παπά εφέντη, μου έκανες την καλοσύνη να μου δανείσεις για ν' αποκτήσω το κόσμημα. Θα μπορούσες να μου δανείσεις για ν' αγοράσω και μια αλυσίδα;»* Τι να έκανα; Βρήκα μια αλυσίδα από την Ευμορφία Εβρένογλου. Της έδωσα 30 παγκανότες. Έτσι ο αξιωματικός μου χρωστούσε 55 παγκανότες, που υποσχέθηκε να μου δώσει στην Αττάλεια.

Με την ανατολή του ήλιου, την επόμενη 20 Οκτωβρίου, και με τη συνοδεία 20 Σπαρταλήδων χωροφυλάκων, 12 Ατταλειωτών και των διοικητών τους κινήσαμε. Μετά από πορεία 1,5 ώρας φτάσαμε στο Χαφούζ Πασά Τσιφλιγί. Απ' εδώ αρχίζει η επικίνδυνη πορεία. Στην αρχή της είναι η έπαυλη του Χαφούζ πασά κι ένα μικρό αστυνομικό τμήμα. Σταματήσαμε μισή ώρα. Με τρόπο στην καρδιά προχωρούσαμε μέσα από την επικίνδυνη χαράδρα. Οι χωροφύλακες έφιπποι και με προτεταμένα τα όπλα βάδιζαν κι

από τις δύο πλευρές της φάλαγγας. Πηγαίναμε πολύ αργά. Δύο ώρες πριν από τη δύση του ήλιου φτάσαμε στην άλλη άκρη της χαράδρας. Αυτή η τοποθεσία έχει τ' όνομα Κηρκ-Κιόζ κιοπρουσή (γέφυρα 40 στοών). Περιοχή ελώδης. Εδώ διανυκτερεύσαμε. Μείναμε σχεδόν άυπνοι εξαιτίας της επιδρομής των κουνουπιών και των γρυλισμάτων των τσακαλιών.

Εδώ ήταν κι ένα καφενείο. Σ' αυτό μας περίμενε ένας λοχαγός από την Αττάλεια. Ζήτησε να μάθει τα της πορείας και των απωλειών. Πήρε τα ονόματα των αμαξάδων. Θα πρέπει πραγματικά να φρόντισε, γιατί μερικές οικογένειες όταν φτάσαμε στην πόλη πήραν από την Αστυνομία τα χαμένα τους πράγματα.

ΣΤΗΝ ΑΤΤΑΛΕΙΑ

Παρασκευή, 21 Οκτωβρίου: η Αττάλεια πια είναι υπόθεση λίγων ωρών. Ο δρόμος κατηφορικός. Μπροστά στη φάλαγγά μας μπαίνει το δικό μου αμάξι. Κατά το μεσημέρι φτάνουμε στην είσοδο της πόλεως, στο σημείο που λέγεται «Σαραμπόλ». Εκεί ήταν ο κεντρικός αστυνομικός σταθμός. Μας προϋπάντησε ο συνταγματάρχης της χωροφυλακής. Διέταξε τα όργανά του να τοποθετήσουν τα γυναικόπαιδα σε καταλύματα. Εμένα με κράτησε στο γραφείο του για μian ανάκριση για όλα όσα συνέβησαν στο δρόμο. Μου επέστησε την προσοχή, ότι δεν θα έπρεπε να αποκρύψω τίποτε. Είπα όλα όσα έγιναν, χωρίς ν' αποκρύψω κάτι. Αφού υπέγραψα ένας χωροφύλακας με οδήγησε στο ξενοδοχείο, όπου είχε καταλύσει η οικογένειά μου. Στο ίδιο αυτό ξενοδοχείο, μέσα κι έξω έμεναν άλλοι 300 συμπατριώτες. Η γειτονιά κατοικείτο από Τουρκοκρητικούς. Ησυχάσαμε λίγο.

Το απόγευμα της ίδιας μέρας έρχεται και με βρίσκει ο αξιωματικός της συνοδείας. Μου λέγει: «*Σε παρακαλώ, παπά μου, μήπως με την κατάθεσή σου επιβαρύνεις τη θέση μου; Μου κάνει εντύπωση ότι υφιστάμενοί μου εδώ δεν μου αποδίδουν την προσήκουσα τιμή*». Του απάντησα ότι εγώ δεν την επιβάρυνα αλλά δεν ξέρω τι είπαν σχετικά με το κόσμημα οι γυναίκες. Αμέσως μου επέστρεψε το κόσμημα και την αλυσίδα. Όμως την επομένη κι ο αξιωματικός κι οι χωροφύλακες στάλθηκαν σιδηροδρόσιμοι στη Σπάρτη, συνοδεία

χωροφυλάκων. Μαζί τους πήγε κι ο Ναζλιώτης σοβατζής Μάρκος που οι Τούρκοι τον επιστράτευσαν για την αποπεράτωση κάποιου τζαμιού στη Σπάρτη. Όπως μου έλεγε αργότερα στο δρόμο άκουσε τους χωροφύλακες να λένε ότι έκαναν μεγάλο λάθος να μη με σκοτώσουν, γιατί με θεωρούσαν υπεύθυνο για την ταλαιπωρία τους.

Στις 23 Οκτωβρίου αποφάσισα να γυρίσω όλους τους καταυλισμούς για να δω την κατάσταση των γυναικοπαίδων. Όλα ήταν σ' άθλια κατάσταση. Πριν από ένα μήνα σχεδόν είχε γίνει η απέλαση των χριστιανών της Αττάλειας στην Ελλάδα. Τα ωραία σπίτια τους τώρα ήταν κενά.⁶⁷

Παρουσιάστηκα στο διοικητή. *«Εξοχότατε, του λέω, κάνω έκκληση στα ανθρωπιστικά σας αισθήματα. Τα γυναικόπαιδα υποφέρουν. Ωστόσο τα σπίτια των χριστιανών εδώ είναι κενά. Διατάξτε να τοποθετηθούν σ' αυτά οι χριστιανοί, ωστόσο καθοριστεί η τύχη μας»*. Με διαβεβαίωσε ότι θα φροντίσει.

Πραγματικά την επόμενη μας τοποθέτησαν όλους στα χριστιανικά σπίτια, μέσα κι έξω από το κάστρο. Η δική μου οικογένεια, μαζί με άλλες 5 τοποθετήθηκε στο σπίτι του προύχοντα Τσώρτζη, που βρισκόταν έξω ακριβώς από το κάστρο. Απέναντι ήταν ένα αστυνομικό τμήμα.

Στην Αττάλεια μείναμε συνολικά 16 ημέρες. Έξι ημέρες μετά την τακτοποίησή μας στα σπίτια των χριστιανών έκανα μια επιθεώρηση και μετά λύπης μου είδα ότι πολλές οικογένειες υπέφεραν από την πείνα. Επισκέφθηκα αμέσως το διοικητή της πόλεως και ανέφερα την κατάσταση. Τον παρεκάλεσα εν ονόματι της τουρκικής δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού να μεριμνήσει ώστε να διανεμηθούν τουλάχιστον από 100 δράμια ψωμί στις οικογένειες αυτές. Φαίνεται όμως ότι ο διοικητής ήταν φανατικός εθνικιστής και μισέλληνας. Μου λέει: *«Πεινάσατε;»* Του απαντώ: *«Βεβαίως, όχι όλοι, μερικές φτωχές οικογένειες. Αυτές πρέπει να τις βοηθήσει η Κυβέρνηση!»* Μου απαντά: *«Δεν πεινάσατε τώρα. Η πείνα σας είναι από τη στιγμή που ο Βενιζέλος σας πάτη-*

σε το πόδι του στη Σμύρνη. Τώρα πια είναι αργά!» Του απάντησα: «Εξοχότατε, δεν ήρθα εδώ για να συζητήσουμε πολιτικά, αλλά για να ζητήσω τη βοήθειά σας υπέρ των πεινασμένων. Είμαστε νομοταγείς τούρκοι υπήκοοι και μια πολιτική συμφορά μας εξερίζωσε από τις εστίες μας. Έχουμε την ελπίδα μας στο θεό ότι θα επανέλθουμε πάλι στα ίδια...». Μου λέει: «Άφησε αυτά τα παχιά κι υποκριτικά λόγια. Σας δοκιμάσαμε, όσα και να λέτε η καρδιά σας είναι ελληνική. Εάν αληθινά ενδιαφέρεσαι για τις φτωχές οικογένειες μην περιμένεις από εμάς τίποτα, διότι σας διαγράψαμε. Φρόντισε εγκαίρως να τηλεγραφήσεις στη Αθήνα να σας στείλουν πλοία και να σας πάρουν απ' εδώ. Άλλος τρόπος δεν υπάρχει».

Εδίστασα στα λόγια αυτά. Εκείνος κατάλαβε το δισταγμό μου και μου λέει: «Μη φοβάσαι και μη διστάζεις. Κάνε όπως σου λέω. Εάν θέλεις σου δίνω και την υπογραφή μου». Είδα πως δεν υπήρχε άλλη ελπίδα βοήθειας και ανεχώρησα.

Σκέφθηκα τότε ότι είχαμε έναν συμπατριώτη μας φαρμακοποιό στη Ρόδο, του οποίου η αδελφή Ευαγγελία ευρισκόταν στη συνοδεία μας. Τη βρήκα και της πήρα τη διεύθυνση του αδελφού της Γρηγορίου Μαλλίδη στη Ρόδο. Αμέσως τηλεγράφησα στον καλόν αυτόν συμπατριώτη μας λέγοντάς του ότι 7.000 πρόσφυγες, γυναικόπαιδα, χωρίς άνδρες από τη Σπάρτη, το Βουρδούρι, το Νησί, το Πάρλα και ακόμη από το Αϊδίνι, το Ναζλή και το Δενιζλή είμαστε στη Αττάλεια και ζητούμε πλοία· επειδή δεν ξέρω κανένα στην Αθήνα τηλεγραφώ σ' αυτόν να ενεργήσει κατάλληλα, ώστε να έλθουν πλοία να μας πάρουν.

Ο καλός αυτός συμπατριώτης, μόλις πήρε το τηλεγράφημά μου, τηλεγράφησε αμέσως στο υπουργείο στην Αθήνα και την τρίτη ημέρα, 4 Νοεμβρίου 1922, ξημερώνοντας η 5η Νοεμβρίου, κατάπλευσαν στο λιμάνι της Αττάλειας τρία μεγάλα ελληνικά επιβατικά πλοία, χωρίς σημαίες. Επικεφαλής αυτών ήταν ένα αντιτορπιλικό αμερικάνικο για να προστατεύσει τα γυναικόπαιδα κατά την επιβίβαση.

Το πρωί της 5ης Νοεμβρίου, που ήταν Σάββατο, ο διευ-

θυντής του αντικρινού μου αστυνομικού τμήματος με κάλεσε και μου είπε, ότι από τη στιγμή αυτή είμασταν ελεύθεροι να επιβιβαστούμε στα πλοία. Εγώ με την οικογένειά μου θα επιβιβάζομουν τελευταίος.

Έβγαλα κήρυκες να κηρύξουν σ' όλα τα γυναικόπαιδα να είναι έτοιμα να πάνε στο λιμάνι. Ως το βράδυ συγκεντρωθήκαμε όλοι στο λιμένα. Μετά από τον έλεγχο άρχισαν να επιβιβάζονται. Όλα τα χρυσαφικά και τα νομίσματα τα χρυσά αφαιρέθηκαν. Ο ίδιος με άλλα 11 άτομα, παιδιά και συγγενείς, έμεινα στο σπίτι. Τα μεσάνυχτα ένας αστυφύλακας κτύπησε την πόρτα μου. Όταν από το παράθυρο τον ερώτησα τι θέλει, μου έδειξε ένα δίτροχο αμάξι, επάνω στο οποίο ήταν μια γυναίκα παράλυτη. Δυστυχώς οι δικοί της την είχαν εγκαταλείψει στο σπίτι που έμεναν... Αυτή εφώναζε κι ο αστυφύλακας μου την έφερε για να την πάρω μαζί μου. Την έβαλα σ' ένα δωμάτιο. Την περιποιηθήκαμε όσο μπορούσαμε. Την επόμενη, Κυριακή 6 Νοεμβρίου, το πρωί, μαζί με την παράλυτη κατεβήκαμε στο λιμάνι.

Τα δύο πλοία είχαν γεμίσει. Έμεινε ένα ακόμη. Ελέγετο «Ανδρέας Άνδρου». Ήταν ένα μεγάλο πλοίο. Με την οικογένειά μου και με 2 - 2.500 γυναικόπαιδα επιβιβαστήκαμε σ' αυτό.

Οι ναύτες και το πλήρωμα του αμερικανικού αντιτορπιλικού με αυταπάρνηση εβοήθησαν στην επιβίβαση των γυναικοπαίδων στα πλοία. Ως το μεσημέρι είχαμε επιβιβαστεί όλοι.

Τα πλοία ετοιμάσθηκαν. Στις 4 το απόγευμα απέπλευσαν.

Φεύγουμε βαθύτατα πικραμένοι. Πληρώνουμε τα σφάλματα άλλων και τα συμφέροντα των μεγάλων. Πηγαίνουμε να βρούμε καταφύγιο στη μητέρα Ελλάδα. Υπό την σκιά της Ακροπόλεως ίσως, στην Αθήνα, όπου πολλοί συμπατριώτες μας παλαιότερα είχαν σπουδάσει και όταν είχαν γυρίσει μας μιλούσαν γι αυτήν. Ξέρουμε ότι είμαστε πρόσφυγες. Τώρα γλιτώνουμε το μαχαίρι του Τούρκου, αλλά

είμαστε γυμνοί. Μας μένει μόνον η ψυχή μας. Ας μη χάσουμε το κουράγιο μας. Οι Σπαρταλήδες ήταν πάντα ικανοί να δημιουργούν από το μηδέν περιουσίες. Τουλάχιστον θα είμαστε ελεύθεροι...

Μ' αυτά τα συναισθήματα να παλεύουν μέσα μας αποχαιρετίσαμε την Αττάλεια, αποχαιρετίσαμε τη Σπάρτη, αποχαιρετίσαμε την πατρίδα. Θα ξαναρχόμασταν πίσω άραγε, ποτέ;

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ

Ως τα ξημερώματα είχαμε γαλήνη. Τότε όμως εξέσπασε μια άγρια τρικυμία. Τεράστια κύματα, βροχή, καταιγίδα μας έκαναν να υποφέρουμε όλοι πάρα πολύ. Το βράδυ της 7ης προς την 8η Νοεμβρίου φτάσαμε στη Ρόδο. Τη νύχτα εκείνη αποπλεύσαμε κατά ένα πλοίο ολιγότεροι, γιατί είχε δοθεί εντολή το ένα από τα τρία πλοία αφού μοιράσει τους επιβάτες του στα άλλα δύο να γυρίσει αδειανό στη Μερσίνα για να παραλάβει τους άνδρες που είχαν έλθει εκεί από τα μέρη της Καισάρειας. Έτσι στο πλοίο μας είμασταν πια περίπου 3.500 γυναικόπαιδα. Εν τω μεταξύ και το δεύτερο πλοίο μας πήρε εντολή ν' αποβιβάσει τα γυναικόπαιδα στις Σπέτσες και την Ύδρα.⁶⁸ Εμείς συνεχίσαμε τον πλούν μόνοι μας.

Λίγο πριν το μεσημέρι της 10ης Νοεμβρίου φτάσαμε στην Πάρο. Δόθηκε εντολή ν' αφήσει εκεί το πλοίο 2.000 άτομα. Ωστόσο έμειναν μόνον 1.500. Αποβιβάστηκα κι εγώ για λίγες ώρες να επιβλέψω στην καλύτερη τακτοποίηση των γυναικοπαίδων. Εδώ κάποιος πατριώτης μας, ο Χρήστος Χατζηγεωργιάδης είχε εγκαταστήσει εργαλεία χαλιών. Μεταξύ των αποβιβασθέντων ήταν κι η μητέρα του κι οι τρεις αδελφές του. Τυχεροί που ξαναβρέθηκαν όλοι... Ικανοποιήθηκα γιατί οι συμπατριώτες μου τακτοποιήθηκαν καλά. Με συνάντησε ο ιερέας του νησιού Παπαγιώργης, ο οποίος προσπάθησε να με πείσει να μείνω και να γίνω συνεφημέριός του στο νησί. Μου έκανε το

τραπέζι και με πήγε στην Εκατονταπυλιανή. Είναι αρχαία εκκλησία, την οποία έκτισε η Αγία Ελένη, η μητέρα του Μεγάλου Κωνσταντίνου εκπληρώνοντας το τάμα που είχε κάνει όταν πηγαίνοντας να εύρει τον Τίμιο Σταυρό συνάντησε τρικυμία και υποσχέθηκε στην πρώτη στεριά που θα βγει να κτίσει εκκλησία. Όταν επέστρεψε από τα Ιεροσόλυμα στην Πόλη, αφού είχε βρει τον Τίμιο Σταυρό, έστειλε εργάτες και έκτισαν την εκκλησία αυτή στην Πάρο.

Κατά την επιστροφή μου στο πλοίο μου έδωσε ο Παπαγιώργης 4 οκάδες ψωμί και έναν τενεκέ νερό, γιατί στο πλοίο δεν είχαμε.

Στις 12 Νοεμβρίου φθάσαμε νύκτα στη Νάξο. Εδόθη εντολή να κατέβουν περί τους 1.000. Στις 13 του μηνός ημέρα Κυριακή, εβγήκα κι εγώ στο νησί, όπως συνήθιζα για να επιβλέψω στην τακτοποίηση. Στο καφενείο της παραλίας με συνάντησε ένας πρώην βουλευτής της Σύρου, ονόματι Ιωάννης. Με πήρε ιδιαιτέρως και προσπάθησε να με πείσει να παραμείνω εκεί ως επιβλέπων στα γυναικόπαιδα για να εγκαταστήσει την ταπητουργία. Ήταν έτοιμος να στείλει βάρκα για να φέρει από το πλοίο την οικογένειά μου. Του ζήτησα να μη βιάζεται. Να πάω πρώτα ο ίδιος στο πλοίο και να δω.

Μόλις γύρισα στο πλοίο πολλά γυναικόπαιδα με πλησίασαν κλαίοντας. Ούτε νερό, ούτε ψωμί τους έδιναν. Αντίθετα οι ναύτες πουλούσαν κρυφά ψωμιά με 1,5 παγκανότα το ένα, ενώ υπόσχονταν για κάθε ψωμί και 2-3 ποτήρια νερό! Οι Αμερικανοί μας είχαν εφοδιάσει με 200 ψωμιά μιάς οκάς και με 6 τσουβάλια γαλέτες. Όμως δεν είχαν δώσει τίποτε, αλλά τα πουλούσαν κρυφά. Ο ίδιος ο γεροκαπετάνιος παρέβλεπε τις ενέργειες αυτές των ναυτών του. Δεύτερος πλοίαρχος ήταν ένας νέος, τριανταπέντε χρονών περίπου, ο καπετάν Γιάννης. Τον βρίσκω και του λέω:

— Καπετάν Γιάννη, τα γυναικόπαιδα φωνάζουν ότι πεινούν και διψούν. Δεν τους δίνετε ούτε ψωμί, ούτε νερό. Τι απέγιναν οι γαλέτες και τα ψωμιά που έδωσαν οι Αμερικανοί στην Αττάλεια;

— Είναι στην αποθήκη. Το κλειδί το έχει ο καπετάνιος...

Μετά την απάντηση αυτή τον παρακάλεσα να το ζητήσει ο ίδιος.

Ύστερα από ένα τέταρτο γυρίζει πίσω ο καπετάν Γιάννης και μου λέει:

— Ανέφερα όσα μου είπες και μου απάντησε ότι εδώ είναι Ελλάδα· παπάδες και λαϊκοί είναι το ίδιο. Αυτή είναι δουλειά δική του κι όχι δική σου. Να μην ανακατεύεσαι εάν θέλεις το καλό σου...

Μόλις άκουσα αυτά, έχασα τα λογικά μου. Τέτοια λόγια δεν είχα ακούσει ούτε από αλλόφυλους. Λοιπόν είχαμε πέσει από τη Σκύλα στη Χάρυβδη; Καλά λοιπόν. Ήξερα που ήταν η αποθήκη. Επήρα μαζί μου και 10-15 τολμηρές γυναίκες και ήρθαμε μπροστά στην πόρτα της. Με λακτίσματα τη σπάσαμε, μπήκαμε μέσα και τι βλέπουμε; Από τα 200 ψωμιά είχαν μείνει μόνο 15-20 και από τις γαλέτες μόνο 3 σακκιά. Τα υπόλοιπα είχαν πουληθεί. Διέταξα τις γυναίκες να τα βγάλουν έξω και να χύσουν κάτω τις γαλέτες. Εφώναξα να μαζευτούν όσοι πεινούσαν. Οι γυναίκες που είχα μαζί μου πετούσαν ψωμιά και γαλέτες στα γυναικόπαιδα.

Τότε έρχεται ο καπετάν Γιάννης και μου λέει:

— Γέροντα αυτό που έκανες είναι επαναστατικό και θα τιμωρηθείς αμείλικτα από τη δικαιοσύνη.

— Μακάρι να με καταγγείλει, του λέω, για να δούμε ποιός θα τιμωρηθεί, εγώ ή ο πλοίαρχος. Σας βάζω, καπετάν Γιάννη, μάρτυρα πόσα ψωμιά και πόσα σακκιά είδατε εδώ όταν έσπασα την πόρτα...

Τα γυναικόπαιδα έξαλλα από ενθουσιασμό φώναζαν: «Να μας ζήσεις, παπά μας. Όλοι θα πάμε ως μάρτυρες».

Την επόμενη 15 Νοεμβρίου φθάσαμε στη Μύκονο. Εκεί αφήσαμε 700 γυναικόπαιδα. Ο πλοίαρχος είδε το λιμενάρχη. Δεν γνωρίζω τι μου είπε. Όμως ο λιμενάρχης ήρθε στο πλοίο και μου λέει: «Γέροντα θα βγείς εδώ με την οικογένειά σου.» «Κύριε λιμενάρχα, του λέω, δεν μπορώ να βγω.

Έμειναν 300 γυναικόπαιδα. Πρέπει να βγω τελευταίος. Από την Τουρκική διοίκηση με υπογραφή παρέλαβα μετρημένα τα γυναικόπαιδα και θα πρέπει να τα παραδώσω στο Υπουργείο στην Αθήνα. Εάν συνεννοηθήκατε με τον καπετάνιο και μου ζητάτε να βγω, θα βγω, όμως θα είστε συνένοχος για όσα ανθελληνικά διέπραξε εις βάρος των δυστυχών γυναικοπαίδων προσφύγων». «Α, ώστε έχετε διενέξεις. Δεν θέλω ν' ανακατευτώ, κάνε ό,τι θέλεις», ήταν η απάντησή του. Έφυγε.

Εκείνο το βράδυ αποπλεύσαμε από τη Μύκονο. Συναντήσαμε άγρια τρικυμία. Το πλοίο ελαφρωμένο κλυδωνιζόταν τόσο πολύ, ώστε όλοι γίναμε πτώματα.

Όταν ξημέρωσε έρχεται ο δεύτερος πλοίαρχος, καπετάν Γιάννης, στην καμπίνα μου. Με καλημέρισε και μου λέει: «Γέροντα, χαράς Ευαγγέλια! Σε δύο μέρες φτάνουμε στον Πειραιά. Έχεις καλή καρδιά κι ο θεός σας επροστάτευσε. Ο καπετάνιος ήθελε να σας ρίξει στη Σίφνο, όπου δεν πιάνει το βαπόρι ούτε κάθε 15 μέρες. Από τη μια όμως η τρικυμία κι από την άλλη η έλλειψη του νερού τον ανάγκασαν παραπλέοντας την Κέα να πηγαίνει προς τον Πειραιά».

Μισή ώρα αφότου έφυγε ο καπετάν Γιάννης παρουσιάστηκε ο πλοίαρχος μ' ένα ναύτη που κρατούσε στα χέρια του μια φαγιάντσα γεμάτη από φρεσκοτηγανισμένα ψάρια, μια οκά ψωμί κι ένα μεγάλο κανάτι νερό. Με πλησιάζει και μου λέει:

«Γέροντα, τα παιδιά θα πείνασαν. Σου προσφέρω αυτά για να με θυμάσαι». Του απήντησα: «Σας ευχαριστώ, αλλά σας λέω το ρητό του προφητάνακτος Δαβίδ: έλαιον αμαρτωλού μη λιπανάτω την κεφαλήν μου». Μου απάντησε: «Ας αφήσουμε τώρα αυτά. Πλησιάζουμε στον Πειραιά. Τελειώνουν τα βάσανά σας». Η θεία μου η Ελένη κι η Αριστέα παρεμβαίνουν και μου λένε: «Γέροντα, τα παιδιά πεινούν και κλαίνε. Εμείς θα τα πάρουμε». Κι αμέσως άρπαξαν από τα χέρια του ναύτη τη φαγιάντσα. Φυσικά ήθελε να με κατευνάσει για να μην τον καταγγείλω.

Γύρω στις δέκα με έντεκα το πρωί φτάσαμε στον Πειραιά. Ο πλοίαρχος επικοινωνήσε με το λιμενάρχη, ο ο-

ποίος έρχεται και μου λέει ότι, προς το παρόν, θα πρέπει να μείνουμε στο πλοίο, ωσότου έρθει εντολή από το Υπουργείο. Τον παρεκάλεσα να επιτρέψει μόνο σ' εμένα να κατεβώ. Η οικογένειά μου ας έμενε: Έθελα να επικοινωνήσω με τους συμπατριώτες μας στην Αθήνα. Ευγενικά προσφέρθηκε να με πάρει μαζί του στη βάρκα.

Βγήκα στον Πειραιά κι ανέβηκα στην Αθήνα.

ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Όταν φτάσαμε στην Αθήνα πρώτη μου δουλειά ήταν να πάω στο καφενείο «Ποσειδών» στην οδό Πανεπιστημίου. Κατά καλή μου τύχη συνάντησα τον συμπατριώτη μας δικηγόρο Βασίλειο Πετράκη.⁶⁹ Μετά το χαιρετισμό του εξήγησα την κατάσταση των 300 γυναικόπαιδων που ήταν στο πλοίο και ζήτησα τη βοήθειά του για την τακτοποίησή τους. Καθώς παίρναμε έναν καφέ μου είπε ότι θα έπρεπε ν' απευθυνθούμε στο συνταγματάρχη Παλλίδη, ο οποίος είχε τη διεύθυνση της εγκαταστάσεως των προσερχομένων προσφύγων.⁷⁰ Για να φτάσουμε όμως σ' αυτόν έπρεπε πρώτα να δούμε τον εξάδελφό μου Μηνά Πεσματζόγλου που τον ε γνώριζε. Και για να φτάσουμε στο Μηνά έπρεπε να συναντήσουμε το Νικόλαο Πεσματζόγλου, που εργαζόταν σ' ένα κατάστημα ταπητουργίας στην οδό Θησέως. Στο δρόμο κι άλλη συνάντηση: μ' έναν ακόμη σπουδαίο συμπατριώτη μας, το δικηγόρο Βασίλειο Αρτεμιάδη.⁷¹ Ο Μηνάς ήταν αδιάθετος αλλά μας έδωσε σημείωμα για τον Παλλίδη. Έτσι οι δύο δικηγόροι κι εγώ επήγαμε να συναντήσουμε το συνταγματάρχη να του πούμε για τα γυναικόπαιδα που έμεναν στο πλοίο.

Βρήκαμε τον Παλλίδη στο ξενοδοχείο «Μετροπόλ», στην οδό Σταδίου. Μας δέχθηκε με θερμή. Μας είπε όμως ότι ήταν αδύνατο να εγκατασταθούμε στην Αθήνα, γιατί δεν υπήρχαν οικήματα. Θα έπρεπε να πάμε στην Ύδρα. Οι Αρτεμιάδης και Πετράκης υπέδειξαν την Πεντέλη, επειδή

εκεί ευρίσκοντο οικήματα. Μας είπε ότι δυστυχώς είχαν διατεθεί. Θα έπρεπε να πάμε στην Ύδρα. Το μόνο που θα έπρεπε να γίνει ήταν, ωσότου αποπλεύσει το πλοίο, να βοηθήσουμε, ώστε ν' αντιμετωπιστούν επιτακτικές ανάγκες σε τρόφιμα κ.λπ. των γυναικοπαίδων.

Οι καλοί συμπατριώτες μας αγόρασαν μερικά τρόφιμα και τα επήγαν στο πλοίο. Εγώ τη νύχτα εκείνη φιλοξενήθηκα στο σπίτι του εξαδέλφου μου Μηνά Πεσματζόγλου.

Το πρωί της επομένης, 17ης Νοεμβρίου, αφού δεν μπορούσα να κάνω τίποτε άλλο, ζήτησα από το Μηνά ένα σημείωμα για τον συνταγματάρχη Παλλίδη με το οποίο παρακαλούσε να δώσει εντολή στο λιμενάρχη να κατεβούν τα 11 άτομα της οικογενείας μου, τα οποία θα φιλοξενούνταν στο σπίτι του. Το ίδιο εξήτησε κι ο γιατρός Αντώνιος Ασλαμπαλόγλου για 9 άτομα της οικογενείας του, που ήταν στο πλοίο. Πράγματι ο λιμενάρχης έδωσε την άδεια για τα 20 αυτά άτομα. Τα δυστυχή εναπομείναντα γυναικόπαιδα έκλαιγαν, όταν τους άφηνα. Πού τους εγκατέλειπα; Τι θα γινόντουσαν; Τα καθησύχασα λέγοντας ότι σύντομα θα εγκατασταθούμε όλοι στην Αθήνα, ή τον Πειραιά, αφού έχουμε την τέχνη μας, το χαλί, που είναι χρυσό βραχιόλι στο χέρι μας.

Ανεβήκαμε στην Αθήνα. Ο γιατρός πήρε τους δικούς του και πήγε στο σπίτι του στην Κυψέλη. Κι εγώ με τους δικούς μου ήρθα στην Κυψέλη, στο σπίτι του εξαδέλφου μου, ο οποίος όμως ώσπου να κατεβώ στον Πειραιά και να πάρω την οικογένειά μου ήδη μου είχε βρει σπίτι για να μείνουμε. Ήταν μια ισόγειος κατοικία στο Γαλάτσι, κοντά στο ξενοδοχείο «*Η Δροσιά*». Το ενοίκιο για ένα μήνα ήταν 150 δραχμές. Αφού φάγαμε στου εξαδέλφου μου ήρθαμε στο σπίτι αυτό κι εγκατασταθήκαμε οικογενειακώς. Αναπαύθηκα επί μία εβδομάδα για να μπορέσω να αυτοσυγκεντρωθώ και να ηρεμήσω.

Πρώτη μου σκέψη ήταν με ποιον τρόπο θα μπορούσα να μαζέψω τα γυναικόπαιδα που είχαν διασκορπιστεί στα νησιά. Γνωρίζοντας τα βάσανά τους και τη δυστυχία τους

έκρινα ότι ήμουν υπεύθυνος απέναντι Θεού κι ανθρώπων γι' αυτά. Πριν λοιπόν να κοιτάξω να ζητήσω εφημεριακή θέση για τον εαυτό μου εκάλεσα τους συμπατριώτες μου που είχαν έρθει στην Αθήνα από τη Σμύρνη, δύο μήνες πριν από μας για να συζητήσουμε. Η συνάντηση έγινε στο καφενείο «Ποσειδών». Εκεί αποφασίσαμε να ιδρύσουμε, έστω άτυπα, τον ευδοκίμως λειτουργήσαντα στη Σμύρνη Σύλλογο των Σπαρταλήδων. Συγκεντρωθήκαμε 6, οι: Βασίλειος Πετράκης, δικηγόρος, Βασίλειος Αρτεμιάδης δικηγόρος, Χριστόφορος Ιατρίδης έμπορος, Βασίλειος Ιατρίδης δημοδιδάσκαλος, Μηνάς Κεχαγιόγλου, ταπητουργός κι ο ταπεινός εγώ.

Σιγά σιγά όμως, γύρισαν κι όσοι εκ των ανδρών επέζησαν της εξορίας. Έτσι το Συμβούλιο έγινε 10μελές. Προστέθηκαν οι: Χαράλαμπος Χρησιτίδης δικηγόρος, Ιορδάνης Δημητριάδης, δημοδιδάσκαλος, Ευστάθιος Τσενόγλου, έμπορος και Νικόλαος Χατζηδουρμούσογλου έμπορος.⁷²

Επί ένα μήνα μου είχαν αναθέσει, προσωρινά, την προεδρία. Δεν μπορούσα περισσότερο γιατί εν τω μεταξύ είχα αναλάβει εφημέριος στο Ιερό Ναό Αγ. Δημητρίου στη Σαλαμίνα.⁷³

Πρώτο μέλημα στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου ήταν πώς θα ιδρύσουμε και θα λειτουργήσουμε την ταπητουργία, ώστε να φέρουμε και τα γυναικόπαιδα από τα νησιά. Πρώτα θα επαναφέρονταν εκείνα των οποίων οι άνδρες είχαν αρχίσει πια να φτάνουν στην Ελλάδα από την εξορία.⁷⁴

Οφείλω εδώ να τονίσω πάλι ότι από εμάς είχαν προηγηθεί οι συμπατριώτες μας που μετά το σεισμό και τον πόλεμο είχαν εγκατασταθεί στη Σμύρνη. Αυτοί είχαν ήδη ξεκινήσει την προσπάθεια για την ίδρυση της ταπητουργίας. Θα αναφέρω ότι όλοι είναι άξιοι επαίνου και ιδιαίτερα οι αδελφοί Καχραμάνογλου,⁷⁵ οι αδελφοί Παπάζογλου, ο Μηνάς Κεχαγιόγλου, ο Νικόλαος Σουτζόγλου και μερικοί βιοτέχνες που εργάζονταν στα σπίτια. Στη Νέα Ιωνία κατά

τα επόμενα χρόνια εργάσθηκαν με ζήλο και τιμιότητα και ανέπτυξαν την ταπητουργία η χήρα Σοφία Γαβριηλίδου (ξακουστή με το όνομα Χαλιτζή Σοφή, Σοφία, ή ταπητουργός)⁷⁶ και οι θυγατέρες του Δημοσθένους Κιοτσέκογλου.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ

ΕΓΚΑΙΝΙΑΖΕΤΑΙ Ο ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΣ

Με την ίδρυση της ταπητουργίας άρχισαν να έρχονται από τα νησιά οι συμπατριώτισσές μας. Τότε μας απασχόλησε το ζήτημα της στέγης τους. Μερικοί εργοστασιάρχες έκτισαν ειδικές αίθουσες στα εργοστάσιά τους για την εγκατάσταση των εργατριών.

Τότε ο Σύλλογος άρχισε να ενεργεί για την ίδρυση συνοικισμού και την παραχώρηση σ' εμάς κατοικιών για τελική εγκατάσταση. Γι' αυτό το σκοπό συστήθηκε Επιτροπή πενταμελής, η οποία, με επικεφαλής εμένα, επισκέφθηκε τον τότε Υπουργό Απόστολο Δοξιάδη και τον Ταμία του Υπουργείου Προνοίας Χαρίλαο Επαμεινώνδα, βαθύπλουτο επενδυτή, που ήθελε να χρηματοδοτήσει επιχειρήσεις. Μόλις άκουσε για την ταπητουργία, έδειξε ζωηρό ενδιαφέρον για την εγκατάστασή μας. Έτσι μου όρισε συνάντηση μετά από πέντε μέρες με τον Υπουργό.

Στην ώρα μας είμασταν στο Υπουργείο όπου ήταν ο Υπουργός Προνοίας Δοξιάδης, ο Υπουργός Γεωργίας Σιδέρης κι ένας τμηματάρχης του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Επί μian ώρα οι ειδικοί στην ταπητουργία τους ανέπτυσαν τις ωφέλειες και τις προοπτικές της τέχνης μας, εφόσον μέναμε ως κοινότητα σε οικισμό κοντά στην πρωτεύουσα. Θα μπορούσαμε από την εργασία μας κι εμείς οι ίδιοι να συντηρηθούμε και να συντηρήσουμε όσους εξ άλλων κοινοτήτων θα ήθελαν να εργαστούν μαζί μας. Μας ζήτησαν στοιχεία: Πόσες οικογένειες είμαστε, πόσες απα-

σχολούνταν με την ταπητουργία, πόσες με άλλα επαγγέλματα. Είπαμε ότι είμαστε 1.200 οικογένειες εκ των οποίων οι μισές περίπου εργάζονται στα χαλιά, άλλες 250 περίπου στη ροδελαιοπαραγωγή κι οι υπόλοιπες στο εμπόριο ή σε διάφορα άλλα επαγγέλματα ή ήσαν τεχνίτες, κτίστες κ.λπ.

Αφού συζητήσαμε επί μισή ώρα ακόμη, μετά απ' αυτά, βγήκαμε έξω για ν' αποφασίσουν. Μετά μας εκάλεσαν πάλι μέσα και μας ανακοίνωσαν ότι θα προσπαθήσουν να κτίσουν για μας έναν συνοικισμό κοντά στην Αθήνα, το λεγόμενο «Ποδαράδες»⁷⁷ αφού εκεί υπήρχε και τρεχούμενο νερό για τη σκοπούμενη ανάπτυξη της ταπητουργίας.

Μας είπαν λοιπόν να πάμε να δούμε την τοποθεσία, περίπου 5 χιλιόμετρα από το τέρμα Πατησίων. Αν μας άρεσε θα μας έκτιζαν 650 στρέμματα. Για τους ροδελαιοπαραγωγούς μας ζητήθηκε να πάω στη Μακεδονία και να διαλέξω το καταλληλότερο χωριό, αφού ήδη θα είχε δοθεί εντολή σε αρμόδιο υπάλληλο στη Θεσσαλονίκη για τη διευκόλυνσή μου. Τους ευχαριστήσαμε κι εφύγαμε.

Την επομένη ολόκληρο το Συμβούλιο του Συλλόγου μας, υπό την προεδρία μου, με λαχτάρα και ζήλο βγήκαμε και βρήκαμε την τοποθεσία «Ποδαράδες», αφού από το τέρμα Πατησίων με τα πόδια περπατήσαμε μιάμιση ώρα. Προσεκτικά κοιτάζοντας τα διάφορα μέρη βρήκαμε την τοποθεσία, μια τοποθεσία θελκτική και ευάερο, αλλά γεμάτη από ακανθώδεις θάμνους, άγρια δένδρα, κυριολεκτικώς βουνό. Ενθουσιαστήκαμε. Εκαθίσαμε σ' ένα σημείο και συζητήσαμε σχετικά.

Μετά από δύο ημέρες edώσαμε την έκθεσή μας, ότι το μέρος είναι κατάλληλο για την εγκατάσταση της ταπητουργίας κοντά στην Αθήνα.

Εν τω μεταξύ βέβαια η Κυβέρνηση είχε ήδη υπόψη της να κάμει ένα μεγάλο συνοικισμό σ' αυτό το μέρος. Αμέσως έστειλε εκατοντάδες εργατών και τεχνιτών για να καθαρίσουν και να προετοιμάσουν το έδαφος, ώστε να κτιστούν τα οικήματα.

Μέχρις ενός σημείου των Ποδαράδων, της νυν οδού Ε-

λευθερίου Βενιζέλου, ο χώρος καθαρίστηκε καλά. Τ' άλλα μέρη ήταν όπως και πριν, βουνά.

Μας όρισαν την 27η Ιουνίου 1923 για να κάμομε τα εγκαίνια με την κατάθεση του θεμέλιου λίθου. Στο δεξιό μέρος του νυν Ιερού Ναού των Αγ. Αναργύρων η Κυβέρνηση είχε κτίσει μια δεξαμενή μεγάλη για το έργο του καθαρισμού. Επάνω σ' αυτήν, λοιπόν, τοποθετήσαμε ανθοστήλες και βάλαμε δεκάδες χαλιών. Ο διάκοσμος ήταν εξαιρετικός. Εκεί επάνω θα γινόταν κι ο αγιασμός. Προσήλθαν οι εξοχότατοι Νικόλαος Πλαστήρας, τότε αρχηγός της Επαναστάσεως, Στυλιανός Γονατάς, τότε πρωθυπουργός, οι Υπουργοί: Δοξιάδης, Σιδέρης, ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Πόλη Μορκεντάου που βρισκόταν εκείνη την εποχή εδώ και πολλοί άλλοι επίσημοι.

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να ειπώ ότι η Κοινότητά μας, όταν ακόμη ευρισκόμεθα στη Μικρά Ασία, είχε ευεργετηθεί από τον Μορκεντάου, γιατί ήταν αυτός που όταν στις 4 Μαρτίου 1915 είχαν εξοριστεί 35 πρόκριτοι, μεταξύ των οποίων και 3 ιερείς, όπως άλλωστε έχουμε αναφέρει κι αλλού, παίρνοντας μυστική αναφορά μας παρουσιάστηκε στον τότε πρωθυπουργό Ταλαάτ πασά και επέτυχε να επιστρέψουν ολοι εκ της εξορίας. Σ' αυτήν την υπόθεση συνέβαλε κι ο συμπατριώτης μας Βασίλειος Πετράκης, ο οποίος τότε ευρίσκετο στην υπηρεσία του Πατριαρχείου.

Εκτός των επισήμων στον αγιασμό παρευρέθη βέβαια και πλήθος Σπαρταλήδων. Μετά τον αγιασμό έκαμα μια μικρή προσφώνηση. Εξιστόρησα την προσφορά της Κοινότητός μας στις επιστήμες, τη βιοτεχνία και το εμπόριο εκεί στη Μ. Ασία. Είπα ότι μετά τη Σμύρνη, τις Κυδωνίες και την Καισάρεια, η Κοινότης μας ερχόταν πρώτη μεταξύ των άλλων Κοινοτήτων. Και χάρη στην ταπητουργία οι Τούρκοι, αν και πλειοψηφούσαν αριθμητικά, ήταν σε μειονεκτική θέση απέναντί μας. Οι ίδιοι μας ανεγνώριζαν ως υπέρτερους των. Τούρκοι και τουρκάλες εργάζονταν στα δικά μας κτήματα κι επιχειρήσεις. Γι' αυτό άλλωστε και δεν είχαμε τόσο μεγάλο θρησκευτικό φανατισμό.

Τελειώνοντας την προσφώνησή μου παρεκάλεσα τους εξοχωτάτους να δοθεί στο συνοικισμό το όνομα «Νέα Σπάρτη», εάν δεν προσέκρουε σε κάποιο κώλυμα, διότι τα χαλιά μας με τ' όνομα «*Σπάρτα χαλησί*» ήταν γνωστά στην Ευρώπη και την Αμερική. Δεν έπρεπε να χάσουμε τον τίτλο αυτό. Μερικοί ενέκριναν. Εκ των υστέρων ο Νικόλαος Πλαστήρας μου είπε, ότι εγκρίνει, αλλ' επειδή οι ίδιοι οι Σπαρταλήδες είχαμε πει ότι στα χαλιά εργάζονταν κι άλλες κοντινές κοινότητες, καλό θα ήταν να δώσουμε, την ονομασία της επαρχίας και να λαξευθεί στο θεμέλιο λίθο το όνομα «*Νέα Πισσιδία*». Χειροκροτήσαμε όλοι οι Σπαρταλήδες κι έτσι στο θεμέλιο λίθο είναι γραμμένο «*Νέα Πισσιδία*».⁷⁸

Μετά από 6 μήνες όταν υπεγράφη η συνθήκη της Λωζάνης κι άρχισε να συρρέει ολόκληρος ο μικρασιατικός ελληνισμός στην Ελλάδα, αναγκάστηκε η κυβέρνηση αντί 650 οικημάτων να καθαρίσει και το υπόλοιπο έδαφος και να κτίσει 4 - 5.000 οικήματα.

Και τότε εδόθη το όνομα «*Νέα Ιωνία*».⁷⁹

Εξ αιτίας της ταπητουργίας σιγά - σιγά επανήλθαν τα γυναικόπαιδα από τα νησιά κι εγκαταστάθηκαν στα οικήματα που εκτίζονταν στη Ν. Ιωνία. Έτσι είχαμε 500 οικογένειες Σπαρταλήδων.

ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Η έρευνά μας τώρα στράφηκε προς το μέρος των ροδελαιοπαραγωγών. Πού θα τους εγκαταστήσουμε; Μετά από την υπόδειξη του Υπουργείου ετοιμάστηκα ν' αναχωρήσω για τη Μακεδονία προκειμένου να επιλέξουμε ένα χωριό, που οι Τούρκοι κάτοικοί του θα το εγκατέλειπαν αναχωρώντας για την Τουρκία. Το θέμα συζητήθηκε στο Σύλλογο κι αποφασίστηκε να πάω στη Μακεδονία μαζί με τον Ευστάθιο Τσενόγλου.

Στις 10 Αυγούστου του 1923 φτάσαμε στη Θεσσαλονίκη. Εκεί είχαν καταφύγει 25-30 οικογένειες Σπαρταλήδων, αφού είχαν περάσει πρώτα από τα νησιά. Έμεινα στο σπίτι του εξαδέλφου μου Χαράλαμπου Πεσματζόγλου. Ο Τσενόγλου έμεινε στο σπίτι του δικού του εξαδέλφου.

Την επομένη 10 - 15 αρχηγοί οικογενειών μαζευτήκαμε για να συζητήσουμε σε ποιο χωριό θα μπορούσαν να εγκατασταθούν ροδελαιοπαραγωγοί. Προτάθηκε να πάμε στα Βοδενά, όπου ευρίσκονταν 7-8 οικογένειες Σπαρταλήδων για να μας συμβουλέψουν καλύτερα. Πήραμε μαζί μας και τον Σταύρο Φιλόσογλου και τον τελειόφοιτο της Νομικής Γαβριήλ Γαβριηλίδη ή Τσακίρη.⁸⁰

Οι τέσσερις μαζί φτάσαμε στις 14 Αυγούστου στα Βοδενά. Εκεί βρήκαμε τους συμπατριώτες μας Λουκά Λουκόγλου, Κοσμά Ελμαλόγλου, Χρήστο Αβράκογλου και τους αδελφούς Κοτσαϊβάζογλου. Οι τρεις πρώτοι είχαν ανοίξει περίπτερα ψιλικών, οι δε αδελφοί Κοτσαϊβάζογλου είχαν

εγκαταστήσει την ταπητουργία. Μόλις μας είδαν μας υποδέχθηκαν με μεγάλο ενθουσιασμό. Έμεινα φιλοξενούμενος σε συγγενική οικογένεια του Λουκά Λουκόγλου.

Εδώ στα Βοδενά πριν από τους Σπαρταλήδες είχαν έρθει 100 περίπου οικογένειες από τη γειτονική μας στην πατρίδα κοινότητα του Βουρδουρίου. Προήδρευε ο Τσολόσογλου που ήταν και τότε πρόεδρος της κοινότητας.

Όλο το βράδυ συζητούσαμε το θέμα της εγκατάστασης συμπατριωτών και για τη ροδελαιοπαραγωγή και για τα χαλιά. Τριγύρω υπήρχαν άφθονα νερά κι αυτό ήταν ενισχυτικό πολύ.

Κατά σύμπτωση, την ίδια μέρα είχαν έρθει δύο υπουργοί οι: Δοξιάδης (Προνοίας) και Σιδέρης (Γεωργίας), οι οποίοι είχαν συνεργασία με το Νομάρχη.

Ήταν ευκαιρία. Κάναμε αμέσως μιαν αναφορά ζητώντας να μας παραχωρηθούν οικόπεδα για να κτιστούν οικήματα. Αναφέραμε ότι οι ταπητουργοί θα απασχολούνταν στην επιχείρηση των αδελφών Κοτζαϊβάζογλου. Ενώ όμως περιμέναμε στο προαύλιο του διοικητηρίου, παρουσιάστηκε ο Τσολόσογλου, που ζήτησε επείγοντως ακρόαση από τους υπουργούς. Δεν γνωρίζω βέβαια τι συζητήθηκε. Όμως μετά από μισή ώρα, λίγο πριν από τα μεσάνυχτα βγήκε και μας καληνύχτισε. Τότε μας κάλεσαν μέσα κι ο υπουργός Δοξιάδης μας είπε ότι είναι δεκτή η αναφορά μας, αλλά θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι έχουν προηγηθεί οι 100 οικογένειες από το Βουρδούρι κι ο χώρος δεν επαρκούσε για την ευημερία όλων. Μας πρότεινε να πάμε μαζί τους στο χωριό Σούμποσκο, κοντά στα ελληνοσερβικά σύνορα για να βρούμε κατάλληλον τόπο. Δεν ήταν δυνατό να φέρουμε αντίρρηση.

Την επόμενη, ανήμερα της μεγάλης εορτής της Παναγίας, αφού πρωί πρωί προσκυνήσαμε στην εκκλησία και προσευχηθήκαμε να έχουμε τη βοήθειά της, εμπήκαμε σ' ένα αυτοκίνητο της διοικήσεως και ξεκινήσαμε για το Σούμποσκο. Η διαδρομή μας κράτησε 2 ώρες. Πέρασαμε κι από ένα χωριό καλούμενο Δραγουμάντζα. Στην πλατεία

του χωριού ήταν ένα καφενείο, όπου είδαμε να κάθονται μερικοί χριστιανοί αλλά μεταξύ αυτών κι ένας χότζας. Σταματήσαμε για 10-15 λεπτά. Καθώς παίρναμε τον καφέ μας έρχεται ο χότζας να καθίσει μαζί μας. Μας λέει τούρκικα: «*Πέγι! Χότζα εφέντη, χοσκελτινίζ*» (παπά, καλώς ορίσατε). Μας ρώτησε από που είμαστε, του εξηγήσαμε. Αφού μας άκουσε, λέγει: «*Ίσως ο Θεός θέλησε να γνωριστούμε· το χωριό εδώ είναι κατάλληλο και μιας και διαδίδεται ότι εμείς θα φύγουμε για να πάμε στα μέρη σας⁸¹ μπορεί και να καταλήξουμε στην πατρίδα σας. Το χωριό έχει άφθονα νερά, έχει μεγάλη παραγωγή. Ελάτε να δείτε*». Περπατήσαμε λίγο και τι να δούμε; Βουνό τα καρπούζια. Και το μέγεθός του; 8-10 οκάδες το καθένα. Κατακόκκινα και δροσερότατα. Η τιμή; 1 δραχμή και 2 δεκάρες το κομμάτι.

Ήταν 280 οικογένειες οθωμανών. Κι εμείς τόσοι θα είμασταν. Τον ευχαριστήσαμε και προχωρήσαμε.

Μετά από μια ώρα φτάσαμε στο Σούμποσκο. Μπήκαμε σ' ένα ξενοδοχείο. Εκεί συναντήσαμε δύο συμπατριώτες μας τον Χασάπ Κιουζέλ και τον Δανιήλ Φωτόγλου. Μας υποδέχτηκαν εγκάρδια. Μιας και ήταν μεσημέρι ο χασάπης αμέσως έκοψε ωραία κομμάτια κρέας και τα έριξε στο φούρνο. Στην όχθη του ποταμού που τρέχει μέσα στην αγορά της κωμοπόλεως στήθηκε το τραπέζι. Ωστόσο αρχίσει το γεύμα πεταχτήκαμε δίπλα σ' ένα εξοχικό καφενείο, όπου ήταν και οι δύο υπουργοί. Τους ανακοίνωσα ότι ήταν καλά στη Δραγουμάντζα, αλλά ας βλέπαμε και το Σούμποσκο.

Αφού φάγαμε και πήραμε τον καφέ μας σηκωθήκαμε να γνωρίσουμε την κωμόπολη. Στο δρόμο μας συναντώ τον αδελφικό μου φίλο στο Ντινέρ, τον από τη Σύλλη του Ικονίου καταγόμενο, Χαρίτωνα Παλόγλου. Ενθουσιασμένος αυτός από την απροσδόκητη συνάντησή μας πήρε να μας δείξει τα διάφορα μέρη. Περπατήσαμε μιαν ώρα και περισσότερο μέσα σε χωράφια και σε αγρούς. Είδαμε ότι υπήρχε μεγάλη παραγωγή ξερών φασολιών. Ο φίλος μου μου είπε ότι σε 200 οικογένειες από τη Σύλλη δόθηκαν κατοικίες

και γεωργικός κλήρος. Όταν τον ερώτησα για τις ενέργειες που έκανε, μου είπε ότι υπεύθυνος ήταν ο Αριστείδης Βαϊανός, από τη Σύλλη, τον οποίο θα πρέπει να εγνώριζα γιατί ήταν μεγαλέμπορος στο Γιάλοβατς. Με ενημέρωσε ότι στις 7 το βράδυ θα βρισκόταν στο γραφείο του μαζί με τον έπαρχο για θέματα των προσφύγων. Να πηγαίναμε. Θα χαιρόταν να μας έβλεπε.

Πράγματι στις 7 πήγαμε. Βλέπομε τον έπαρχο και κάποια άλλα πρόσωπα. Μπήκε πρώτος ο Παλόγλου και είπε ότι εμείς περιμέναμε έξω. Αμέσως βγήκε ο Βαϊανός φίλησε το χέρι μου, αγκαλιαστήκαμε, μας έβαλε μέσα. Ο έπαρχος συμφώνησε για τους υπουργούς λέγοντας ότι έφυγαν μεν αλλά emίλησαν για την υπόθεσή μας. Μετά πήρε το λόγο ο Βαϊανός. Είπε ότι Σπαρταλήδες και Συλλεληήδες θεωρούμαστε αδελφοί στη Μικρά Ασία, αλλά θα έπρεπε να σκεφθούμε αν επαρκεί ο γεωργικός κλήρος για όλους. Ενώ όμως εγώ συζητούσα με τους συμπατριώτες μου ο Τσενόγλου αντιλήφθηκε τον Βαϊανό να λέει με τρόπο στον έπαρχο ότι είναι δύσκολη η εγκατάστασή μας, γιατί σαν έξυπνοι και δραστήριοι θα πάρουμε όλες τις αρχές του τόπου κι οι Συλλεληήδες θα βρεθούν σε μειονεκτική θέση. Ο Τσενόγλου συνεχίζει να μου λέει: *«Με τα λίγα ελληνικά που ξέρω καταλαβαίνω ότι μας επαινεί αλλά με αντίθετο σκοπό»*. Γυρίζω και λέω: *«Ευχαριστώ πολύ, κύριε Βαϊανέ για τον επαινό σας. Αν εμείς εγκατασθούμε εδώ στο χωριό θα πάρει λαμπρή εξέλιξη, που θα ωφεληήσει και τους Συλλεληήδες με τους οποίους θα συνεργαζόμασταν καλά. Αλλά αφού, εσείς ως διευθυντής εδώ, προτιμάτε βέβαια τους συμπατριώτες σας, δεν έχομε παρά να σας ευχηθούμε καλή πρόοδο και ν' αποχωρήσουμε»*.

Πήρε το λόγο ο έπαρχος: *«Είναι λυπηρό, είπε, να μην μπορούμε να εγκαταστήσουμε εδώ μια τέτοια κοινότητα. Υπάρχει όμως στενότητα χώρου»*. Ευχαριστήσαμε κι αυτόν και εγκαταλείψαμε την ιδέα εγκαταστάσεώς μας στο Σούμποσκο.

Διανυκτερεύσαμε εκείνο το βράδυ στο Σούμποσκο. Την επόμενη 16 του μηνός επιστρέψαμε στο Βοδενά. Στα

Βοδενά οι Βουρδουλήδες, στο Σούμποσκο οι Συλλελήδες μας είχαν προλάβει. Μας έμενε η Δραγουμάντζα.⁸² Αναφέραμε στους δικούς μας ότι μάλλον στη Δραγουμάντζα θα εγκατασταθούμε και στις 17 του μηνός επιστρέψαμε στη Θεσσαλονίκη. Εκεί μιλήσαμε σχετικά. Ευχαριστήθηκαν για την επιλογή. Στις 20 του μηνός επέστρεψα σιδηροδρομικώς στην Αθήνα και ο Τσενόγλου πήγε να δει τις αδελφές του στη Θράκη.

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ

Την επομένη της επιστροφής μου από τη Θεσσαλονίκη κάλεσα το Συμβούλιο του Συλλόγου κι ανέφερα τα της αποστολής μου. Κάναμε αναφορά στο Υπουργείο για το χωριό που είχαμε διαλέξει. Το χωριό παραχωρήθηκε αλλά κανένας εκ των συμπατριωτών μας δεν θέλησε να πάει. Μάλιστα δε όταν μετά ένα χρόνο άρχισε να προοδεύει η ταπητουργία ήρθαν στην Αθήνα και οι λοιποί πατριώτες που ήταν στα Βοδενά και στο Σούμποσκο. Ήρθαν πολλοί κι από τη Θεσσαλονίκη.⁸³

Εν τω μεταξύ στο συνοικισμό είχαν αποπερατωθεί περίπου 100 σπίτια. Πρώτος εγώ στις 13 Νοεμβρίου 1923 εγκαταστάθηκα στα δύο δωμάτια που μου παραχωρήθηκαν και στα οποία παραμένω επί 29 χρόνια.⁸⁴ Συνεχώς έφταναν συμπατριώτες μας, κυρίως ταπητουργοί κι εκατοικούσαν.

Πρώτη μου φροντίδα, μετά την πρώτη εγκατάσταση, ήταν να έχουμε μια εκκλησία, γιατί πλησίαζαν κι οι μεγάλες γιορτές της χριστιανοσύνης. Έκανα τις αναγκαίες ενέργειες και μου δόθηκε άδεια να ιεουργήσω όπου εύρισκε κατάλληλο χώρο. Ένας γέρο εργολάβος είχε μια ευρύχωρη παράγκα για αποθήκη. Τον παρακάλεσα και μου παραχώρησε τη μισή. Χώρισα Ιερό και έτσι περάσαμε τις 3 μεγάλες γιορτές. Η παράγκα αυτή βρισκόταν στη σημερινή οδό Ηρακλείου από τη στοά Μερκούρογλου προς τα καταστήματα «*Νέα Μόδα*».⁸⁵ Έβαλα ένα σίδερο για σήμαντρο προς το δρόμο. Μάλιστα την ημέρα των Φώτων λει-

τούργησα μαζί με τον άγιο Καισαρείας Γερβάσιο, τον μετέπειτα αείμνηστο Μητροπολίτη Γρεβενών.

Μετά τις εορτές ο εργολάβος μου ζήτησε να του αδειάσω το χώρο. Του διήγειρα όμως το θρησκευτικό του συναίσθημα και κατόρθωσα να χρησιμοποιώ την αποθήκη ως εκκλησία έως τις αρχές Μαΐου του 1924.

Όμως στο μεταξύ είχα κάνει ενέργειες προς το Υπουργείο και δόθηκε εντολή στο διευθυντή των έργων του συνοικισμού Χωραφά να μας κτίσουν μια ξύλινη εκκλησία. Διαλέξαμε να τοποθετηθεί στο πίσω μέρος της σημερινής μεγάλης εκκλησίας των αγίων Αναργύρων. Ως τα 1928 λειτουργούσαμε εκεί, στην ξύλινη εκκλησία.

Το Σεπτέμβριο του 1924 έφτασε από την εξορία και ο άγιος Πατάρων Μελέτιος. Βρήκε την οικογένειά του εδώ κι εγκαταστάθηκε σ' ένα οίκημα που του παρεχώρησε το Υπουργείο. Ο άγιος Πατάρων διορίστηκε με τον τίτλο: «*αρχιεπισκοπικός επίτροπος Νέας Ιωνίας*» από τον αείμνηστο αρχιεπίσκοπο Χρυσόστομο.⁸⁶

Η ονομασία Άγιοι Ανάργυροι στο ναό που ίδρυσα δόθηκε ως εξής: Το 1923, παραμονή των Χριστουγέννων, έκανα την πρώτη μου λειτουργία στην ξύλινη παράγκα του εργολάβου. Η εκκλησία μας δεν είχε εικονίσματα βέβαια. Πριν από την έναρξη της θείας λειτουργίας συζητούσαμε τι όνομα να δώσουμε. Καθένας έλεγε την προτίμησή του. Εγώ του λέω: «*Βλέπετε ότι εικονίσματα δεν έχουμε. Όποια εικόνα έλθει πρώτη στην εκκλησία θα δώσει τ' όνομα του αγίου της*». Αμέσως μια γριά μου έφερε μια μικρή εικονίτσα των αγίων Αναργύρων. Πήρα την εικόνα και από το ιερό τους λέω: «*Αγαπητοί αδελφοί μου, ο Θεός ευδόκησε για μας τους πρόσφυγες, οι οποίοι δεν έχουμε ούτε χρήματα, ούτε κτήματα, επομένως είμαστε ανάργυροι. Να η πρώτη εικόνα που μπήκε στο ναό είναι η εικόνα των αγίων Αναργύρων! Επομένως η εκκλησία μας θα ονομαστεί Άγιοι Ανάργυροι*». Ψάλλοντας τότε το τροπάριο τους έφερα την εικόνα από την ωραία Πύλη και την τοποθέτησα στο προσκυνητάριο. Την ονομασία αυτή ενέκρινε και η αρχιεπισκοπή.

Ο ναός των Αγίων Αναργύρων, ο λιθόκτιστος σημερινός ναός, που είναι και ο καθεδρικός ναός της Νέας Ιωνίας, θεμελιώθηκε στις 10 Ιουνίου 1928. Οι εργασίες αποπερατώσεως του τέλειωσαν το 1933, οπότε και μεταφέραμε πια οριστικά κι αποθέσαμε στο μεγαλοπρεπή τούτο ναό τα πάτριά μας ιερά και όσια. Η πρώτη λειτουργία στο μεγάλο ναό έγινε το Σάββατο 25 Μαρτίου 1933.⁸⁷

Αργότερα, όταν είχαν συγκεντρωθεί αρκετοί οικιστές πιο πέρα από το ρέμα προς τα Ν.Α. του συνοικισμού ιδρύθηκε και δεύτερος Ιερός Ναός, κοντά στη γέφυρα επ' ονόματι του Αγίου Στεφάνου από τους Σαφραμπολίτες, οι οποίοι έδωσαν στο τμήμα εκείνο την ονομασία «*ενορία Σαφραμπόλεως*». Δυτικότερα της Σαφραμπόλεως ιδρύθηκε τρίτος ναός πρωτοστατούντος του Πέτρου Κοπερίδη, επ' ονόματι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου από τους Ινεπολίτες (η Ινέπολις είναι πόλη του Πόντου). Αυτοί με τη σειρά τους ονόμασαν το τμήμα αυτό «*ενορία Ινεπόλεως*». Πιο ύστερα ακόμη δυτικά της Ινεπόλεως κτίστηκε τέταρτος Ναός επ' ονόματι του Αγίου Ευσταθίου από τους Νεαπολίτες της Καπαδοκίας, οι οποίοι έδωσαν στο τμήμα του το όνομα: «*ενορία Νεαπόλεως*».

Τα πρώτα χρόνια αυτό ήταν το αναγνωρισμένο όνομα των ενοριών μας.

Τέσσερα χρόνια μετά από την ίδρυση του Ιερού Ναού των Αγίων Αναργύρων, επειδή η ενορία αυτή είχε πάρει μεγάλη έκταση και ανατολικά και δυτικά, οι κάτοικοι που έμεναν πιο πέρα από το ρέμα της οδού Αγίας Φωτεινής⁸⁸ πρωτοστατούντος του εκ Βρυούλων Χρ. Χατζηστέλιου ίδρυσαν και πέμπτο ιερό ναό, επ' ονόματι του Αγίου Γεωργίου και ονόμασαν το τμήμα τους «*Ελευθερούπολις*». Για ένα χρόνο λειτουργήσαμε εναλλάξ οι ιερείς της ενορίας μας στον Άγιο Γεώργιο, ωσότου ορίσθηκαν ιδιαίτεροι ιερείς.

Δύο χρόνια μετά την ίδρυση του Αγίου Γεωργίου οι κάτοικοι του τμήματος «*Κομμάτι Λαζάρου*» προς τα ΒΑ του συνοικισμού πρωτοστατούντος του εκ Μυρσίνης Μ. Α-

σίας ξυλεμπόρου Μιχαήλ Αρσλάνογλου ίδρυσαν τον τελευταίο Ιερό ναό, επ' ονόματι των Αγίων Κων/νου και Ελένης.⁸⁹ Έτσι ο συνοικισμός της Ν. Ιωνίας έχει 6 ιερούς ναούς.

Μπορώ να ομολογήσω με παρρησία ότι το θρησκευτικό συναίσθημα των κατοίκων του συνοικισμού μας είναι πολύ υψηλό. Θα έλεγα ότι αμιλλάται εκείνον που είχαν όσοι έζησαν στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής.

Το 1934 ο συνοικισμός ονομάστηκε Δήμος Νέας Ιωνίας⁹⁰ και συνεχίζει τη δημιουργική του και φιλοπρόοδη πορεία μέχρι σήμερα.

Νέα Ιωνία, Μάιος 1953

Ιωακείμ Πεσματζόγλου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΣΧΟΛΙΑ

1. Όπως εξηγούμε και στην Εισαγωγή, σ' αυτό το μέρος του έργου, ο Παπα Ιωακείμ δεν ήταν δυνατό να δώσει όλα εκείνα τα στοιχεία που θα ήταν απαραίτητα για να φωτίσουν από κάθε σκοπιά (ιστορική, εθνολογική, λαογραφική, κοινωνιολογική, πολιτιστική, φυσικογεωγραφική κ.λπ.) την ιστορία και τη ζωή της Σπάρτης. Παρακαλείται λοιπόν ο αναγνώστης που επιθυμεί να εμπλουτίσει τις γνώσεις του στον τομέα αυτό ν' ανατρέξει στη σχετική βιβλιογραφία που παραθέτουμε στο τέλος.

Σημειώνουμε μόνο' εδώ ότι στο μουτασαριφλίκι (διοίκηση) της Σπάρτης υπάγονταν οι υποδιοικήσεις Εγυρδίρ, Ουλούμπορλου κ.λπ. Η διοίκηση της Σπάρτης πάλι υπαγόταν στο νομό Ικονίου (βιλαέτι).

Σήμερα η Σπάρτη (Isparta) είναι πρωτεύουσα του ομώνυμου νομού στον οποίο ανήκουν οι επαρχίες: Εγυρδίρ, Κελεντός, Κετισίμπορλου, Ουλούμπορλου, Ατάμπεη, Γιάλοβατς (Αντιόχειας), Σούτζουλερ και Καρααγάτς.

Με την τελευταία απογραφή η Σπάρτη είχε 100.000 κατοίκους. Προ του 1922 είχε 35.000, εκ των οποίων 7.000 ήταν Έλληνες και 500 Αρμένιοι.

2. Η Σπάρτη ήταν, εκ περιτροπής με την Αττάλεια, έδρα μητροπολίτη, του «μητροπολίτου Πισιδίας, υπερτίμου και Εξάρχου Πάσης Λυκίας, Σίδης και Μικράς Αντιοχείας». Η εκκλησιαστική επαρχία Πισιδίας ερχόταν δεκάτη εβδόμη τη τάξει στη σειρά των μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κων/πόλεως.

Όταν λέμε «εκ περιτροπής» εννοούμε ότι δεν υπήρχε διαφορά μεταξύ Σπάρτης και Αττάλειας, αλλά απλά λόγω κλίματος ο μητροπολίτης έμενε το χειμώνα στην Αττάλεια και το καλοκαίρι στη Σπάρτη. Ακριβώς και γι αυτό το λόγο, επειδή ο μητροπολίτης δεν έμενε συνεχώς στη Σπάρτη, αντίθετα απουσίαζε συχνά, είχε διορίσει Αρχιερατικό Επίτροπο, αξίωμα που κατείχε ο Παπα Ιωακείμ Πεσματζόγλου.

Με βάση το αξίωμα αυτό εκτελούσε και πολιτική εξουσία, αφού ήταν ένα είδος συνδέσμου μεταξύ της χριστιανικής κοινότητας και των Τούρκων.

3. Αν και είναι λεπτομέρεια, να πούμε ότι άλλες πηγές ανεβάζουν το

υψόμετρο στα 1.035 μέτρα. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο υψίπεδο στις παρυφές του Δυτικού Ταύρου διάστικτο από πολλές γραφικές λίμνες και με πολύ πράσινο. Η Σπάρτη ακριβώς γι αυτό το πλούσιο πράσινο ονομάζεται «*γιοσήλ Σπάρτα*» (πράσινη Σπάρτη)

4. Ίσως τα στοιχεία που προσκομίζει για την Ταπητουργία ο Παπα Ιωακείμ να είναι λίγο υπερβολικά. Παραμένει όμως το γεγονός ότι η ανάπτυξη της ταπητουργίας, που στο μεγαλύτερο βαθμό της χρωσιέται στους Έλληνες (ήταν παγκοσμίως γνωστά τα χαλιά τύπου «*Σπάρτα*») ήταν τέτοια που έγγιζε τα όρια πια της Βιομηχανίας.

Με την ευκαιρία αυτή να τονιστεί κι εδώ αυτό που σ' όλα μας τα βιβλία έχουμε πει, αλλά είναι απαραίτητο να επαναλαμβάνεται για τους καινούργιους αναγνώστες: Οι Έλληνες Σπαρταλήδες είχαν πάρει στα χέρια τους, αν και μειοψηφία στην αναλογία 1:5 με τους Τούρκους, τις επιστήμες, τη βιομηχανία, τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Σε σύνολο 6 γιατρών οι 5 ήταν Έλληνες σε σύνολο 12 δικηγόρων οι 9, 5 φαρμακοποιών οι 4, και 10 βιομηχάνων χαλιού οι 9...

5. Σύμφωνα με αξιόπιστες πληροφορίες είχαν γίνει πολλές προσπάθειες προσηλυτισμού από Αμερικανούς ιεραποστόλους στην αρχή κι από Γάλλους καθολικούς αργότερα. Αναφέρεται και προσπάθεια υπό του Αρμενίου Αρθήν, ιδιαίτερα στο γειτονικό Βουρδούρι, η οποία είχε στην αρχή κάποια αποτελέσματα, αλλά σύντομα με τη ραγδαία εξέλιξη της παιδείας και την ανάπτυξη του κλήρου η προσπάθεια προσηλυτισμού στην Ευαγγελική εκκλησία απέτυχε. Αμερικανοί και Γάλλοι μετακινήθηκαν δυτικά προς το Αϊδίνι και ανατολικά προς το Ικόνιο.

6. Βέβαια ο Παπα Ιωακείμ λέγει 8 αλλά τελικά ονομάζει 9 εκκλησίες. Ίσως δεν ξεχωρίζει τον υπόγειο ναό του Αγίου Παντελεήμονα, αυτό που για πρώτη φορά μετά το 1953 που έγινε το πρώτο ταξίδι στην Τουρκία, ανακαλύψαμε να σώζεται, κατά το τελευταίο μας ταξίδι - προσκύνημα το 1989. Ο ναός αυτός ήταν κάτω από την Κοίμηση της Θεοτόκου. Ο μεγάλος υπέργειος ναός της Κοίμησης έχει τελείως ισοπεδωθεί. Σώζονται μόνο δύο μονόλιθοί του και ίχνη θεμελίων. Ακολουθώντας τα ίχνη αυτά βρήκαμε ένα νεότερο κτίσμα στο υπόγειο στου οποίου αναγνωρίσαμε την εκκλησία του Αγ. Παντελεήμονα.

Ο αείμνηστος επίτιμος πρόεδρος της Ενώσεως **Κοσμάς Νικολαΐδης** ομιλούσε για 11 ναούς κι εξωκκλήσια (πρόσθετε την εκκλησία του Αγίου Ιωάννου, το εξωκκλήσι Κηρύκου και Ιουλίττης και το μικρό παρεκκλησάκι της Παναγίας του Κύκκου (Τσουκά Παναγιά) Η εκκλησία του Αγίου Ιωάννου ήταν στον περίβολο του χαμηλού ωσειδούς ναού του Αγ. Γεωργίου (τμήμα του οποίου σώζεται στο υπόγειο κατοικίας, πολύ κοντά στο ναό των Εισοδίων) και το παρεκκλήσι της Παναγίας Κύκκου ακριβώς απέναντι.

Οι τέσσερις μεγάλοι ναοί της Σπάρτης (Μητρόπολης - Εισοδίων -

Κοίμησης - Ταξιαρχών) δε λειτουργούσαν το χειμώνα, γιατί ήταν αδύνατο να θερμάνουν το εκκλησίασμα όταν οι θερμοκρασίες ήταν πολύ κάτω του μηδενός. Έτσι το χειμώνα λειτουργούσαν οι υπόγειοι ή μικρότεροι άλλοι ναοί.

Ο αναγνώστης μπορεί ν' ανατρέξει για περισσότερες λεπτομέρειες στο βιβλίο του Β. Βογιατζόγλου: «*Η Σπάρτη της Μ. Ασίας. Σύμμεικτα λαογραφικά*».

7. Οι εκτιμήσεις του Παπά Ιωακείμ της αξίας των διαφόρων κειμηλίων γίνεται σε χρυσές λίρες Τουρκίας. Αργότερα οι εκτιμήσεις του είναι στο χάρτινο νόμισμα «παγκανότ» που αντικατέστησε τη χρυσή λίρα στις συναλλαγές.

Θεωρητικά η «παγκανότ», χάρτινη τούρκικη λίρα, άξιζε όσο η αντίστοιχη χρυσή. Όμως μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο είχε υπάρξει πλήρης υποτίμηση (πληθωρισμός) του νομίσματος αυτού, ώστε να μην είναι εύκολο να γίνεται κάθε φορά αναγωγή του σε σχέση με την αξία της χρυσής λίρας ή της ελληνικής δραχμής.

Μια χρυσή τούρκικη λίρα θα μπορούσε, πολύ χοντρικά να υπολογιστεί σε 300-400 ελληνικές δραχμές της εποχής. Το 1926 υπολογιζόταν σε 332 δραχμές, την ώρα που η αντίστοιχη Αγγλική είχε 372 δραχμές. Για να βοηθήσουμε τον αναγνώστη να κάνει μερικές συγκρίσεις λέμε ότι το ψωμί είχε 1-2 δραχμές η οκά, το λάδι 25 δραχμές το κιλό, μια εφημερίδα πουλιόταν προς 50 λεπτά - 1 δραχμή, το ενοίκιο ενός μικρού διαμερίσματος στην Αθήνα του τότε ήταν 150 δραχμές το μήνα.

Η χρυσή λίρα διαιρείτο σε 5 ασημένια μετζίτια ή σε 100 γρόσσια. Λένε ότι ένα μετζίτι (πριν τον Α' πόλεμο) αρκούσε για να συντηρηθεί μια οικογένεια επί μίαν εβδομάδα. Ο μισθός ενός δασκάλου στη Σπάρτη ήταν 50 λίρες το χρόνο, ενώ ένα πολύ καλό σπίτι, με κήπο και νερό, πουλιόταν 500 λίρες.

Τέλος να καταφύγουμε και στον ίδιο τον Παπα Ιωακείμ για τη χάρτινη λίρα, που λέει ότι οι 3.000 ελληνικές δραχμές που συνέλεξε από τον έρανο, το 1919, εξαργυρώθηκαν με 467 «παγκανότες», δηλαδή 1 τούρκικη χάρτινη λίρα = 6 ελληνικές δραχμές. Η σχέση της δραχμής του 1920 με τη σημερινή θα πρέπει να υπολογισθεί περίπου στη σχέση 1:50

8. Με τον όρο «*μονοκκλησιά*» εννοείται ο κοινός εορτασμός σε μια εκκλησία, όπου ιερουργούν ολοι οι ιερείς και μεταφέρονται ιερά σκεύη απ' όλες τις άλλες εκκλησίες. Φυσικά αυτές δε λειτουργούν την ίδια ημέρα.

9. Η Σπάρτη διακρινόταν για τους βυζαντινούς ψάλτες της. Ο μεγάλος συγγραφέας των караμανλήδικων κειμένων **Ευαγγελινός Μισσηλίδης** (κι εκδότης εφημερίδων της Πόλης), που είχε διατελέσει σχολάρχης στη Σπάρτη το έτος 1843, είχε πει χαρακτηριστικά: «*αν τυχόν κάπο-*

τε χαθεί η βυζαντινή μουσική, η Σπάρτη μόνη της είναι ικανή να την αναβιώσει».

10. Ο Παπα Ιωακείμ φαίνεται καθαρά ό,τι αγνοεί ό,τι σχετικά έχουν γράψει για την ίδρυση της Σπάρτης ο Γεώργιος Σακκάρης (στον Ξενοφάνη) κι ο Αντώνιος Σαπουντζάκης (στο ανέκδοτο έργο του: «*Η Πισιδία και η Σπάρτη*»). Ο αναγνώστης μπορεί να πάρει μια εικόνα του θέματος, αν διαβάσει τη Σημείωση αρ. 1 του βιβλίου μου: «*Η Ελληνική Παιδεία στη Σπάρτη Πισιδίας*» έκδοση της Ενώσεως, 1983.

11. Είναι πολύ σημαντικό πως από τις προφορικές διηγήσεις ο Παπα Ιωακείμ συμπεραίνει ότι υπήρχαν χριστιανοί στη Σπάρτη παλαιότερα ακόμη κι από τον 18ο αιώνα, γιατί βέβαια γενικά χριστιανοί, όσοι είχαν διασωθεί από τις εκτεταμένες σφαγές κι εξισλαμίσεις του 14 - 15ου αιώνα, υπήρχαν, αλλ' είχαν διασκορπιστεί σ' απομακρυσμένα χωριά, στα βουνά κ.λ.π.

Ενώ η γενικότερη παραδοχή ήταν ότι η Σπάρτη κατοικήθηκε από χριστιανούς, με την ίδρυση της συνοικίας Εμριέ στις αρχές του 18ου αιώνα, βλέπουμε ότι υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη χριστιανών πολύ νωρίτερα. Αυτό φαίνεται εξ άλλου κι απ' όσα λέει ο περιηγητής **Ιάκωβος Μηλοΐτης** που έφτασε στη Σπάρτη από την Αττάλεια το 1584: «*και εις τα Σπαρτά πολλοί χριστιανοί Έλληνες ου γινώσκουσι γλώσσα ελληνική...*». Και για να λέει ένας περιηγητής ότι υπήρχαν πολλοί, καταλαβαίνουμε, ότι θα υπήρχαν χιλιάδες.

Το θέμα της εγκατάστασης χριστιανών στη Σπάρτη χρειάζεται ειδική μελέτη που εκφεύγει φυσικά από την αρμοδιότητα αυτών των σημειώσεων. Κι εδώ ο αναγνώστης παρακαλείται να μελετήσει ότι λένε σχετικά, ο Αντώνιος Σαπουντζάκης, ο Γαβριήλ Τσακίρης, ο Βασ. Βογιατζόγλου, ο Χάρης Σαπουντζάκης.

Να πούμε μόνο ότι σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι οι Τούρκοι έχοντας την ανάγκη των ελλήνων τεχνιτών ιδρύουν γκέτο γι αυτούς σε χώρο υποβαθμισμένο. Το σουλτανικό φερμάνι για την ίδρυση της συνοικίας (διαταγή ιδρύσεως «*Εμρέ*») φαίνεται ότι απέσπασε ο ονομαστός Χατζηχουρμούζ.

Μόνο δύο λέξεις ακόμη: πρώτα χρόνια του 1.800 κι η Σπάρτη αριθμεί ήδη 720 χριστιανικές οικογένειες και σχολείο το οποίο έχει ιδρύσει ο ιερομόναχος Διονύσιος από την Πελοπόννησο.

Αυτά μας τα λέει ο κατοπινός μητροπολίτης Καισάρειας Παΐσιος ο Β', ο οποίος ως ηγούμενος της μονής Φλαβιανών είχε περιηγηθεί την Πισιδία (Σπάρτη, Βουρδούρι, Νησί, Πάρλα), την Αττάλεια κ.λ.π.

Ειδικά για το Ισλάμκιοϊ υπάρχει μια άποψη που διατυπώθηκε από τον Αντώνη Σαπουντζάκη. Κατά την άποψη αυτή, μετά την καταστροφή της Χίου το 1821, πολλοί Χιώτες κατέφυγαν για να γλιτώσουν στη Μικρασία. Εκεί αφού εξισλαμίστηκαν βίαια, προωθήθηκαν στο εσωτε-

ρικό και ιδρύθηκε γι αυτούς το χωριό του Ισλάμ (Ισλαμκιόϊ) κοντά στη Σπάρτη.

12. Παραπέμπω τον αναγνώστη για περισσότερες και ειδικότερες πληροφορίες στο βιβλίο μου: «*Η Ελληνική Παιδεία στη Σπάρτη Πισιδίας στα τελευταία 200 χρόνια πριν από την καταστροφή*» έκδοση Ενώσεως Σπάρτης, 1983.

13. Πρόκειται βέβαια για το Αλληλοδιδασκτικό σύστημα που κυριαρχούσε στην Ευρώπη ως το 1880 περίπου. Ιδρυτής του ο Λαγκάστερ. Ένας δάσκαλος διδάσκει 100 και πλέον παιδιά διαφορετικών επιπέδων με τη βοήθεια πολύ καλών μαθητών (οι λεγόμενοι «*πρωτόσχολοι*» ή «*βοηθοί*»). Τα σημερινά σχολεία ονομάζονται «*συνδιδασκτικά*». Ο δάσκαλος έχει μια τάξη, 20-30 παιδιά της ίδιας ηλικίας και εργάζεται χωρίς «*βοηθούς*». Ας μην βιαστούμε όμως να θεωρήσουμε σε όλα καλύτερη την εξέλιξη αυτή.

14. Για τον Αντώνη Καραντώνη μιλάει καλύτερα ο Γάλλος περιηγητής και συγγραφέας M. Gaston Deschamps στο βιβλίο: «*Le caractere Grec de l' Asie Mineure - Temoignages*» όταν τον βρήκε στα 1907 να διδάσκει τα ελληνικά, γέροντας πιά στους έλληνες Σπαρταλήδες τα βράδια.

Ήταν μονόχειρας κι είχε νυμφευθεί Σπαρταλιά. Μια πληροφορία, που δεν μπόρεσα να διασταυρώσω, λέει ότι ήταν πρόγονος του κριτικού μας Αντρέα Καραντώνη.

15. Είναι σημαντικό αλλά και βέβαιο. Υπήρχαν Νηπιαγωγεία για τα παιδιά ηλικίας 5-7 ετών. Τα Νηπιαγωγεία εργάζονταν με πρότυπο τρόπο, τον παιγνιώδη τρόπο του Φραιμπελιανού συστήματος, που απαιτούσε την ύπαρξη και χρησιμοποίηση πολλών ειδικών παιχνιδιών (φραιμπελιανά δώρα).

Φυσικά βασικός σκοπός του Νηπιαγωγείου ήταν η εξαπαλών ονύχων έναρξη της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας από τους τουρκόφωνους Έλληνες.

16. Ακριβώς γι αυτή τη μέθοδο, που όμως συνοδευόταν κι από άφθονους ραβδισμούς, μιλάει ο Αντώνης Σαπουντζάκης (κοίταξε το άρθρο στη εφημερίδα της Ενώσεως «*Σπάρτη της Ανατολής*» τεύχος 3).

17. Μεγάλοι ευεργέτες είχαν ανακηρυχθεί οι: Σοφία Κεχαγιόγλου, Παναγ. Σεραφετίνογλου, Στέφανος Τσακίρογλου, Ιορδάνης Δουρμπέογλου και Γιαννακός Κιοκπάσογλου. Τα κάδρα τους, ήταν αναρτημένα στο μεγάλο Σχολείο!

18. Η Κοινοτική οργάνωση της Σπάρτης ήταν πολύ προχωρημένη κι από κάποια εποχή κι ύστερα σε καθαρά δημοκρατική βάση. Βασικά όργανα διοίκησης ήταν η Δημογεροντία, η Εφορεία των σχολείων, οι Επιτροπές των ναών κ.λ.π. Υπήρχε όμως κι ένα υπερκείμενο, συντονιστικό όργανο, η λεγόμενη Κεντρική Επιτροπή, που είχε θεσπιστεί από το μητροπολίτη **Γεράσιμο Τανταλίδη**. Όλα τα μέλη εκλέγονταν από το

λαό, με μυστική ψηφοφορία, κάθε 2 χρόνια. Ήταν 8. 2 Πρόκριτοι της χριστιανικής κοινότητας μετείχαν στο Δημοτικό Συμβούλιο της Σπάρτης (ο Παπα Ιωακείμ το ονομάζει «Διοικητικό»).

19. Με τη λέξη «εισιτήρια» ο Παπα Ιωακείμ εννοεί τα δίδακτρα. Πάντως οι άποροι μαθητές δεν πλήρωναν.

20. Στο κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (Κ.Μ.Σ.), όπως έχει ειπωθεί στην Εισαγωγή, υπάρχει ένα είδος αντιγράφου των «Αναμνήσεων». Πρόκειται για το επιγραφόμενο: «Χρονικό των γεγονότων στη Σπάρτη Πισιδίας από το 1908» που εξιστόρησε μεταξύ 1951-1953 ο Παπα Ιωακείμ στη συνεργάτιδα του Κέντρου κ. Χαρά Λιουδάκη - Κυπραίου.

Στο έργο λοιπόν αυτό προτάσσεται ένα κεφάλαιο στο οποίο ο Παπα Ιωακείμ περιγράφει τις «φιέστες», που έγιναν στη Σπάρτη και το Ντινέρ από πλευράς και Τούρκων και Ελλήνων, με την ευκαιρία της ανακήρυξης του Συντάγματος στις 11 Ιουλίου 1908.

Λέει λοιπόν ότι αφού γιόρτασαν οι Τούρκοι ήρθε κι η σειρά των Ελλήνων. Η εφοροδημογεροντία κάλεσε πολλούς επισήμους Τούρκους, 25 συγκεκριμένα, στη μεγάλη αίθουσα της Δημογεροντίας για να εορτάσουν την αδελφοσύνη και την ισότητα που επαγγελλόταν το Σύνταγμα μεταξύ των πληθυσμών της Τουρκίας.

Στο τέλος ένας θερμόαιμος Σπάρταλης, ο παντοπώλης **Χαράλαμπος Γεωργιάδης**, νοίκιασε ένα αμάξι, το στόλισε με λουλούδια, το γέμισε με καραμέλλες και γλυκά, μάζεψε και πολλά παιδιά και γύρισε όλες τις γειτονιές τούρκικες και ελληνικές ζητωκραυγάζοντας και προκαλώντας και τους άλλους να κάνουν το ίδιο.

Όταν σε λίγο γύρισε στο Ντινέρ ο Παπα Ιωακείμ με τη συνεργασία του σταθμάρχη Καραδημητρίου και του γιατρού **Γιάννη Βαρότση**, οργάνωσε όμοια εκδήλωση που παρολίγο να καταλήξει σε σύρραξη, όταν ο ίδιος μεταφράζοντας στα ελληνικά τα λόγια του ομιλητή Βαρότση (που μιλούσε τουρκικά) καλούσε κατά διαστήματα Τούρκους κι Έλληνες να ζητωκραυγάζουν. Οι απαίδευτοι Τούρκοι ζητωκραύγαζαν σε ό,τι κι αν τους ζητούσε ο Παπα Ιωακείμ, ώσπου τους ζήτησε να κάνουν το ίδιο και στη φράση: «*Ζήτω η Ελλάς, η φυσική σύμμαχος της Τουρκίας*».

Τότε σηκώθηκε ο δήμαρχος του Ντινέρ που παρεμβαίνοντας άγρια του ζήτησε να πάρει το λόγο του πίσω. Δυναμικός ο Παπα Ιωακείμ αρνήθηκε λέγοντας ότι «*ό,τι βγήκε από τα δόντια δεν ξαναπαίνει πίσω*». Η κατάσταση είχε ηλεκτριστεί επικίνδυνα, όταν επενέβη ένας Τούρκος λοχαγός, ο οποίος έσωσε τα πράγματα λέγοντας ότι, «*όπως φαίνεται, όλοι θέλουν το καλό της Τουρκίας*» Έτσι αποσοβήθηκε η σύρραξη.

21. Εννοεί ασφαλώς το διδακτήριο του Παρθεναγωγείου, που ήταν διπλό (μαζί με του Νηπιαγωγείου). Είχε κτιστεί πολύ κοντά στη Μητρόπολη από το **Γιαννακό Κιοκπάσογλου**.

22. Ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο παράπονο του Παπα Ιωακείμ θα πρέπει να ειπωθεί ότι ο Γεράσιμος Τανταλίδης υπήρξε ίσως η πιο πε-

παιδευμένη μορφή ιεράρχη της μητροπόλεως Πισιδίας. Καταγόταν από τη γνωστή οικογένεια των Τανταλίδων της Πόλης, υπήρξε νεωτεριστής και βαθιά δημοκρατικός. Δυστυχώς από τη μητρόπολη Πισιδίας πέρασαν πολλοί αμόρφωτοι μητροπολίτες κι αυτό δε βοήθησε την ανάπτυξη της παιδείας. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο πρώτος πολιτιστικός και μορφωτικός Σύλλογος της Σπάρτης, η «Ευσέβεια» (ή «Φιλομάθεια») δημοσιεύει στα 1875 διαμαρτυρία για την αρνητική πολιτεία που επέδειξε στα εκπαιδευτικά πράγματα ο μητροπολίτης Καισάριος.

Ο επιμορφωτικός αυτός Σύλλογος πρέπει να είχε αξιόλογη δράση (ιδιόκτητα γραφεία, αίθουσα εκδηλώσεων, βιβλιοθήκη, οργάνωση διαλέξεων κ.λ.π.). Διατηρώ μίαν επιφύλαξη για την ονομασία: «Ευσέβεια» ή «Φιλομάθεια». Μάλλον είναι «Ευσέβεια».

Εκτός από το Σύλλογο αυτόν στη Σπάρτη λειτουργούσαν (μετά το 1880) δύο - τρεις ακόμη: η «Αδελφότης των κυριών, η Αγάπη», με πρόεδρο τη Βηθλεέμ Π. Σεραφετινίδου και γραμματέα την Μ. Ι. Σεραφετινίδου (θα πρέπει για τη διευθύντρια του Παρθεναγωγείου), η φιλαρμονική εταιρεία «Αμφίων» που είχε ιδρύσει ο Γ. Σακκάρης κι είχε στελεχωθεί με νέους κυρίως (1894) κι η «Αναγέννησις», που είχε περισσότερο εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα (πρόεδρος Σ. Δανόπουλος, Αντ/δρος Μ. Αθανάσογλου, γραμματέας Γαβρ. Τσακίρης, ειδ. γραμμ. Μακάριος Σινανίδης).

23. Μουτασαρίφης = πολιτικός διοικητής μιας περιοχής (διοικήσεως) που αντιστοιχεί περίπου με μια επαρχία. Χρησιμοποιούμε τον όρο (διοικητής) αντί του «έπαρχος» ή «νομάρχης», γιατί τουρκικά ο έπαρχος λεγόταν «καϊμακάμης» και νομάρχης «βαλής».

24. Σε πολλά σημεία ο Παπα Ιωακείμ εμφανίζεται αυστηρός στην κριτική του προς τους ευπορότερους της Κοινότητας, όταν ιδιαίτερα δεν συνδράμουν ανάλογα με τις δυνατότητές τους για ν' αντιμετωπιστεί ένα πρόβλημα ή ένας κίνδυνος. Ο ίδιος χρησιμοποιεί άλλωστε και τον όρο «κεφαλαιοκράτης» γι αυτούς. Οι καταγγελίες του είναι επώνυμες. Αυτό δεν το κάνει από προσωπικούς ενδεχόμενα λόγους, αλλά από τη συναίσθηση της ευθύνης που έχει για τη σωτηρία της Κοινότητας. Δεν διστάζει σ' άλλο σημείο να επαινέσει όποιον έχει κατηγορήσει, αν με πράξεις του συνέβαλε στο κοινό καλό.

Ο αναγνώστης όμως που θα διαβάσει με προσοχή τις «Αναμνήσεις» θα διαπιστώσει ότι κάθε φορά που οι Τούρκοι συνέτασσαν μαύρη λίστα εκτελεστέων συμπεριλαμβάναν απαραίτητα όλους τους «προύχοντες»: δημογέροντες, εργοστασιάρχες, εμπόρους.

25. Υπάρχει όμως και μια άλλη ερμηνεία για την απελευθέρωση των εξορίστων. Την ανακάλυψα ανάμεσα σε παλιά χειρόγραφα του αειμνήστου Βασιλείου Πετράκη, δικηγόρου, διατελέσαντος Προέδρου της Ενώσεως Σπάρτης (κοίταξε και σημ. 69). Ο Β. Πετράκης είχε τότε σημαντική θέση στα Πατριαρχεία της Κων/πόλεως.

Γράφει λοιπόν ο Β. Πετράκης: «...*Η απελευθέρωσις των εξορίστων οφείλεται αποκλειστικώς και μόνον εις τας ενεργείας εμού, όστις ήμην, ως γνωρίζετε, εγκατεστημένος εν Κων/πόλει όπου εξήσκουν από ετών το δικηγορικόν επάγγελμα. Τα γεγονότα έχουσιν ως εξής: έλαβον επιστολήν από τον μακαρίτην Χαράλαμπον Χρηστίδην, δικηγόρον, με εσώκλειστον έγγραφον αποτεινόμενον εις τα Πατριαρχεία. Κατ' εκείνην την εποχήν τοιαύται αναφοραί και εκκλήσεις κατέφθανον εις τα Πατριαρχεία από διαφόρους Κοινοτήτας. Τα δε σχετικά φιλικά διαβήματα - κυρίως της Αμερικανικής Πρεσβείας η οποία διευθύνετο υπό του Μορκεντάου ήσαν γενικής φύσεως και δεν ανεφέροντο εις τα συγκεκριμένα γεγονότα. Ούτως και υπέρ των εξορίστων της Σπάρτης ειδικώς ουδέν ήτο δυνατόν να γίνει ούτε και έγινε.*

Την ελευθέρωσιν των εξορίστων συμπατριωτών μας επέτυχον εγώ με την βοήθειαν του φίλου μου βουλευτού Μετρών, μακαρίτου Θουκυδίδου Δημητριάδου - όστις μόλις προ δύο ετών απέθανεν εις την Ν. Φιλαδέλφειαν - και του επίσης φίλου μου Τούρκου Κιαμήλ βέη, πανίσχυρου προέδρου της Λέσχης « Ένωσις και Πρόοδος» της Α. Θράκης. Ο τελευταίος ούτος ήτο προσωπικός φίλος του τότε Υπουργού των Εσωτερικών Ταλαάτ Πασά. Μάλιστα μετά την επάνοδον των εξορίστων μου εστείλατε εκ Σπάρτης τρία χαλιά: εκ των οποίων ένα έχω εγώ ως ενθύμιον, τα δύο δε έτερα εδόθησαν εις τον Κιαμήλ βέη και τον Δημητριάδη...».

Το χειρόγραφο σχέδιο της επιστολής δείχνει ότι αυτή θ' απευθυνόταν στον Παπα Ιωακείμ, επ' ευκαιρία του νέου έτους 1963, ως απάντηση των όσων είχε πει από του βήματος της Ενώσεως Σπάρτης ο αείμνηστος τότε Γ. Γραμματέας **Φώτης Ουλκέρογλου**, την 11η Νοεμβρίου 1962, κατά τη μεγάλη τιμητική εκδήλωση του Συλλόγου προς τον Παπα Ιωακείμ. Όπως αναφέρουμε και στην Εισαγωγή ο λόγος του Φ. Ουλκέρογλου τότε, ήταν ουσιαστικά μια ευρεία περίληψη των «*Αναμνήσεων*».

Ο Παπα Ιωακείμ σ' άλλο σημείο του έργου του αναφέρεται επαινετικά στο έργο του Β. Πετράκη, ο οποίος πάντως φαίνεται ότι είχε ενοχληθεί γιατί δεν αποδόθηκε σωστά η όλη προσφορά του υπέρ των συμπατριωτών του.

Ο Β. Πετράκης επισημειώνει σε μιαν άκρη της επιστολής του ότι μεταξύ των εξορισθέντων τότε ήταν και οι: Χαράλαμπος Χρηστίδης, Δαμιανός και Φωκίων Καχραμάνογλου, ο ιατρός Βασιλειάδης, ο Λουκάς Λουκίδης - Τζιέρογλου, ο Νικόλαος Ταρακτζόγλου, ο Δαμιανός Στύλογλου, ο Σωκράτης Δανόπουλος, ο Παγιασλόγλου, όλοι εκ των κορυφαίων παραγόντων. Ο Φιλ. Νικολαΐδης Τσενέογλου αναφέρει ακόμη τους: Γιάγκο και Σπυράκη Παπάζογλου, Χαρ. Χατζηαθανάσογλου, Χαρ. Σινανίδη, Κύριλλο Αγιακλόγλου, Αρτ. Τσενόγλου, Ιορδ. Καπάκογλου, Ιερεμία Μοραλόγλου, Παύλο Χοτζόγλου, Ευστάθιο Αρσλάνογλου και τρεις ιερείς. Ακόμη λέγει ότι ο Δαμ. Βασιλειάδης απεβίωσε από τις κακουχίες.

26. Μεγάλη αποκοτιά βέβαια να εύχεσαι υπέρ του Ελευθερίου Βενι-

ζέλου μέσα στην Τουρκική ενδοχώρα. Αυτό δείχνει τα φιλοβενιζελικά αισθήματα των μικρασιατών. Πολύ επικίνδυνο όμως για εκείνα τα μέρη. Και όπως θα δούμε δόθηκε η ανάλογη συνέχεια από πλευράς των Τούρκων...

27. Εννοεί το Παρθεναγωγείο και το Νηπιαγωγείο, κοντά στη Μητρόπολη. Κτήτορες ήταν οι Κιοκπάσογλου και Σεραφετινογλου.

28. Μουφτής = μωαμεθανός θεολόγος, ερμηνευτής των θρησκευτικών νόμων. Θρησκευτικός αρχηγός ανάλογος περίπου του ορθοδόξου μητροπολίτη. Θα δούμε ν' αποκαλεί «*συνάδελφο*» τον Παπα Ιωακείμ, λόγω των ειδικών ευθυνών που είχε ως εκ της θέσεώς του ο δεύτερος (εκπρόσωπος του μητροπολίτη).

29. Οι ώρες της ημέρας δεν ήταν με ακρίβεια ορισμένες στο τουρκικό σύστημα μέτρησης του χρόνου. Βάση ήταν η δύση του ήλιου και κάτι λίγο μετά. Τότε είχαμε τη λεγόμενη 12η ώρα τουρκική. Μετά αρχίζαμε από την 1η ώρα. Για παράδειγμα οι 5 τουρκικές ώρες ήταν ο χρόνος γύρω στις 10-11 το πρωί, οι 7 ώρες ήταν το μεσημέρι, οι 9 το απόγευμα κ.λ.π.

Βέβαια υπήρχε διαφορά στο αν ήταν χειμώνας ή καλοκαίρι κι αν ο ήλιος έδυε νωρίτερα ή αργότερα.

30. Το Εγυρδίρ, παραλίμνια πόλη της ομώνυμης λίμνης, απέχει από τη Σπάρτη περίπου 35 χιλιόμετρα στα Β.Α. Σήμερα δε χρειάζεται ούτε μια ώρα για να φτάσει κανείς οδικώς.

Σ' αντίθεση με το Νησί (μέσα στη λίμνη) που κατοικείτο σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες (τους Νησλήδες), το Εγυρδίρ κατοικείτο από Τούρκους. Ήταν μεγαλύτερη πόλη.

Επειδή οι Νησλήδες συνδέονταν στενά με τους Σπαρταλήδες θα έπρεπε να πει κανείς πολλά γι αυτούς και τον όμορφο τόπο τους, που τον εθαύμασαν όλοι οι ξένοι περιηγητές. Γι αυτό παραπέμπουμε τον αναγνώστη στη βοηθητική βιβλιογραφία.

31. Ζεϊμπέκοι θεωρούνταν οι εξισλαμισθέντες έλληνες της περιοχής του Αϊδινίου. Φορούσαν ξεχωριστή φορεσιά και διακρίνονταν για τη λεβεντιά τους. Γνωστός σε όλους ο λεγόμενος ζεϊμπέκικος χορός.

32. Δυστυχώς ο Παπα Ιωακείμ δεν αναφέρει πολλές λεπτομέρειες για το «*Σύλλογο Σπάρτης Πισιδίας*» στη Σμύρνη. Ούτε και ποιός ήταν ο πρόεδρος. Θα ήταν πολύ σπουδαίο να γνωρίζαμε για τις δραστηριότητες του Συλλόγου αυτού που θεωρείται ο «*παππούς*» της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας, του σημερινού μας δηλαδή Συλλόγου στη Νέα Ιωνία, από τον ίδιο τον Παπα Ιωακείμ.

Έχω όμως στα χέρια μου επιστολή του Περικλή Ηλιάδη, δευτερότοκου γιού του σπουδαίου δασκάλου της Σπάρτης Χαράλαμπου Ηλιάδη (καμπούρ Χότζα) και κατοπινά Βουλευτή Γρεβενών, στην οποία παρουσιάζονται εντελώς άγνωστες λεπτομέρειες της ζωής των Σπαρταλήδων στη Σμύρνη. Η επιστολή αυτή στάλθηκε από τη Θεσσαλονίκη στις

27.6.1976 προς τον «Οίκο Σπάρτης». Ο συντάκτης της Περικλής Ηλιάδης λέγει ότι το σπίτι τους ήταν αντίκρυ στην εκκλησία των Εισοδίων. Φοίτησε στα σχολεία της Σπάρτης αρχές του 1900 και μετά πήγε στη Σμύρνη όπου στην αρχή εργάστηκε ως βοηθός συντάκτης και διορθωτής της εφημερίδας «*Αρμονία*» του Μ. Σεϊζάνη, ενώ παράλληλα σπούδαζε στη Ευαγγελική Σχολή μαζί με τον Σωκράτη Πατζόγλου, το Σπύρο Κεραμέα, το Νεόφυτο Φυτάνογλου, το Νίκο και Κοσμά Πατζόγλου κ.α. Οικονομικά για να συνεχίσει τις σπουδές του τον συνέδραμε κι ο ίδιος ο εθνομάρτυρας κατόπιν μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος. Στη Σμύρνη είχε γνωριστεί με εξέχοντες Έλληνες και Τούρκους πολιτικούς.

Ο Περικλής Ηλιάδης με την επιστολή του αυτή θεωρεί τον εαυτό του και τον Σοφοκλή Παλιόγλου ως τους ιδρυτές του «Συλλόγου Πισιδίας» της Σμύρνης το έτος 1913. Οι δύο συνέταξαν καταστατικό και μια Κυριακή στο «*Λαϊκό Κέντρο*» το παρουσίασαν στους συμπατριώτες τους Σπαρταλήδες, νέους κυρίως. Αναφέρει μεταξύ αυτών που το ενέκριναν με ενθουσιασμό τους: Γιάννη και Σταύρο Βερουτζή, Ιπποκράτη Σοκόγλου, Σπύρο Σταυρίδη, Βάσο Θεμελίδη.

Ο ίδιος αργότερα εξελέγη Πρόεδρος κι ο Σοφοκλής Παλιόγλου Αντιπρόεδρος. Γρήγορα όμως εγκατέλειψε το Σύλλογο (ένα χρόνο μετά) γιατί για ν' αποφύγει τη στράτευση κατέφυγε στην Αθήνα. Ύστερα διορίστηκε δάσκαλος στα Γρεβενά και με τις αρετές του γρήγορα εξελίχθηκε σε τοπικό παράγοντα. Το 1946 εξελέγη βουλευτής Καστοριάς, με το κόμμα των Εθνικών Φιλελευθέρων του Στυλιανού Γονατά.

Όμως υπάρχει και συνέχεια για την ιστορία του Συλλόγου των Πισιδών στη Σμύρνη. Προς την κατεύθυνση αυτή με βοήθησε πολύ ο εκλεκτός φίλος, γεν. γραμματέας της Ενώσεως Σμυρναίων κι εκπαιδευτικός κ. Νίκος Βικέτος υποδεικνύοντάς μου βιβλιογραφία.

Η κ. Κυριακή Μαμώνη στη μελέτη της «*Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μ. Ασία - Β' Σύλλογοι της Ιωνίας*» που δημοσιεύτηκε στον 28ο τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος διαπιστώνει στα 1922 την ύπαρξη του Συλλόγου «*Ένωσις Πισιδών*». Αυτό το πιστοποιεί από είδηση που κατεχωρίσθηκε στη σμυρνήϊκη εφημερίδα «*Τηλέγραφος*» της 26ης Φεβρουαρίου 1922.

Όμως ο πλήρης τίτλος του Συλλόγου αυτού ήταν: «Ελληνικός Σύλλογος Ενώσεως Πισιδών Σμύρνης» και ως έτος ιδρύσεως ανεφέρετο το 1918.

Άρα ο Παπα Ιωακείμ στη Σμύρνη μ' αυτόν το Σύλλογο ήρθε σ' επαφή, που μάλλον θα ήταν μια συνέχεια του αρχικού συλλόγου για τον οποίο ομιλούσε ο Περικλής Ηλιάδης.

Ο Σύλλογος αυτός είχε αναπτύξει έντονη δραστηριότητα στα χρόνια 1919-1922. Με συνεχή υπομνήματα καλούσε τις ελληνικές αρχές να τολμήσουν να επεκτείνουν τη ζώνη της ελληνικής κατοχής έως και την Πισιδική γη. Στα υπομνήματά τους αυτά έδιναν στοιχεία για τις ελληνι-

κές (χριστιανικές) κοινότητες της περιοχής, διογκώνοντας τους αριθμούς και τις δυνατότητες μέσα στον εθνικιστικόν τους οίστρο, πράγμα που προκαλούσε την αντίδραση όσων βέβαια δεν έμεναν στη Σμύρνη αλλά ήταν στο στόμα του λύκου...

Τα υπομνήματα αυτά προορίζονταν ακόμη και για το Ανώτατο Συμβούλιο της συνθήκης των Βερσαλλιών. Ο Φίλ. Νικολαΐδης - Τσενέογλου θεωρεί ότι εξ αιτίας αυτών ο Κεμάλ έγινε πολύ σκληρός για τους Πισίδες.

Όμως ας μην ξεχνάμε ότι το κλίμα της εποχής με την προέλαση του ελληνικού στρατού και της διεθνώς επικρατούσα τάση για την ενίσχυση των μειονοτήτων έδινε τόσες ελπίδες...

33. Είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζει κανείς ότι με τον **εθνομάρτυρα Χρυσόστομο** μαρτύρησαν και δύο δημογέροντες της Σμύρνης: ο **Τσουρουκτσόγλου** κι ο **Κλημάνογλου** και ότι ο **Γιωργάκης Κλημάνογλου**, ήταν γέννημα και θρέμμα της Σπάρτης, που μετά πήγε στη Σμύρνη κι εκεί σταδιοδρόμησε επιτυχημένα, ώστε να γίνει δημογέροντάς της.

Από πολλούς κι από μερίδα του τύπου της Σμύρνης ο Γιωργάκης Κλημάνογλου ονομαζόταν «*τουρκόφιλος*».

Ο Βασίλειος Πετράκης, σε σημείωμα του της 17.9.1954, αναφέρει ένα περιστατικό από το οποίο αντιθέτως φαίνεται ο πατριωτισμός κι η μεγάλη αγωνία του Κλημάνογλου να δει τη γενέτειρά του Σπάρτη ελεύθερη, την εποχή κατά την οποία ο ελληνικός στρατός προχωρούσε προς το Αϊδίني. Ο Γ. Κλημάνογλου θέλοντας να προλάβει προέλαση των Ιταλών βορείως της Αττάλειας μέχρι και της Σπάρτης έφυγε κρυφά από τη Σμύρνη, ήρθε στη Σπάρτη, συνάντησε το νομάρχη και προκάλεσε αίτημα προς τον αρχιστράτηγο των ελληνικών δυνάμεων να προελάσει ως τη Σπάρτη. Όμως στο δρόμο της επιστροφής συνελήφθη κι οδηγήθηκε σιδηροδέσμιος στο Ικόνιο. Ο Β. Πετράκης κινητοποιώντας τα μέλη διασυμμαχικής επιτροπής (Έγγλους και Γάλλους) κατάφερε την αποφυλάκισή του. Όλο το κείμενο του Β. Πετράκη στο βιβλίο μου: «*Η Ελληνική Παιδεία στη Σπάρτη Πισιδίας*» (έκδοση Ενώσεως 1983).

34. Ήταν ένα από τα πιο αριστοκρατικά κέντρα της Σμύρνης.

35. Διασταύρωσέ το με το σχόλιο αρ. 33.

36. Κομισάρης = διοικητής αστυν. τμήματος.

37. Ο Σ. Αντωνόπουλος στο σύγγραμμά του «Μικρά Ασία», Αθήνα 1907, γράφει ότι τα επτά ή οκτώ δέκατα του προσωπικού του σιδηροδρόμου Αϊδινίου κι ιδίως οι σταθμάρχες ήταν Έλληνες. Ο σιδηρόδρομος αυτός αρχικά έφτανε από τη Σμύρνη στο Αϊδίني, σιγά σιγά όμως επεκτάθηκε κι έφτασε στο Εγυρδίρ. Ο σταθμός της Σπάρτης ήταν το Κουλειόγού που απείχε δύο ώρες με το αμάξι. Τον εκμεταλλευόταν αγγλική εταιρεία και οπωσδήποτε η επέκτασή του έκοψε πολύ την εμπορική κίνηση της Σπάρτης.

Να σημειώσουμε εδώ όλους τους σταθμούς της γραμμής Σμύρνης -

Αϊδινίου - Εγυρδίρ, που πέρασε άλλωστε ο ΠαπαΙωακείμ πηγαίνοντας
κι ερχόμενος στη Σμύρνη. Οι σταθμοί από Εγυρδίρ προς Σμύρνη είναι:

(Εγυρδίρ)

Κουλειογού (καρρόδρομος προς Σάρτη)

Μπαλαντίζ (καρρόδρομος προς Βουρδούρι)

Κετσιμπορλου (υπήρχε ελληνική κοινότητα)

Τσάπαλη

Καρά κογιού

Ντινέρ (υπήρχαν αρκετοί Έλληνες, πολλοί των οποίων Σπαρταλή-
δες)

Σουτλέτς (διακλ. Σόντουρλου, Ιντσέκιοϊ, Τσιβρίλ όπου το τέρμα)

Εβτζιλέρ

Άππα (υπήρχε μικρή ελληνική κοινότητα κι εδώ Σπαρταλήδες)

Τσαρδάκ

Χαμιντιέ

Κακλίκ

Κοτζαμπάς

Μπέτζελη

Κόντζαλη (διακλ. Ντενιζλή)

Σαμλί

Σαράγκιοϊ

Μπουρχανιέ

Χόρσονλου

Κουγιουτζάκ

Ναζλή

Ακτσέ

Σουλτάν - χισάρ

Τσιφτέ - καιβέ

Κίρκ - Καϊβέ

Κιόσκι

Ομουρλού

Αϊδίνι

Καρά - μπουνάρ

Ερμεϊλή

Ντερμεντζίκ

Μπαλατζίκ - διακλ. Σώκια

Αξιζιέ

Αγια Σουλούκ (Σελτζούκ - Παλαιά Έφεσος)

Κοσμπουνάρ

Τζελάτ

Καγιάς

Τούρμπαλη (διακλ. Βαϊνδήρι, Θείρα, Οδεμήσιο)

Τριάντα

Ντεβελήκιοϊ
Καζαμίρ (διακλ. Σεβδίκιοϊ)
Παραδείσι (διακλ. Μπουντζάς)
Γέφυρα
Σμύρνη

38. Ο «γκάρδης» ήταν υπάλληλος με προσόντα εργοδηγού που διόρθωνε τις βλάβες.

39. Το Μπαλαντίζ ήταν ο σιδηροδρομικός σταθμός του Βουρδουρίου της γραμμής Σμύρνης - Αϊδινίου - Εγυρδέρ.

40. Ο Μ. Θαβωρίτης στο βιβλίο του «*Μνήμες Μ. Ασίας*» ανεβάζει τους σφαγιασθέντες σε 38. Δισταύωσα ν' αναφέρει μεταξύ των νεκρών τον Γεώργιο Καραγεωργίου και τον Χαράλαμπο Νικολαΐδη.

41. Σπαρταλήδες εμπορευόμενοι υπήρχαν παντού: Σμύρνη, Αττάλεια, Πόλη, αλλά και στις γύρω περιοχές (Ντινέρ, Άππα, Δενιζλή κ.α.)

42. Γιορούκοι: λαός της Τουρκίας, ελληνικής πιθανώς καταγωγής. Διατηρούσε τα δικά του ήθη και έθιμα.

43. Από το ίδιο έντονο πατριωτικό συναίσθημα διακατεχόταν βέβαια όλος ο ελληνισμός εκεί, αλλά οι περιστάσεις ήταν φοβερά δύσκολες. Ο γιός του **Γαβριήλ Τσακίρης**, μετέπειτα δικηγόρος και επίτιμος πρόεδρος αλλά και Μεγ. Ευεργέτης της Ενώσεως Σπάρτης θα πρέπει τότε να εσπούδαζε στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης. Όταν γύρισε ανάλαβε αμέσως δάσκαλος στις μεγάλες τάξεις της Αστικής σχολής (αρρεναγωγείο) της Σπάρτης.

44. Είναι ανάγκη να ειπωθεί εδώ ότι συνηθιζόταν, όταν παρουσιάζονταν σε ανωτέρους, Τούρκοι κι Έλληνες, να επιδεικνύουν υπερβολική ευγένεια έως του βαθμού της δουλικότητας. Εκτός από τα προσκυνήματα (τεμενάδες) γίνονταν προσφωνήσεις πάντοτε υπερεκθειαστικές. Ο αναγνώστης θα πρέπει να το εκτιμήσει αυτό για να μην αδικήσει τον Παπα Ιωακείμ ως εμφανίζοντα δουλοπρεπή συμπεριφορά απέναντι στους Τούρκους.

45. Γιαλόβατς είναι η γνωστή από την Καινή Διαθήκη Μικρή Αντιόχεια της Πισιδίας, όπου είχε φτάσει κι ο Απόστολος Παύλος με το Βαρνάβα. Απέχει περίπου 70 χιλιόμετρα Β.Α. της Σπάρτης.

46. Το Νησί (Νης) ήταν ουσιαστικά 2 νησιά στη λίμνη Εγυρδέρ: το μεγάλο (που κατοικείτο αποκλειστικά σχεδόν από Έλληνες, τους Νησλήδες) και το μικρό, το Τζαν Άντα, που ήταν ακατοίκητο. Σήμερα έχουν ενώσει τα νησιά με τη στεριά. Οι πρόσφυγες στοιβάχτηκαν στο ακατοίκητο νησί.

47. Μουχτάρηδες ήταν οι υπεύθυνοι των ενοριών απέναντι στην τουρκική αρχή.

48. Θα ήταν υπερβολικό να υποθέσει κανείς ότι δεν υπήρχαν όπλα, τη στιγμή που ο ίδιος ο Παπαϊωακείμ έχει ομολογήσει ότι είχε ένα. Βέβαια ήταν καλά κρυμμένα. Και μυστικές επαφές είδαμε ότι γινόντουσαν

με τη Σμύρνη. Ίσως ο ατυχής Δαμιανός να μην ευθυνόταν καθόλου. Να πούμε όμως ότι η θυσία του ήταν μάταιη;

49. Πρόκειται για το ναό που αναφέρεται στη σημείωση 6.

50. Εδώ ο Παπα Ιωακείμ δίκαια παραπονιέται. Δεν «διαφημίστηκαν» αρκετά οι σε αίμα και κακουχίες και χρήμα απώλειες και ζημιές των Σπαρταλήδων. Αυτό το έργο της «διαφημίσεως», της προσφοράς των Σπαρταλήδων, νομίζουμε ότι υπηρετεί με επιτυχία το σωματείο τους, η Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας, όλα αυτά τα χρόνια. Και στο πλαίσιο αυτό γίνεται και η παρούσα έκδοση.

51. Ναι, τόσο κοντά, σε απόσταση 60 - 70 χιλιομέτρων από τη Σπάρτη είχε φτάσει ο ελληνικός στρατός. Το Τσιβρίλ βρίσκεται στα Β.Δ. της Σπάρτης. Αναφέρονται περιπτώσεις που προχωρημένα φυλάκια και περιπολίες ιππικού έφτασαν ως το Ουλούμπορλου και τα πρόθυρα της Σπάρτης.

52. Μιλλέτ ρεϊσί = εθνάρχης· εδώ μάλλον πρόεδρος της Δημογεροντίας. Τουτζετζάρ = έμπορος.

53. Σαρίκι = κάλυμμα του κεφαλιού. Τζουμπές = ειδικό επανωφόρι τούρκου ιερωμένου.

54. Αυτή η διαταγή να μη βγαίνουν οι χριστιανοί έξω από τη Σπάρτη σ' απόσταση μεγαλύτερη των 20 λεπτών της ώρας ή της μισής ώρας δεν δινόταν μόνο για λόγους ασφαλείας. Καταλαβαίνει κανείς ότι έτσι, έμμεσα πλην σαφώς, εκβιάζονταν να εγκαταλείψουν τα κτήματά τους (αμπέλια κυρίως) οι χριστιανοί και ν' αναγκαστούν να τα πουλήσουν όσο όσο στους Τούρκους στερούμενοι κι αυτών των προσόδων τους.

55. Ασφαλώς για το **Βουρδούρι** (το βυζαντινό Πολυδώριο), τη δεύτερη μεγάλη πόλη της Πισιδίας, που είχε ανθούσα ελληνική κοινότητα με αξιόλογα σχολεία κι εκκλησίες θα έπρεπε να γίνει ξεχωριστός λόγος. Οι εκτιμήσεις του Παπα Ιωακείμ για τον πληθυσμό της πόλης είναι κοντά στα πράγματα. Σε 2.500 υπολογίζονται οι χριστιανοί κάτοικοι του προ του 1922. Και σήμερα σώζονται μερικά σπίτια κι ο μεγάλος ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου που επί πολλά χρόνια είχε μεταβληθεί σε κινηματογράφο.

Επειδή ο δρόμος από το Βουρδούρι προς την Αττάλεια είναι πιο βατός απ' ό,τι αυτός της Σπάρτης προς Αττάλεια, υπήρξε τα τελευταία χρόνια ραγδαία εξέλιξη της πόλεως, λόγω της τουριστικής αναπτύξεως της περιοχής Ατταλείας - Αλαΐας. Το δρόμο αυτού άλλωστε ακολούθησε κατά την έξοδο κι ο Παπα Ιωακείμ με τα γυναικόπαιδα.

Υπάρχει μια αξιόλογη λαογραφική μελέτη για το Βουρδούρι του αειμνήστου Ιατρίδη. Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Ξενοφάνης». Κατά τα άλλα υπάρχουν πάντα τα βιβλία και οι μελέτες της βοηθητικής βιβλιογραφίας, που πρέπει να μελετήσει ο αναγνώστης αν θέλει να έχει μια σαφή εικόνα για το Βουρδούρι.

Λίγα μόνο χρήσιμα στατιστικά στοιχεία. Κάτοικοι: Τούρκοι 15.000,

Έλληνες 2.500, ξένοι (αρμένιοι κ.λ.π.) 1.000, εκκλησίες 3, ιερείς 2, σχολεία 2, μαθητές 300, δάσκαλοι 8.

Όπως και η Σπάρτη έτσι και το Βουρδούρι, παρά τις φοβερές αντιξοές συνθήκες, είχε αναπτύξει αξιόλογη πολιτισμική και μορφωτική δραστηριότητα με την ίδρυση σωματείων.

Αναφέρεται ως πολύ σημαντικό το σωματείο «Η Ένωσις» (1908) που ίδρυσε ο Ν.Π. Τσολοζίδης (Τζολόσογλου). Το σωματείο αυτό, αντίστοιχο θάλαγα της «Ευσέβειας» (το συναντήσαμε ως «Φιλομάθεια» στην εργασία της κ. Μαμώνη: «Σωματειακή οργάνωση του Ελληνισμού στη Μ. Ασία») της Σπάρτης, κύρια στόχευε στη λειτουργία βιβλιοθήκης του Αναγνώστηριου και την επιμόρφωση των τουρκόφωνων ελλήνων.

Ο Παπα Ιωακείμ αναφέρεται ότι συναντήθηκε στο Αϊδίνι με τον Πρ. Τσολόσογλου, έμπορο γεννημάτων και αργότερα βέβαια, στην Ελλάδα, στα Βοδενά (Έδεσσα) με τον Τσολόσογλου (χωρίς μικρό όνομα) πρόεδρο των Βουρδουρλήδων. Υποθέτω ότι ή θα πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο ή για πατέρα και γιο.

56. Κωμόπολη του νομού Ικονίου.

57. Εννοεί βέβαια το ακατοίκητο πρώτο νησί, το «νησί των ψυχών».

58. Ραμαζάνι είναι η περίοδος της νηστείας των μουσουλμάνων που προηγείται του Μπαϊραμιού (Πάσχα). Την ημέρα ολόκληρη δεν τρώνε τίποτε. Τρώνε μόνο μετά τη δύση του ήλιου.

59. 1.250 οικογένειες πολυπρόσωπες την εποχή εκείνη, αντιστοιχούν σε 7.000 περίπου κατοίκους. Τόσοι θα πρέπει να ήταν οι Σπαρταλήδες χριστιανοί πριν από το 1914. Δεν υπολογίζουμε βέβαια κάποιες εκατοντάδες εμπόρων κι επιχειρηματιών που έμεναν στη Σμύρνη, την Αττάλεια και τις γειτονικές κοινότητες (Ντινέρ, κυρίως). Οπωσδήποτε μετά το 1914 (Α΄ παγκόσμιος πόλεμος - σεισμός - στρατολόγηση ανδρών) ο αριθμός αυτός είχε μειωθεί, αφού πολλοί κατέφυγαν οριστικά πια στη Σμύρνη, στην Πόλη ή και στην Ελλάδα ακόμη.

60. Ο Παπα Ιωακείμ δεν αναφέρει ποια ήταν η νεωκόρος. Ως γνωστό ο περίλαμπρος ναός της Κοιμήσεως, ίδια Αγία Σοφία όπως έλεγαν, μιας και διέθετε τρούλο, ένας από τους μεγαλύτερους χριστιανικούς ναούς της Ανατολής έχει κατεδαφιστεί. Σώζονται μόνο δυο μονόλιθοι από τις κολόνες της εισόδου. Κάποιες φήμες που κυκλοφόρησαν στην πόλη κι έφτασαν ως τ' αυτιά μας έλεγαν ότι αιτία αυτής της κατακρήμνισης ήταν η αναζήτηση του πανάκριβου σταυρού που είχε αφιερώσει στην εκκλησία η οικογένεια Χατζηδουρμούσογλου. Οι ίδιες αυτές φήμες έλεγαν ότι η νεωκόρος που ήταν ρωσίδα, είχε εξαφανιστεί νωρίτερα από την έξοδο των κατοίκων της Σπάρτης. Αυτά βέβαια, με κάθε επιφύλαξη, γιατί εκτός των άλλων θα πρέπει να πούμε ότι οι φήμες είναι τουρκικής προέλευσης.

61. Κατής = Ιεροδικαστής.

62. Οι λαζοί είναι εθνότητα της Τουρκίας με πιθανή ελληνική ρίζα, που κατοικεί στα Β.Α.

63. Σακαλή = γενειοφόρος.

64. Εδώ θα πρέπει να ειπωθεί κάτι που ακόμη και σήμερα συζητείται στη σφαίρα του μύθου, της φαντασίας και της πραγματικότητας: τι έγιναν οι τόσοι θησαυροί των εκκλησιών, τι έγιναν τα χρυσαφικά, τ' ασημικά, οι περιουσίες των χριστιανών, αφού τίποτε δεν μπόρεσαν να πάρουν μαζί τους οι χριστιανοί;

Στον β' τόμο του έργου «Έξοδος» του Κ.Μ.Σ. όπου δημοσιεύεται το εκτενές απόσπασμα των «Αναμνήσεων» του Παπα - Ιωακείμ, (καθ' υπαγόρευση σε συνεργάτιδα του Κέντρου) αναφέρεται - χωρίς ωστόσο αυτό να υπάρχει και στα χειρόγραφα του ιερέως που επιμελήθηκα την έκδοσή τους - ότι ο ίδιος παρέδωσε, πριν να ξεκινήσουν από τη Σπάρτη για την Ελλάδα, τις εκκλησίες και την περιουσία τους στις επίσημες αρχές της πόλεως. Όμως κάποιοι, Έλληνες και Τούρκοι, παρά ταύτα επέμεναν, μέχρι και σήμερα, ότι όλα τα πολύτιμα ιερά σκεύη μαζεύτηκαν σ' ένα τσουβάλι, μπήκαν σ' ένα καζάνι και θάφτηκαν σ' ένα λάκκο κοντά στη Μητρόπολη. Όποιος επισκέπτεται σήμερα τη Σπάρτη βλέπει σε πολλά σημεία των δαπέδων των δυο σωζομένων ναών μεγάλες τρύπες, δείγμα του ότι εκεί κάτι αναζητιόταν... Ομολογώ ότι επίσημο και σίγουρο δεν είναι τίποτε. Ο καθένας μπορεί να πιστέψει κάθε εκδοχή, ακόμη κι ότι οι θησαυροί των εκκλησιών μας βρίσκονται κάπου θαμμένοι και περιμένουν...

65. Οι Τούρκοι είχαν δώσει αυτή την ονομασία στην εκκλησία των Εισοδίων γιατί είχε δυο καμπαναριά.

66. Ο Παπα Ιωακείμ συχνά, και πολύ δίκαια, κάνει λόγο γι' αυτές τις Σπαρταλιές γυναίκες, οι οποίες πραγματικά συνεργάστηκαν στενά μαζί του, πήραν ευθύνες και πρωτοβουλίες και συντέλεσαν στην πραγματικά ηράκλεια προσπάθεια να έλθουν όλα τα γυναικόπαιδα σώα κι αβλαβή στην Ελλάδα.

Έχει πολλές φορές από τον υπογράφωντα αυτά τα σχόλια αναλυθεί στο μέγεθος της γενικότερης προσφοράς της Σπαρταλιάς μητέρας, συζύγου κι αδελφής, τόσο στη Μικρασία όσο κι εδώ στον ελλαδικό χώρο.

Εργατικές, έξυπνες, δημιουργικές και δυναμικές δε δίστασαν να πάρουν επάνω της, πολλές φορές, τις πολυμελείς οικογένειες τους ή ολόκληρες επιχειρήσεις, σε εποχές βέβαια που η γυναικεία χειραφέτηση περνούσε τη νηπιακή της ηλικία ή ήταν εντελώς ανύπαρκτη.

Να σημειώσουμε εδώ, για να είμαστε δίκαιοι, ότι και οι γέροντες κι ανήμποροι άνδρες που είχαν παραμείνει στη Σπάρτη βοήθησαν κι αυτοί σημαντικά στο βαρύ έργο της εξόδου. Ήταν βέβαια, πρωτ' απ' όλα, ο Παναγιώτης Σεραφετίνογλου κι ακόμη: ο πατήρ Άνθιμος, ο Κυριάκος Χαλβατζόγλου, ο Μηνάς Πιλτίρογλου, οι αδελφοί Ζαχαρίας και Δαμιανός Μωραλόγλου, ο Νικόλαος Εσόγλου κι ο Θωμάς Φιλόσογλου.

67. Πραγματικά οι ελληνικές συνοικίες της Αττάλειας ήταν κάτι το διαφορετικό. Περίφημο λιμάνι από την αρχαιότητα, υπό την Ιταλική μάλιστα κατοχή για λίγο, δεν μπορούσε παρά να υπερείχε ως προς τη θέση των Ελλήνων. Οι ελληνικές συνοικίες ήταν δίπλα στο κύμα, στο κέντρο σχεδόν της πόλεως. Η Αττάλεια αριθμούσε 9.000 Έλληνες σε σύνολο 35.000 κατοίκων. Είχε 2 εκκλησίες, 3 σχολεία, 500 μαθητές. Οι Τούρκοι σήμερα έχουν αξιοποιήσει τουριστικά τις ελληνικές συνοικίες. Με την ονομασία «Παλιά Αττάλεια» προσκαλούν τους τουρίστες να δουν τις ωραίες πραγματικά κατοικίες των Ελλήνων, τις οποίες αναπαλαιώνουν.

Η Σπάρτη είχε συνεχή επικοινωνία με την Αττάλεια, που ήταν άλλωστε το επίνειό της. Άλλωστε, όπως έχουμε πει Σπάρτη και Αττάλεια μοιράζονταν την έδρα του μητροπολίτου Πισιδίας κι αυτό είχε μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη στενών σχέσεων μεταξύ των δυο κοινοτήτων.

Σήμερα βέβαια η εξέλιξη της Αττάλειας και της γειτονικής της Αλίας στον τουρισμό έχει φτάσει σε ζηλευτά επίπεδα, που δεν μπορεί να παρακολουθήσει η μεσογειακή Σπάρτη. Πάντως Σπαρταλήδες, Ατταλειώτες και Αλαγιώτες είχαν κι έχουν στενούς δεσμούς από τη γειτνίασή τους αυτή.

68. Είναι πολύ σημαντικό να πούμε εδώ ότι στην Ύδρα αναπτύχθηκε (και λίγο στις Σπέτσες) αξιόλογη Σπαρταλήδικη παροικία, κύρια από ταπητουργούς, μετά το 1922.

Θα καταφύγω πάλι στο Β. Πετράκη. Σ' ένα ανέκδοτο χειρόγραφο του (γράφτηκε στις 3 Απριλίου 1923) με τον τίτλο: «Εντυπώσεις εκ της Ύδρας» έλεγε ότι εκεί εγκαταστάθηκαν 800 πρόσφυγες, όλοι Σπαρταλήδες. Βρήκαν φιλόξενη υποδοχή και γρήγορα επιδόθηκαν στην ταπητουργία δημιουργώντας μάλιστα κι επιχείρηση, την «Ένωση των ταπητουργών της Ανατολής». Προέβλεπε ότι πολύ σύντομα οι πρόσφυγες αυτοί δεν θα είχαν ανάγκη του επιδόματος που έδινε η Κυβέρνηση, αντίθετα θα απασχολούσαν στην ταπητουργία και τον ντόπιο πληθυσμό και ιδίως τις γυναίκες.

Βέβαια στην πορεία οι περισσότεροι ήρθαν στην Αττική (Νέα Ιωνία κυρίως) όπου είχαν έρθει γρηγορότερα, κι όλοι σχεδόν οι Σπαρταλήδες που διασπάρησαν σ' άλλα νησιά (Πάρο, Μύκονο κλπ). Σπαρταλήδες υπάρχουν σήμερα μόνο στη Ρόδο.

69. Βασίλειος Πετράκης

Εξέχουσα προσωπικότητα της κοινότητας, των Σπαρταλήδων. Γεννήθηκε στη Σπάρτη το 1884. Αφού τέλειωσε τις σπουδές του στα ελληνικά και τουρκικά σχολεία Σπάρτης και Ικονίου, γράφτηκε στη Νομική Σχολή της Κων/πόλεως.

Όταν έγινε δικηγόρος απέκτησε στενή επαφή με τους βουλευτές της τουρκικής βουλής Χωναίο και Δίγκα.

Το 1916 πιάστηκε από τις αρχές και κλείστηκε στις φυλακές με τη

βαριά κατηγορία ότι οι ενέργειές του εστρέφοντο κατά της ασφαλείας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Καταδικάστηκε σε θάνατο. Τελικά, ύστερα από πολλές ενέργειες, δεν εξετελέσθη. Απελευθερώθηκε μετά ένα χρόνο όταν υπογράφηκε η ανακωχή του Μούδρου.

Όταν η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη από τις δυνάμεις της «Αντάντ» μεταξύ των οποίων ήταν κι η Ελλάδα, ο Πετράκης κλήθηκε και πήρε μέρος σε Επιτροπές και λόγω της άπταιστης γνώσης της Τουρκικής γλώσσας και των καλών νομικών του σπουδών έγινε το δεξί χέρι του Έπατου αρμοστή στην Πόλη Κανελλοπούλου.

Από τη θέση αυτή προσέφερε πολλαπλές υπηρεσίες και στους συμπατριώτες του Σπαρταλήδες αλλά και σ' άλλους Έλληνες. Συνετέλεσε ώστε ν' απελευθερωθούν και 250 Αρμένιοι, οι οποίοι εκρατούντο στις φυλακές, χωρίς δικαστική απόφαση.

Στην Ελλάδα κατέφυγε το Σεπτέμβριο του 1922. Δικηγόρησε κι ορίστηκε τμηματάρχης της Διεύθυνσης Ανταλλαγής. Προσέφερε πολύτιμες υπηρεσίες στο Ταμείο Ανταλλαξίμων όπου διαχειρίστηκε όλα τα μεταφερθέντα στην Ελλάδα εκκλησιαστικά κειμήλια. Αργότερα πολιτεύτηκε με το κόμμα του Παπαναστασίου.

Διετέλεσε Πρόεδρος του Πρώτου συλλόγου των Σπαρταλήδων στην Αθήνα. Για τις ηθικές και υλικές του προσφορές ανακηρύχθηκε Μεγάλος Ευεργέτης της Ενώσεως Σπάρτης.

70. Παύλος Παλλίδης

Ο υποστράτηγος Παύλος Παλλίδης γεννήθηκε το 1885 στο Βουρδούρι, τη δεύτερη μεγάλη κοινότητα της Πισιδίας. Σπούδασε στα σχολειά της Σπάρτης.

Σε ηλικία 18 ετών ήρθε στην Ελλάδα και κατετάγη εθελοντής στο Μακεδονικό αγώνα, συμπολεμιστής του Παύλου Μελά.

Πήρε μέρος στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1912 ως ανθυπολοχαγός και στον Ελληνοβουλγαρικό του 1913 ως υπολοχαγός.

Το 1917 προήχθη, επ' ανθραγαθία, σε ταγματάρχη, κατά τις μάχες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Πήρε μέρος και στη μικρασιατική εκστρατεία φέροντας το βαθμό του αντισυνταγματάρχη.

Είχε σπουδαία θέση στην Υπηρεσία Αποκαταστάσεως Πρόσφυγων. Όντας στενός φίλος και συνεργάτης του Νικολάου Πλαστήρα μπόρεσε να προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες όχι μόνο στους συμπατριώτες του Πισίδες αλλά και σ' όλους τους πρόσφυγες.

Αποστρατεύτηκε το 1932 με το βαθμό του υποστράτηγου. Τιμήθηκε με πολλά παράσημα για τις υπηρεσίες του (υπάρχουν στο Μουσείο της Ενώσεως Σπάρτης).

(Βασικά στοιχεία της βιογραφίας αυτής οφείλονται στον κ. Χρ. Ζαχαριάδη).

71. Βασίλειος Αρτεμιάδης.

Σπουδαία προσωπικότητα της Σπάρτης. Γεννήθηκε σ' αυτήν το 1893. Μετά τις βασικές σπουδές στα σχολεία της γράφτηκε στη Νομική Σχολή της Πόλης. Με την κήρυξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου κατέφυγε στη Σμύρνη. Εκεί πήρε μέρος σε διαγωνισμό Γραμματέων της Ερυθράς ημισελήνου και επί 282 υποψηφίων ήρθε πρώτος. Αργότερα, όταν έληξε ο Πόλεμος, συνέχισε τις σπουδές του στα νομικά στην Αθήνα. Αποφοίτησε με «Άριστα» και γύρισε στη Σμύρνη για να δικηγορήσει εκεί. Από τη Σμύρνη συστήθηκε επιτροπή η οποία ήρθε στην Αθήνα και παρουσιάστηκε στον Εθνάρχη Ελευθέριο Βενιζέλο να του ζητήσει να επεκτείνει τη ζωή της ελληνικής κατοχής μέχρι και της περιφέρειας της μητροπόλεως Πισιδίας (Μάκρη, Αττάλεια, Αλάια κλπ. και φυσικά Σπάρτη). Στην επιτροπή, που είδε δυο φορές το Βενιζέλο, πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε ο Αρτεμιάδης. Όμως δυστυχώς ο Βενιζέλος δεν ενέδωσε.

Όταν πλησίαζε η καταστροφή ειδοποιήθηκε να φύγει από τη Σμύρνη γιατί ήταν στη μαύρη λίστα των προς εκτέλεση. Με ιστιοφόρο πέρασε στη Χίο και από εκεί στην Αθήνα τη μέρα που έμπαιναν Τούρκοι στη Σμύρνη.

Στις 25 Δεκεμβρίου 1923 εξελέγη Βουλευτής Αθηνών - Πειραιώς στη Δ' Εθνοσυνέλευση. Βεβαίως ως βουλευτής κυρίως ασχολήθηκε με τα προσφυγικά ζητήματα. Ήταν εισηγητής της προσωρινής αποζημίωσης των προσφύγων. Μετέφρασε το Τουρκικό Σύνταγμα. Επανειλημμένα επεσκέφθη το Βενιζέλο για τα θέματα των προσφύγων.

Ανέπτυξε σπουδαία δραστηριότητα στην Ένωση Σπάρτης, ως πρόεδρος της. Το 1950 πήγε στην Αμερική και Ευρώπη και συνήγειρε όλους τους εκεί Σπαρταλήδες. Συγκέντρωσε 2.000 δολάρια της εποχής. Ήταν η βάση για την ανέγερση του «Οίκου Σπάρτης» το 1956.

Συνέγραψε πολλές πραγματείες και μελέτες νομικού περιεχομένου και το έργο «Μέγας Αλέξανδρος» το οποίο αφιέρωσε στην Ένωση Σπάρτης. Ιδιαίτερος σημαντική από τις πραγματείες του είναι τα «ιστορικά ερείσματα των αξιώσεων των ανταλλαξίμων» (1930) την οποία μνημονεύουν οι ειδικοί επί των θεμάτων της ανταλλάξιμης περιουσίας.

72. Στο σημείο αυτό και παρακάτω ο Παπαΐωακείμ αναφέρεται, (δίκαια, φυσικά), επαινετικά σε μερικούς επωνύμους συμπατριώτες Σπαρταλήδες, οι οποίοι κινήθηκαν στο συλλογικό επίπεδο και στο χώρο της ανάπτυξης της ταπητουργίας.

Εμείς είμαστε υποχρεωμένοι να πούμε ότι όλοι αυτοί αλλά και πολλοί ακόμη, που για τον ένα ή τον άλλο λόγο, δεν μνημονεύονται στο έργο, είναι άξιοι της τιμής αλλά και της ευγνωμοσύνης μας. Λυπούμαστε μόνο που δεν είναι δυνατό να βιογραφήσουμε αναλυτικά όλους αυτούς τους άξιους συμπατριώτες. Εξαίρεση κάναμε για ορισμένες προσωπικότητες οι οποίες πολλαπλώς συνέβαλαν στην εξέλιξη των πραγμάτων

που διηγείται ο Παπα Ιωακείμ.

73. Δεν είναι πολύ σαφές πόσον ακριβώς καιρό υπήρξε πρόεδρος ο Παπα Ιωακείμ. Οι πληροφορίες όμως θέλουν κατά κύριο λόγο, ιδρυτή και πρόεδρο τον Βασίλειο Πετράκη.

74. Οι άνδρες εξόριστοι είναι γνωστό ότι από τη Σπάρτη οδηγήθηκαν στο εσωτερικό της Μικρασίας (Μαλάτεια - Ντιαρμπεκίρ) οδοιπορώντας πεζή, συνήθως, κάτω από τις χειρότερες συνθήκες κι εκτελώντας εργασίες βαριές (κατασκευή δρόμων κλπ). Πολλοί δεν επέζησαν από τις κακουχίες. Μερικοί κατάφεραν ν' αποδράσουν και περιφερόντουσαν κυνηγούμενοι. Μεταξύ αυτών των τελευταίων ήταν κι ο επί 20 χρόνια συνεχώς διατελέσας πρόεδρος της Ενώσεως αείμνηστος **Κοσμάς Νικολαΐδης**, ο οποίος αρκετές φορές με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο είχε μιλήσει από του βήματος της Ενώσεως για τις περιπέτειες του στην εξορία. Οι περισσότεροι πέρασαν στη Συρία κι από εκεί με πλοία του Ερυθρού Σταυρού ήρθαν στην Ελλάδα μετά την συμφωνία της Ανταλλαγής (1924).

75. Εκ των αδελφών Καχραμάνογλου ο αείμνηστος Χάρης ήταν αυτός που εξέδωσε ένα σπάνιο σύγγραμμα για το χαλί με τον τίτλο: «Το χαλί». Άλλοι αδελφοί ασχολήθηκαν με τη διοίκηση της Ενώσεως, με τον ιερό ναό των Αγ. Αναργύρων κ.λπ.

76. Τις ημέρες που τυπωνόταν το βιβλίο ήταν εν ζωή.

77. Οι Ποδαράδες ήταν τοπωνύμιο περιοχής γύρω από το χείμαρο του Ποδονίφτη (ο αρχαίος Περσός) και των στηλών του Αδριάνειου υδραγωγείου. Περιοχή σχεδόν ακατοίκητη τότε. Για το ιστορικό του τοπωνυμίου και της γύρω περιοχής ο αναγνώστης θα μπορούσε να ανατρέξει στο βιβλίο μου: «Η Νέα Ιωνία του χτες και του σήμερα» (Ν. Ιωνία, 1980) και στην ειδική μελέτη μου «Η ίδρυση της Ν. Ιωνίας» που δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά Λαογραφικού Συνεδρίου (1988) του δήμου Αχαρνών Αττικής.

78. Δυστυχώς το όνομα «**Νέα Πισιδία**» έμεινε μόνο γραμμένο στο θεμέλιο λίθο. Άδικο σε βάρος των ιδρυτών Σπαρταλήδων, οι οποίοι στερήθηκαν της ιστορικής τους καταξίωσης στην πόλη που ίδρυσαν. Χρόνια τώρα η ταπεινότητά μου αναφέρεται σ' αυτό το ιστορικό «σφάλμα». Μετά τους Σπαρταλήδες, αρκετά μετά, ήρθαν, όπως λέει παρακάτω κι ο Παπα Ιωακείμ, συμπαγείς ομάδες μικρασιατών από τη Νεάπολη (Νεβ - σεχήρ), την Ινέπολη, τη Σαφράμπολη του Πόντου. Όλοι αυτοί οι αδελφοί μας κράτησαν τα τοπωνύμια των αλησμονήτων πατρίδων τους στις συνοικίες που εγκαταστάθηκαν. Κι οι Σπαρταλήδες που ίδρυσαν τη «Νέα Ιωνία» που ίδρυσαν το μητροπολιτικό ναό της, που τόσα πρόσφεραν για την προκοπή τους μένουν με το παράπονο ότι ένα «αδόκιμο» για το χώρο τοπωνύμιο το «Νέα Ιωνία» κάλυψε το «Νέα Πισιδία».

79. Ποιος είναι ο ανάδοχος του ονόματος «Νέα Ιωνία» δεν γνωρίζει κανείς. Φαίνεται ότι συνεκδοχικά προωθήθηκε μια προσωρινή ονομα-

σία μιας συνοικίας στην περιοχή «Τροχονόμου»: η ονομασία «Ιωνία». Πάντως επί πολλά χρόνια ακόμη ο συνοικισμός κρατούσε το όνομα «Ποδαράδες». Κατά μια πληροφορία «νονός» μπορεί να ήταν ο Χαρ. Χρηστίδης.

80. Είναι ο Γαβριήλ Τσακίρης, επιτ. πρόεδρος και μεγάλος ευεργέτης της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας, ο ιδρυτής της βιβλιοθήκης του σωματείου. Γιος του Κυριακού Τσακίρη ή «βοηθού», δικηγόρος.

81. Πράγματι στη Σπάρτη, και μάλιστα στα σπίτια των χριστιανών, κατοικούν Τούρκοι από την περιφέρεια των Γρεβενών που πήγαν εκεί με την ανταλλαγή. Πολλοί απ' αυτούς μιλούν ελληνικά και σήμερα ακόμη.

82. Είναι γνωστό ότι περίπου 30 οικογένειες Σπαρταλήδων εγκαταστάθηκαν τελικά στη Μακεδονία εκτός Θεσσαλονίκης. Όμως εγκαταστάθηκαν στο χωριό «Βουδουρίνα» κοντά στο Τσοτύλι (νομός Κοζάνης). Μάλιστα γρήγορα μετονόμασαν το χωριό αυτό σε «ΝΕΑ ΣΠΑΡΤΗ». Η ονομασία ήταν επίσημη. Έφτιαξαν κι εκκλησιά, τον Αη Γιώργη, για να θυμούνται τον Άγιο Γεώργιο της Πισιδικής Σπάρτης. Μετά το 1949 το χωριό εγκαταλείφθηκε κι οι κάτοικοί του πήγαν στο Τσοτύλι. Λίγοι απ' αυτούς ασχολήθηκαν με τη ροδελαιοπαραγωγή. Πρωτοστατούσε ο Αθαν. Κιουρκτζόγλου, ο οποίος μάλιστα το 1938 βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών (βραβείο Εμμ. Μπενάκη) για την παραγωγή ροδελαίου και για την «υπέρ της των ρόδων θεραπείας». Η ΝΕΑ ΣΠΑΡΤΗ (το γράφουμε με κεφαλαία προς τιμήν των συμπατριωτών μας εκείνων που κατάφεραν, έστω σ' αυτό το μικρό χωριό, να δώσουν το όνομα της αλησμόνητης πατρίδας τους), στο διάστημα που κατοικείτο, αποτελούσε συνοικισμό του Τσοτυλίου κι αντιπροσωπευόταν στο Κοινοτικό Συμβούλιο αρχικά από το Σταύρο Ηλία Χατζηδουρμούσογλου κι ύστερα από το Γεώργιο Δανόγλου.

83. Στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν και γρήγορα πρόκοψαν πολλοί Σπαρταλήδες. Με πολλούς απ' αυτούς υπάρχει και σήμερα στενή επαφή. Ανάμεσά τους είναι ο πρόσφατα αποβιώσας τεχνοκριτικός και δημοσιογράφος Σπ. Σπύρογλου, ο Αναστ. Σπύρογλου, ο Δ. Κεραμέας, ο Χατζηαβράκογλου, ο Διον. Εφραίμογλου, ο Αθαν. Μωραλίδης, ο Εμμ. Ουλκέρογλου και άλλοι.

84. Εννοεί τη μικρή του κατοικία στην οδό Σπάρτης (Μ. Ασίας) (παράλληλη οδός Β. της Εκκλησίας των Αγ. Αναργύρων). Και σήμερα ακόμη υπάρχει η κατοικία αυτή. Και υπάρχει και η ονομασία της οδού η οποία όμως (για ποιούς λόγους άραγε;) έχει περιοριστεί στο «οδός Σπάρτης» και όχι στο «οδός Σπάρτης Μ. Ασίας» που είναι το σωστό.

85. «Νέα Μόδα» ήταν ένα σπουδαίο κατάστημα της εποχής, που το είχε ο Σπάρταλης έμπορος Ιπποκράτης Αρναούτογλου. Και τώρα είναι κατάστημα νεωτερισμών. Μιλούμε για τη γωνία των οδών Ηρακλείου και Κ. Βάρναλη (σήμερα), όπου το Αστυν. τμήμα της Ν. Ιωνίας.

86. Άγια βιβλική μορφή αναχωρητή, ασκητή και αγωνιστή ο **Πατάρων Μελέτιος**. Έζησε πένης, αλλά εκράτησε, όσον ελάχιστοι, υψηλά την τιμή του δεσποτικού του αξιώματος.

Ο Άγιος Πατάρων Μελέτιος γεννήθηκε, βέβαια, στη Σπάρτη Πισιδίας. Το 1880. Ο παππούς του ήταν ιερέας κι θείος του, πολύ γνωστός για την παιδεία του, ιερομόναχος, ο συνονόματός του Μελέτιος. Έβγαλε το σχολείο της Σπάρτης με δάσκαλο το Γρηγόριο Δημητριάδη. Αργότερα φοίτησε στη θεολογική σχολή της Χάλκης. Όταν αποφοίτησε χειροτονήθηκε διάκονος από το μητροπολίτη Καλλιπόλεως και Μαδύτου Ιερώνυμο Γοργία, ο οποίος γρήγορα τον προβίβασε σε αρχιμανδρίτη των περιοχών αυτών. Στα 1905 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ΄ έστειλε το Μελέτιο ως Έξαρχο στη Μερσίνα. Ήταν περίοδος ανακατατάξεων στο Πατριαρχείο Αντιοχείας κι ο Μελέτιος συνέβαλε στην αποκατάσταση του ελληνικού του χαρακτήρα. Στα 1906 ανταποκρίθηκε στο αίτημα των εφόρων της Σπάρτης κι ανέλαβε τη διεύθυνση των σχολείων της. Στα 1910 χειροτονήθηκε βοηθός επίσκοπος Πισιδίας από το μητροπολίτη Κωνσταντίνο. Αργότερα διορίστηκε χωροεπίσκοπος στην Πόλη και βοηθός επίσκοπος στη Μητρόπολη Ηρακλείας.

Στα 1919, όταν η Αττάλεια κατελήφθη από τους Ιταλούς το Πατριαρχείο έστειλε εκεί το Μελέτιο ως εκπρόσωπό του. Ήδη έχει διηγηθεί ο Παπα Ιωακείμ τα της συνάντησής των στην Σμύρνη. Εκεί όμως τον συνέλαβαν (στην Αττάλεια) οι Τούρκοι και τον εξόρισαν στη Μαλάτεια.

Όλη την απόσταση έως τον ποταμό Ευφράτη αναγκάστηκε να τη διασχίσει πεζός, όπως άλλωστε έκαναν κι όλοι οι εξορισθέντες άνδρες της Σπάρτης και των άλλων περιοχών, την ίδια εποχή.

Το 1921 ανακλήθηκε από την εξορία κι οδηγήθηκε στην Καισάρεια μαζί με τους μητροπολίτες Ικονίου και Σεβαστείας με σκοπό ν' αναγνωρίσουν ως Οικουμενικό Πατριάρχη το διαβόητο Παπα - Ευθύμ που προωθούσαν οι Τούρκοι. Αρνήθηκε να υποκύψει στις πιέσεις.

Μετά την Καταστροφή, όπως λέγει κι ο Παπα Ιωακείμ, ήρθε στη Ν. Ιωνία (1924) κοντά στους συμπατριώτες του. Του προσφέρθηκε έδρα, δεν την αποδέχτηκε. Του απενεμήθη ο τίτλος του Τιτουλάριου μητροπολίτου Πατάρων. Κατά την Κατοχή κλήθηκε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον Έβρο, αλλά οι Βούλγαροι εκτιμώντας ότι προσέφερε σπουδαίο έργο που αντιστρατευόταν τα σχέδιά τους, τον εξεδίωξαν βίαια.

Στα 1963 γιόρτασε το χρυσούν ιωβηλαίο του στην Ν. Ιωνία. Του έγιναν ιδιαίτερες τιμές. Τον εβράβευσε κι η Ακαδημία Αθηνών. Στο χώρο του «Οίκου Σπάρτης» οργανώθηκαν, κατά κύριο λόγο, οι εκδηλώσεις αυτές, με την ενεργό συμμετοχή της Ενώσεως.

Εκοιμήθηκε το 1967 μέσα σε γενική οδύνη.

Στο Μουσείο της Ενώσεως Σπάρτης υπάρχουν τα αρχιερατικά του

άμφια δώρο του Πατριάρχου Ιωακείμ Γ'. Έχει ταφεί, όπως κι ο Παπα Ιωακείμ, πίσω από το Ιερό βήμα των Αγίων Αναργύρων.

87. Είναι απαραίτητο όμως να ειπωθούν εδώ λίγα πράγματα για τη θεμελίωση του ιερού ναού. Η εορτή πήρε πανηγυρικό χαρακτήρα. Παρίσταντο ο μακαριότατος μητροπολίτης Αθηνών Χρυσόστομος, ο τότε δήμαρχος Αθηναίων Πάτσης - η Ν. Ιωνία ανήκε ακόμη στο δήμο Αθηναίων -, πολλοί βουλευτές, ο πρόεδρος της Εταιρείας Αποκαστάσεως Προσφύγων Χιλλ κι άλλοι επίσημοι. Αλλά το σπουδαιότερο έφτασε κι ο μεγάλος **Ελευθέριος Βενιζέλος** (μετά από λίγο γινόταν πάλι πρωθυπουργός) συνοδευόμενος από τα στελέχη του Σοφούλη, Τσιμπιδάρο, Παπαναστασίου, Μπακάλπαση.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος μίλησε στους πρόσφυγες από τον εξώστη του Ιου Δημοτικού σχολείου Ν. Ιωνίας (απέναντι από το ναό, το πρώτο σχολείο που είχε κτιστεί στη Ν. Ιωνία) μέσα σε γενική αποθέωση.

Στη μαρμάρινη πλάκα είχε γραφτεί: «Επί προέδρου Δημοκρατίας ναυάρχου Π. Κουντουριώτου, επί μακαριστάτου μητροπολίτου Αθηνών Χρυσοστόμου, επί δημάρχου Αθηναίων Πάτση και επί επιτρόπων: Φ. Καχραμάνου, Γ. Γαβριήλογλου, Π. Καχραμάνογλου, Ι. Χρηστίδου κατετέθη ο θεμέλιος λίθος του ιερού ναού των Αγίων Αναργύρων την 10 Ιουνίου 1928».

Όλοι οι επιτροπιοί Σπαρταλήδες! Πρόεδρος ο **Φιλ. Καχραμάνος**.

Τα επίσημα εγκαίνια έγιναν των 25η Νοεμβρίου 1933, εορτή της Αγ. Αικατερίνης από το μητροπολίτη Πατάρων Μελέτιο.

88. Εννοεί το ρέμα που περνάει κάτω από το χώρο του μεγάρου της Ενώσεως Σπάρτης. Τώρα βέβαια έχει καλυφθεί.

89. Εννοεί τον παλαιό ξύλινο ναό, ο οποίος κατεδαφίστηκε όταν ανεγέρθηκε το Επισκοπείο της Ιεράς Μητροπόλεως Νέας Ιωνίας και Φιλ/φείας από τον πρώτο μητροπολίτη της κ.κ. **Τιμόθεο**. Μεγαλοπρεπής πέτρινος ναός έχει ανεγερθεί πιο δυτικά μετά τον πόλεμο.

90. Να σημειώσουμε ότι οι δημοτικές εκλογές έγιναν στις 11 Φεβρουαρίου 1934. Μεταξύ των υποψηφίων για το δημαρχιακό αξίωμα, κατά την πρώτη Κυριακή, ήταν κι ο Γαβριήλ Τσακίρης. Στο συνδυασμό του μετείχαν πολλοί Σπαρταλήδες με πρώτον τον Κοσμά Νικολαΐδη. Ο Γ. Τσακίρης δε συμμετείχε στο Β' γύρο και δήμαρχος εξελέγη ο Γ. Φελέκης. Στις εκλογές του 1954 ο Κοσμάς Νικολαΐδης εξέθεσε υποψηφιότητα δημάρχου, χωρίς να εκλεγεί, ενώ προηγουμένως είχε διατελέσει Πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου. Πολλοί Σπαρταλήδες όλα αυτά τα χρόνια έχουν εκλεγεί δημοτικοί σύμβουλοι στη Νέα Ιωνία (Βασ. Ακινίδης, Μηνάς Χρηστίδης, Ηλίας Βογιατζόγλου, Ιωσήφ Πολυκάρπου, Λεωνίδας Βογιατζόγλου, Αβραάμ Καχαμάνος, Χάρης Σαπουντζάκης, Κώστας Παπάζογλου, Βηθλεέμ Παπάζογλου και άλλοι.

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η Ειδική Βιβλιογραφία είναι μια προσπάθεια του επιμελητή αυτής της έκδοσης να παρουσιαστεί ο,τιδήποτε έχει εκδοθεί η παραμένει ανέκδοτο κι αναφέρεται στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πισιδίας γενικότερα και της Σπάρτης Πισιδίας ειδικότερα, κατά κύριο λόγο, και στην ίδρυση και ιστορία της Ν. Ιωνίας, όσο αυτή συνδέεται με τη Σπάρτη, κατά δεύτερο λόγο.

Θα λογιζόμασταν ευτυχείς αν άλλοι ερευνητές θα είχαν να μας υποδείξουν εργασίες ή μελέτες που τυχόν μας διαφεύγουν για να τις συμπεριλάβουμε σε μια ειδική έκδοση.

Α΄ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΠΑΡΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ

1. Βάσος Βογιατζόγλου: Η Πισιδία της Μ. Ασίας — 1978
2. Βάσος Βογιατζόγλου: Οι γειτονιές των απίστων — 1981
3. Χάρης Σαπουντζάκης: Η Ελληνική παιδεία στη Σπάρτη Πισιδίας (στα τελευταία 200 χρόνια πριν από την καταστροφή) — 1983 — (Α΄ βραβείο Εστίας Ν. Σμύρνης).
4. Βάσος Βογιατζόγλου: Η Σπάρτη της Μ. Ασίας (σύμμεικτα λαογραφικά) — 1986 — (Εύφημος μνεία Ακαδημίας Αθηνών 1987)
5. Παπα Ιωακείμ Πεσματζόγλου: Οι Αναμνήσεις μου — 1990 — (επιμέλεια: Χάρης Σαπουντζάκης).

Β΄ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΥ ΑΦΙΕΡΩΘΗΚΑΝ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΣΠΑΡΤΗΣ

1. Φιλ. Νικολαΐδης - Τσενέογλου: Ιστορία της Σπάρτης Μ. Ασίας κατά τον τελευταίο αιώνα — 1958.
2. Βασίλειος Αρτεμιάδης: Μέγας Αλέξανδρος — 1975

Γ' ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ, ΜΕΛΕΤΕΣ, ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΣΕ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. Γεώργιος Σακκάρης: «Η Σπάρτη Πισιδίας» Περιοδικό «Ξενοφάνης» τ. Α' (1897).
2. Γεώργιος Σακκάρης: «Πισιδικά: Σπάρτη - Βάρις» Περιοδικό «Ξενοφάνης» τ. Ε' (1907).
3. Ιωάννης Παρασκευαΐδης: «Ο εν Πισιδία Προσηλυτισμός» — περιοδικό «Ξενοφάνης» τ.β' (1905).
4. Κλήμης Ιατρίδης: «Ανατολής ήθη κι έθιμα». Περιοδικό «Ξενοφάνης» τ. Γ' και Δ' (1906) - Αναφέρεται ειδικά στο Βουρδούρι.
5. Χαραλάμπης Ηλιάδης: «Εικοσιπενταετηρίς νηπιαγωγού». Περιοδικό «Ξενοφάνης» τ. Α' (1897). Πρόκειται για τη νηπιαγωγό Χατζηπολυτίμη Καχραμάνογλου.
6. Κ.Σ. Σεραφετινίδης: «Εικοσιπενταετηρίς διδασκάλου». Περιοδικό «Ξενοφάνης» τ.Ε' (1907). Πρόκειται για το δάσκαλο Χαράλ. Ηλιάδη (καμπούρ χότζα).
7. Αντώνιος Σαπουντζάκης: α) «Μικρασιατικά». Επιφυλλίδες. Εφημερίδα: «Θάρρος της Ιωνίας» των ετών 1946 - 1948. β) «Η Σπάρτη Μ. Ασίας» στην ίδια εφημερίδα, τεύχη 421 - 429 (1956).
8. Κοσμάς Νικολαΐδης: «Πως είδα μετά τριάκοντα δύο έτη την Σπάρτην της Μ. Ασίας». Εφημερίδα: «Προσφυγικός Κόσμος» τεύχη 1.228 - 1.233 (1954).
9. Θεοδ. Αλεξάνδρου: α) «Περιοδεία εν τη αρχαία Πισιδία». Εφημερίδα «Προσφυγικός Κόσμος», τεύχη 1.452 - 1.453 (1958), β) «Η 50/ετηρίς Αρχιερατεία του Μητροπολίτου Πισιδίας Μελετίου» - Εφημερίδα: «Προσφυγικός Κόσμος» τεύχος 1568 (1961).
10. Φώτιος Ουλκέρογλου: «Διάθρωσις της κοινοτικής ζωής εν Σπάρτη Πισιδίας και κοινοτικάί εορταί». Εφημερίδα: «Προσφυγικός Κόσμος» τεύχη 1580 - 1585 (1961).
11. Φώτιος Ουλκέρογλου: α) «Η Ένωσις Σπάρτης Μ. Ασίας ως συνδετικός κρίκος του παρελθόντος μετά του παρόντος» εφημερίδα: «Θάρρος της Ιωνίας», τεύχη 598 - 602 (1962 - 63). β) Το ίδιο περίπου κείμενο στην εφημερίδα: «Προσφυγικός Κόσμος» τεύχη 1.660 - 1.663 (1962 - 63).

12. Χρήστος Σολομωνίδης: α) Ομιλία κατά τον εορτασμό της 50/ετηρίδος του σεβ. μητροπολίτου Πατάρων Μελετίου. Εφημερίδα: «Θάρρος της Ιωνίας» τεύχος 548 - 549 (1961). β) «Αναδρομή στο παρελθόν». Εφημερίδα «Θάρρος της Ιωνίας» τεύχη 726 - 727 (1967).
13. Ηλίας Βενέζης: «Οι δεσποτάδες της Ανατολής», επιφυλλίδα στην εφημερίδα: «Το Βήμα» της 26.3.1963. Το ίδιο κείμενο στο βιβλίο του «Μικρασία Χαίρε».
14. Μητροπολίτης Μελέτιος: «Αυτοβιογραφία» - Εφημερίδα: «Θάρρος της Ιωνίας» τεύχη 726 - 727 (1967).
15. Νίκος Μηλιώρης: α) «Στο γέρμα της ζωής» (για την 50/ετηρίδα του Πατάρων Μελετίου) - εφημερίδα: «Προσφυγικός Κόσμος» τεύχος 1568 (1961). β) «Ο Παπα - Ιωακείμ Πεσματζόγλου». Από το βιβλίο του «Μικρασιατικές επιφυλλίδες». (1974).
16. Γαβριήλ Τσακίρης: «Ένα νοερό ταξίδι εις την αξέχαστη Σπάρτη της Μ. Ασίας» Εφημερίδα: «Προσφυγικός Κόσμος» τεύχη: 2291 - 2293 (1975).
17. Βασ. Χατζηαθανάσογλου, Ανανίας Ζαχαριάδης, Παντ. Ασικόγλου, Παύλος Μωυσίδης, Ηλίας Χρυσοχοΐδης, Κων. Δανιηλίδης, Ελισάβετ Κυπριάδου, Παν. Ιωαννίδης: Μαρτυρίες για την έξοδο από την Σπάρτη, το Νησί, την Πάρλα, το Βουρδούρι, το Ουλούμπορλου, δημοσιευμένες στο Β' τόμο με τον τίτλο «Έξοδος» του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (1982).
18. Πέτρος Πλ. Μισαηλίδης: «Οι πρώτοι δάσκαλοι μετά την Ελληνική επανάσταση του 1821 στη Σπάρτη Πισιδίας Μ. Ασίας». Εφημερίδα: «Προσφυγικός Κόσμος» τεύχη 2715 - 2742 (1983).
19. Χάρης Σαπουντζάκης: «1933 - 1983: 50 χρόνια δράσης της Ένωσης Σπάρτης Μ. Ασίας» Εφημερίδα: «Ιωνική» αρ. τεύχους 63 (1983).
20. Αλεξ. Αδαμίδης: «Η Νέα Σπάρτη (Βουδουρίνα)» Περιοδικό «Βοϊακή ζωή» αρ. 70 (1984).
21. Ντία Παπαδοπούλου: «Ένας Σπάρταλης αγωνιστής στην επανάσταση του 1821». (εφημερίδα: «Σπάρτη της Ανατολής» τεύχος 2, 1989).
22. Ντία Παπαδοπούλου: «Οι πρώτοι Σπαρταλήδες πρόσφυγες

στο δήμο Πειραιά» (εφημερίδα: «Σπάρτη της Ανατολής» τεύχη 3, 4 (1989).

23. Χάρης Σαπουντζάκης: «Σπαρταλήδικα». Σειρά σημειωμάτων στην εφημερίδα της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας: «Σπάρτη της Ανατολής» τεύχη 1 - 6 (1989 - 90)
24. Εφημερίδα «Θάρρος της Ιωνίας». Περιγραφές και βιογραφίες σημειώσεις για τους τιμηθέντες από την Ένωση Σπάρτης Βασ. Πετράκη και Βασ. Αρτεμιάδη (τεύχη 740 - 746, 1968).
25. Εφημερίδες: «Προσφ. Κόσμος» και «Θάρρος της Ιωνίας»: διάφορες ανταποκρίσεις και περιγραφές, κυρίως των ετών 1956, 1961, 1962, 1963, 1965, 1967.

Δ' ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Αντώνης Σαπουντζάκης: «Η Πισιδία και η Σπάρτη».
2. Ελεήμων Δαμιανίδης: «Η Εφορεία των σχολείων της Σπάρτης από το 1892 - 1913».
3. Στεφ. Παπαχαρίτωνος: «Η εκπαίδευση εν Σπάρτη», «Η εκκλησιαστική μουσική εν Σπάρτη».
4. Ευτ. Καραγιαννόπουλος: «Ήθη κι έθιμα της Σπάρτης». Όλες αυτές οι μελέτες βρίσκονται κατατεθειμένες στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
5. Βασιλ. Πετράκης: Σημειώματα και μικρά μελετήματα. Ειδικός φάκελος στο αρχείο της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας.

Ε' ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ ΠΙΣΙΔΙΑΣ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

1. Βάσος Βογιατζόγλου: «Νέα Ιωνία, 60 χρόνια παρουσίες στα Γράμματα» (1979) Έκδοση «Ιωνικής Ενώσεως».

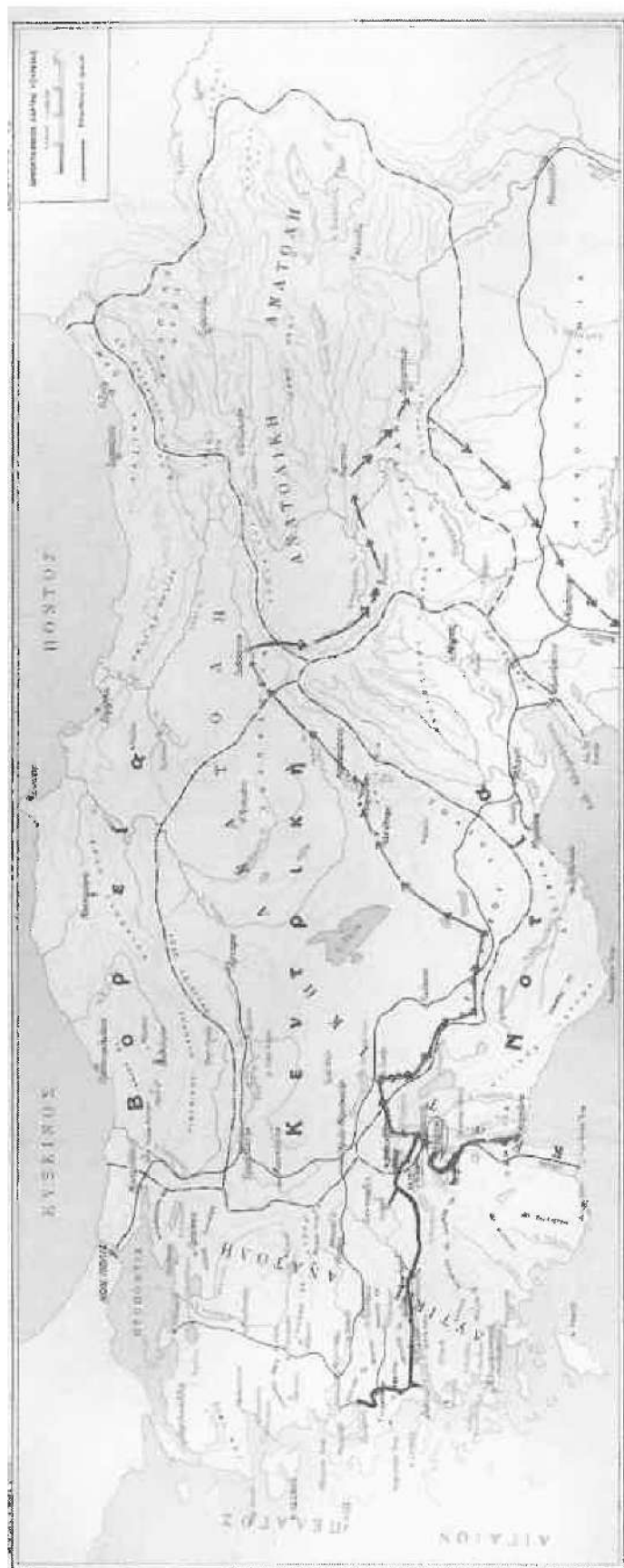
2. Χάρης Σαπουντζάκης: «Η Νέα Ιωνία του χτες και του σήμερα» (1980) Έκδοση του συγγραφέα.
3. Χάρης Σαπουντζάκης: «Η ίδρυση της Ν. Ιωνίας κι η πρώτη 5/ετία της ζωής της (1923 - 1928)». Περιοδικό: «Μικρασιατική Ηχώ» τεύχη 253 - 258 (1984 - 85).

ΣΤ΄ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ

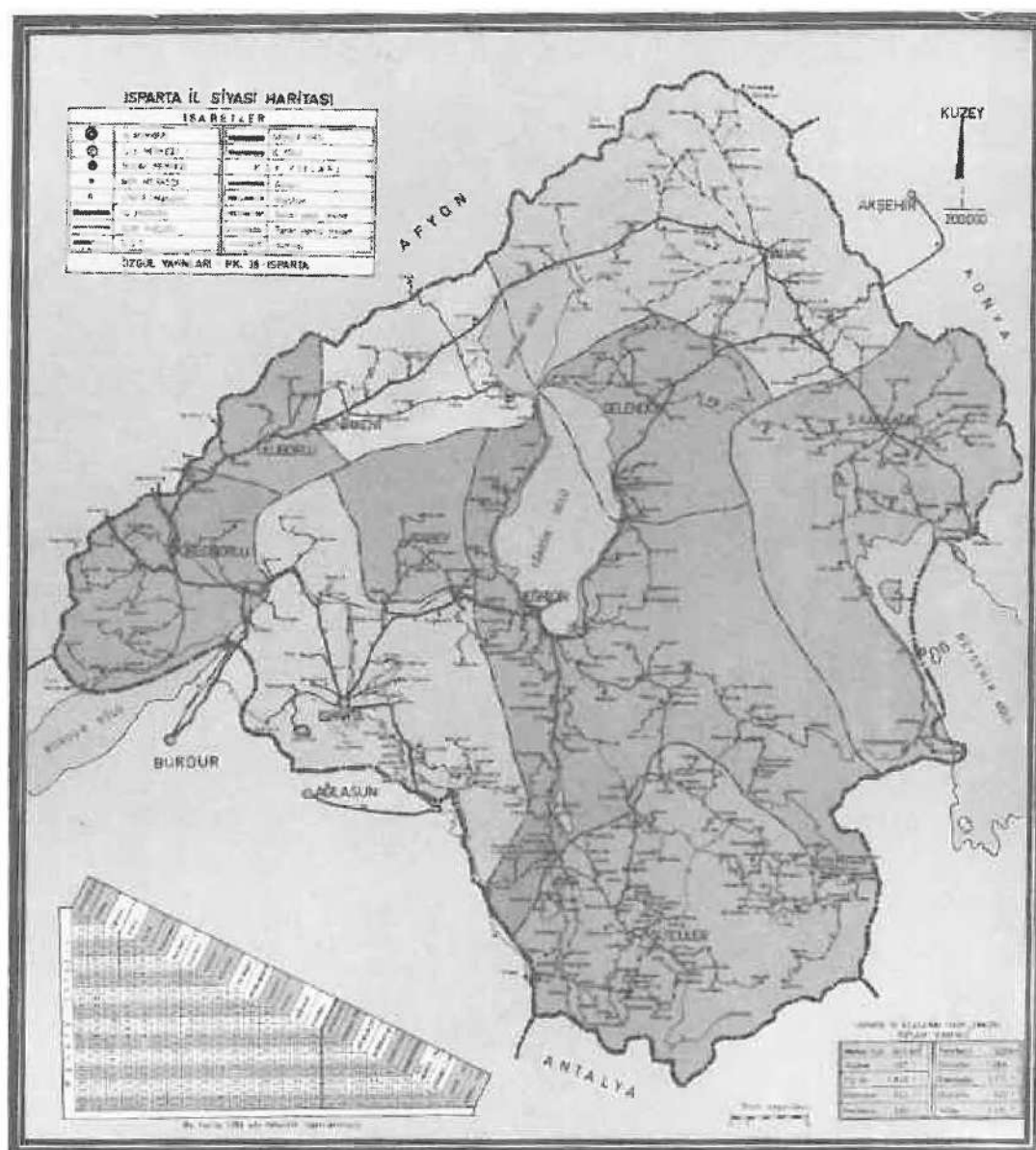
1. Μ. Θαβωρίτης: «Μνήμες Μικράς Ασίας» - 1972.
2. Σ. Αντωνόπουλος: Μ. Ασία — 1907
3. Π.Μ. Κοντογιάννης: Γεωγραφία της Μ. Ασίας — 1921
4. Τρ. Ευαγγελίδης: Τα Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως έως τον Καποδίστριαν — 1933.
5. Κούλα Ξηραδάκη: Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου Ελληνισμού — 1972.
6. Χρήστος Σολδάτος: Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800 - 1922) τόμοι Α΄ και Β΄ (1989).
7. Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής εταιρείας της Ελλάδος. (Τόμοι 26ος και 28ος) Εργασίες της κ. Κυριακής Μαμώνη.

1. GEORGE FRANCIS HILL: Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia, London 1897.
2. Carl Lanckoronski: Pisidiens, Berlin 1898
3. Eikar Munksgaard: Sylloge Nummorum Graecorum - Pisidia, Copenhagen, 1956.
4. Auteurs Etrangers: La Caractere grec de l' Asie Mineure - Paris 1919.
5. Nur. Katirgioglu: Bütün Isparta - AnKara 1958.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΥΚΩΜΑ

1. Ο χάρτης της Μ. Ασίας (έκδοση του Γ.Ε.Σ. Έχουν προστεθεί ορισμένες πόλεις). Τα τόξα δείχνουν την πορεία των ανδρών στην εξορία.

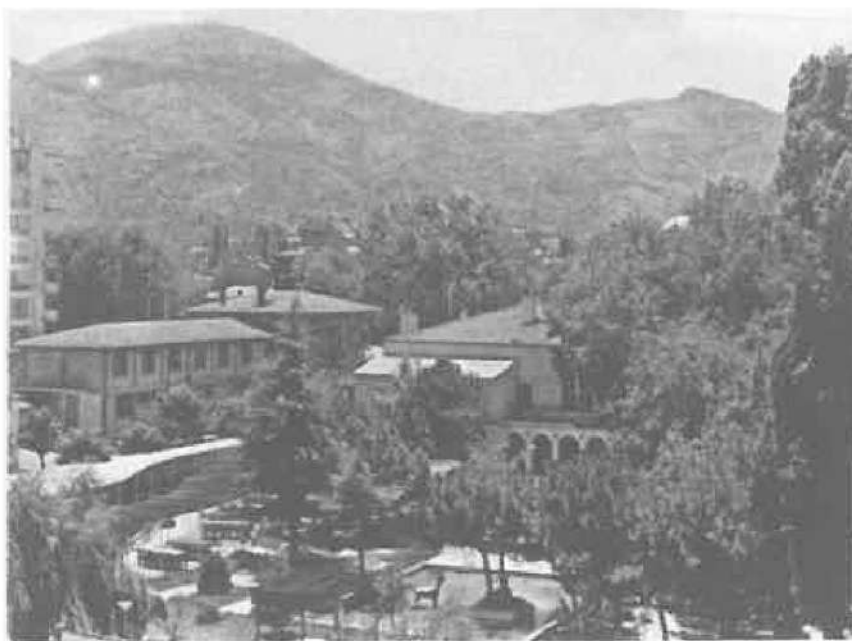

2. Χάρτης του σημερινού νομού Isparta.

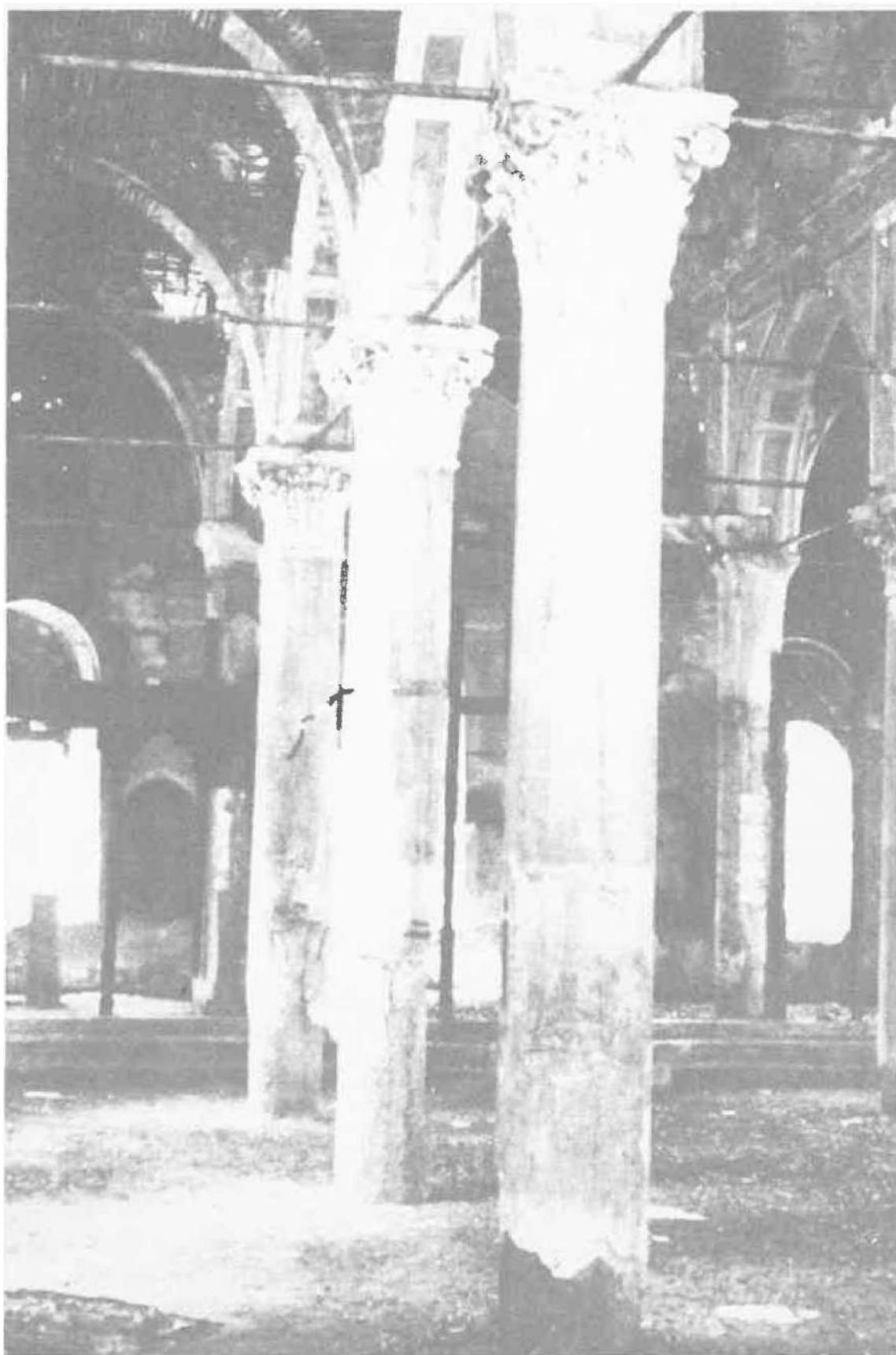
ΣΠΑΡΤΑ (ΠΙΣΙΔΙΑ)

3. Η Σπάρτη της Πισιδίας πριν από το 1922.

4. Άποψη της σημερινής Σπάρτης. Παραμένει πράσινη (γεσήλ) όπως και τότε.

5. Το εσωτερικό του μητροπολιτικού ναού της Γεννήσεως της Θεοτόκου, όπως είναι σήμερα. Η λαμπρότητα κι η πολυτέλεια στις κορινθιακού ρυθμού κιονοστοιχίες φαίνονται καθαρά, παρά τις καταστροφές.

6. Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου, όπως είναι σήμερα.

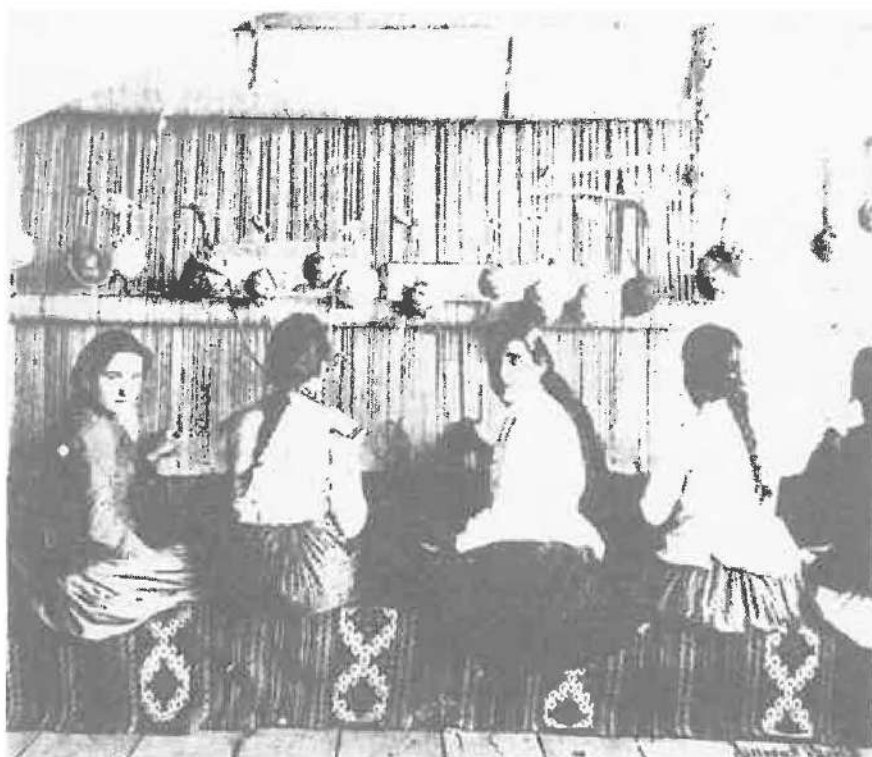
7. 1989: Οι Σπαρταλήδες δέονται στο εσωτερικό της Μητρόπολης κατά το τελευταίο τους ταξίδι - προσκύνημα στην αλησμόνητη πατρίδα.

8. Η πρόσοψη του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, κατά σχεδιάγραμμα. Σήμερα δε σώζεται τίποτα από το ναό αυτό που εθεωρείτο «η Αγία Σοφία της Ανατολής».

9. Όχθες του Τσάι στη Σπάρτη. Κατοικία κι εργοστάσιο χαλιών Δουρμπέο-
γλου.

10. Σπαρταλιές γυναίκες μπροστά στον εργαλειό του χαλιού.

11. Η οικογένεια Αρτεμίου Σαουντζόγλου (Αρτεμιόδη) πολύ πριν το 1922 στη Σπάρτη. Ο νεαρός στο δεξιό άκρο είναι ο Βασιλάκης Αρτεμιόδης.

12. Χαρακτηριστικός τύπος τσέτη.

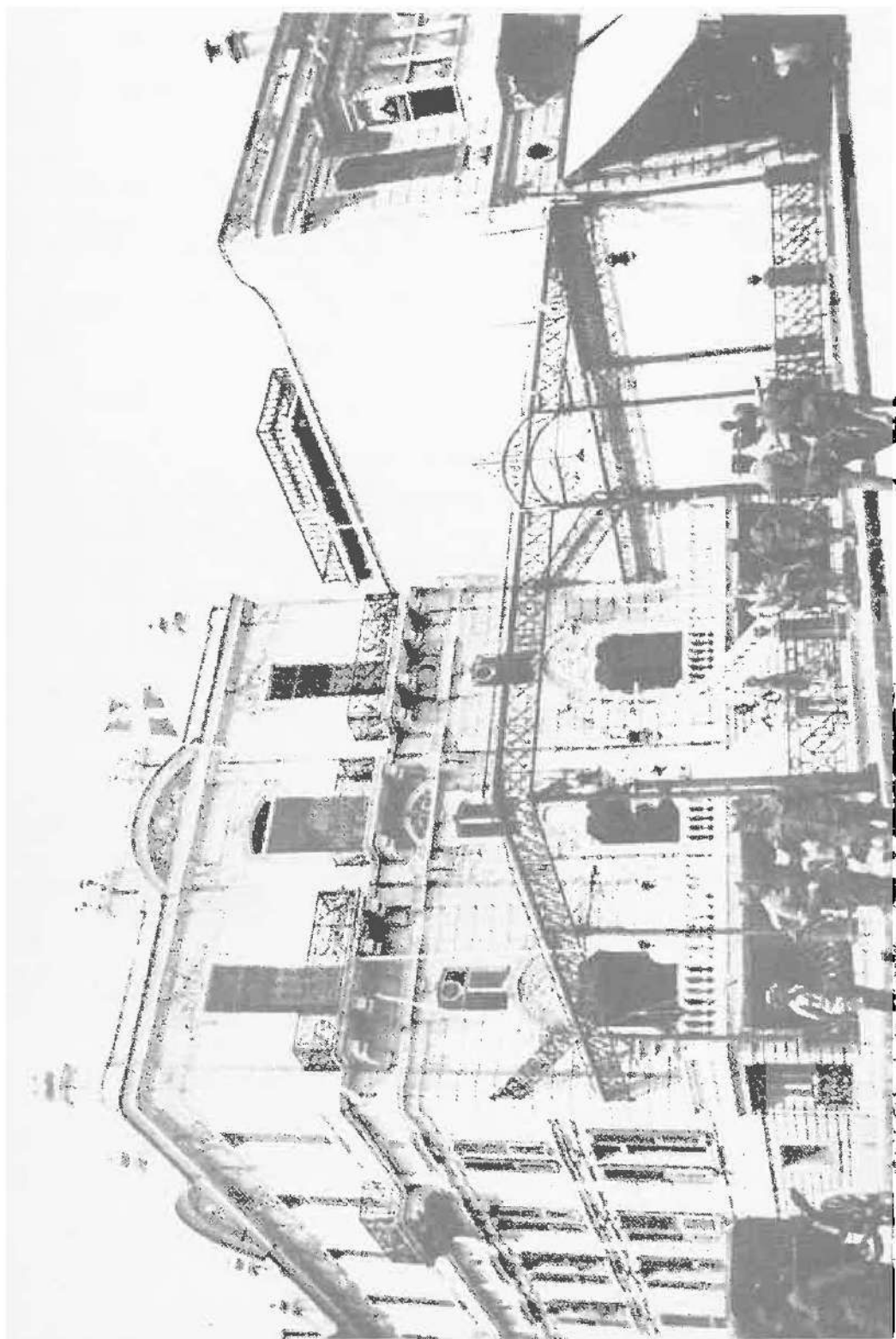
13. Μια ακόμη άποψη της σημερινής Σπάρτης. Είναι το κέντρο της. Δεξιά το μεγάλο τζαμί.

14. Μια ιστορική φωτογραφία, που δημοσιεύεται για πρώτη φορά: 19 Μαΐου 1919 συναντιούνται στην ελεύθερη Σμύρνη ο Παπα Ιωακείμ κι ο Πατάρων Μελέτιος (Η φωτογραφία είναι προσφορά του εγγονού του Ιωακείμ Παπαϊωακείμ).

15. Μια σπάνια στιγμή η Ένωση τιμά τον Παπα Ιωακείμ (1962). Διακρίνονται στη μέση οι δυο μεγάλοι μας κληρικοί. Δεξιά του Πατάρων ο Βασίλειος Πετράκης και μετά ο Κοσμάς Νικολαΐδης, η σύζυγός του Αθηνά, ο Βρασίδης Νικολαΐδης. Αριστερά του Παπα Ιωακείμ ο Σωκράτης Σινανίδης ο Βασίλειος Αρτεμιάδης, ο Κύριλλος Μωραλόγλου. Στο άκρο δεξιό ο αδελφός του δεσπότη Μάρκος Χρησιτίδης.

16. Η λέσχη των Κυνηγίων στη Σμύρνη, όπου είχε τα γραφεία του ο Σύλλογος των Παιδιών της Σμύρνης.

17. Μια άποψη της Αττάλειας με την ελληνική συνοικία όπως είναι σήμερα.
Σημείο κατατεθέν ο Γιλβί μιναρές (αυλακωτός).

18. Η οδός Σπάρτης (Μ. Ασίας) το 1923, μόλις ιδρύθηκε ο συνοικισμός της
Ν. Ιωνίας (φωτογραφία από το αρχείο Χάρη Σαπουντζάκη).

19. Από τη θεμελίωση του Ιερού Ναού των Αγ. Αναργύρων (1928). (Ανέκδοτη φωτογραφία, προσφορά Πνευμ. Κέντρου Δήμου Ν. Ιωνίας).

20. Το Πνευματικό Κέντρο της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας στη Νέα Ιωνία.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ	9
2. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΠΑ·Ι·ΩΑΚΕΙΜ	29
3. ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	31
4. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Γενικά για τη Σπάρτη Πισιδίας	33
ΚΕΦ. Α': Θέση - Προϊόντα - Ασχολίες	35
ΚΕΦ. Β': Οι ιεροί ναοί της Σπάρτης και οι θησαυροί τους	38
ΚΕΦ. Γ': Η εορτή των Θεοφανείων	44
ΚΕΦ. Δ': Πώς, κατά την παράδοση, κατοικήθηκε η Σπάρτη	47
ΚΕΦ. Ε': Η εκπαίδευση στη Σπάρτη	50
5. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Το λυκόφως της Ελληνικής Παρουσίας στη Σπάρτη ..	57
ΚΕΦ. Α': Τα δεινά του Α' παγκοσμίου πολέμου και του μεγάλου σεισμού	59
ΚΕΦ. Β': Ένα περιστατικό πρωτοφανές: συλλαμβάνεται ο Αρχιερατικός Επίτροπος!	64
ΚΕΦ. Γ': Οι φόροι - οι διώξεις	69
ΚΕΦ. Δ': Η ανακωχή - Περίοδος ανασυντάξεως	73
ΚΕΦ. Ε': Ο πρίγκηπας Βουρχανεδίν, γιος του Σουλτάνου Χαμίτ Β', στη Σπάρτη	76
ΚΕΦ. ΣΤ': Το ταξίδι στη Σμύρνη	82
ΚΕΦ. Ζ': Η παραμονή στη Σμύρνη - Η συνάντηση με το Χρυσόστομο - Η λειτουργία στην Αγία Φωτεινή	91
ΚΕΦ. Η': Η περιπετειώδης επιστροφή	99
ΚΕΦ. Θ': Η πρώτη άφιξη προσφύγων Αϊδινίου και Ναζλή	109
ΚΕΦ. Ι': Η εμφάνιση των Τσετών	112
ΚΕΦ. ΙΑ': Η δεύτερη επίσκεψη του Δεμιρτζή στη Σπάρτη	117
ΚΕΦ. ΙΒ': Η τραγική ημέρα των Φώτων του 1920 ...	120

ΚΕΦ. ΙΓ΄: Διαμάχη Δεμιρτζή - Κιέλ Μαχμούτ	137
ΚΕΦ. ΙΔ΄: Ένα αιματηρό επεισόδιο	148
ΚΕΦ. ΙΕ΄: Ζητείται η κεφαλή 16 Προκρίτων	155
ΚΕΦ. ΙΣΤ΄: Ένα ακόμη επεισόδιο	175
ΚΕΦ. ΙΖ΄: Η εξορία των ανδρών	187
ΚΕΦ. ΙΗ΄: Διατάσσεται να εξοριστούν και τα παιδιά	203
ΚΕΦ. ΙΘ΄: Ένα ήσυχο Πάσχα	206
6. ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
Έξοδος	209
ΚΕΦ. Α΄: Η φοβερή είδηση	211
ΚΕΦ. Β΄: Η αναχώρηση. Η διαδρομή ως την Άττάλεια	216
ΚΕΦ. Γ΄: Στην Αττάλεια	226
ΚΕΦ. Δ΄: Το ταξίδι στα νησιά	231
ΚΕΦ. Ε΄: Στην Αθήνα	236
7. ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Η ίδρυση της Νέας Ιωνίας	241
ΚΕΦ. Α΄: Εγκαινιάζεται ο συνοικισμός ..	243
ΚΕΦ. Β΄: Αναζητήσεις στη Μακεδονία	247
ΚΕΦ. Γ΄: Η ίδρυση των Αγίων Αναργύρων .	252
8. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΣΧΟΛΙΑ	257
9. ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	281
10. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΥΚΚΩΜΑ .. .	287
11. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	301